

Historijska misao

HISTORIJSKA MISAO · HISTORICAL THOUGHT

IZDAVAČ · PUBLISHER

Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Bosna i Hercegovina
The Association of Historians of Tuzla Canton, Bosnia and Herzegovina
Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
Bosna i Hercegovina
Department of History, Faculty of Philosophy, University of Tuzla,
Bosnia and Herzegovina

REDAKCIJA · EDITORIAL BOARD

Blagoje Govedarica, Freie Universität Berlin
Snežana Božanić, Univerzitet u Novom Sadu
Bego Omerčević, Univerzitet u Tuzli (prof. dr. u penziji)
Marko Attila Hoare, Kingston University London
Božidar Jezernik, Univerza v Ljubljani
Husnija Kamberović, Univerzitet u Sarajevu
Senaid Hadžić, Univerzitet u Tuzli
Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest Zagreb
Adnan Jahić, Univerzitet u Tuzli

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK · EDITOR-IN-CHIEF

Mersiha Imamović
mersiha.imamovic@untz.ba

LEKTOR · PROOFREADER

Sanja Dukić, JU Narodna i univerzitetska biblioteka "Derviš Sušić" Tuzla

TEHNIČKI UREDNIK · LAYOUT

Amir Krpić, Univerzitet u Tuzli

ŠTAMPA · STAMP

OFF-SET Tuzla

Časopis izlazi jednom godišnje.
The journal is published once a year.

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije.
The views expressed in papers published in this magazine are not at the same time the views of the Editorial board.

Časopis je indeksiran u / Journal indexed in:
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Complementary Index (EBSCO host)

UDK 94

ISSN 2303-7539 (print)
ISSN: 2303-8543 (online)

DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

5

HISTORIJSKA MISAO, GOD. V, BR. 5, 1-194, TUZLA, 2019.

Sadržaj

NAŠ PETI BROJ 7

Mersiha Imamović

ULOGA VILICUSA NA TLU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE 11

Dženan Dautović

GOST GOJSAV, „POGLAVITI KRSTJANIN“ U LOKALNOJ ADMINISTRACIJI
KOSAČA I PITANJE PATRONATSTVA RADOSAVLJEVOG ZBORNIKA...35

Aranđel Smiljanić

OBLASNI GOSPODARI U BOSNI I NJIHOV IZBOR POSLANIKA ZA
RAZLIČITE DIPLOMATSKE MISIJE 53

Salkan Užičanin

POLITIČKA BURA NAKON OPĆINSKIH IZBORA U BOSNI I
HERCEGOVINI 1928. GODINE 85

Amir Krpić

PREGLED SAVREMENE HRVATSKE HISTORIOGRAFIJE O ŠKOLSTVU
(2000-2018) 137

Melinda Botalić, Amela Mulahmetović

SUBORDINIRANI POLOŽAJ ŽENE KAO SUPRUGE U PRIČI „HARAÇ“
(POREZ) TURSKE SPISATELJICE FÜRUZAN 163

PRIKAZI

Amir Krpić

SALKAN UŽIČANIN, NACIJA I TEROR: DJELATNOST
NACIONALISTIČKIH ORGANIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI
(1921-1929), Tuzla, 2019, str. 582 177

UPUTSTVA AUTORIMA.....	187
UPUTSTVA RECENZENTIMA.....	193

NAŠ PETI BROJ

Peti broj časopisa *Historijska misao* sadrži šest članaka i jedan prikaz. Prvi rad obrađuje važan segment rimske prošlosti na tlu današnje Bosne i Hercegovine. U radu se govori o službi *vilicusa* koji su ispred državnih i privatnih korporacija obnašali razne organizacione i upravne poslove. Objasnjena je njihova uloga i značaj njihovog djelovanja u najvažnijoj privrednoj grani – rudarstvu, odnosno u rudokopima i metalurškim pogonima. Brojni podaci o privređivanju u oblasti rudarstva na tlu današnje Bosne i Hercegovine u rimsko doba sadržani su u bogatoj epigrafskoj građi, na osnovu koje su značajno upotpunjena naša saznanja o ulozi i značaju *vilicusa*.

Drugi rad donosi nam novo tumačenje o ulozi gosta Gojsava o jednom pravnom sporu u srednjovjekovnoj Bosni. Pored toga, iznijeto je uvjerljivo obrazloženje da je poznati bosanski rukopis, tzv. Radosavljev zbornik napisan upravo za vrijeme gosta Gojsava, kao i pretpostavke koje se odnose na ulogu gosta Gojsava u administraciji Stjepana Vukčića Kosače.

U trećem radu se, na pregledan način, predstavljaju aktivnosti pojedinaca koji su kao diplomate bili u službi moćnih bosanskih plemićkih porodica. Sagledani su različiti aspekti diplomatskih misija, kako u pogledu njihove važnosti, tako i u vezi sa brojem diplomata u pojedinim misijama. Sasvim jasno i sveobuhvatno je prikazan način izbora poslanika u Bosni koji su, uglavnom, upućivani u diplomatske misije u Dubrovnik.

U četvrtom radu se, govori o provođenju prvih općinskih izbora u Bosni i Hercegovini 1928. godine. Na bazi referentnih izvora, iznesena je vjerodostojna rekonstrukcija, kao i uravnoteženi i sasvim održivi stavovi i ocjene o akterima dotičnih izbora, kako sa stanovišta lokalnih tako i širih, nacionalnih političkih i duštvenih kretanja u prvoj jugoslavenskoj državi.

Peti rad donosi pregled objavljenih historiografskih radova o školstvu u Republici Hrvatskoj u periodu 2000. do 2018. godine. U radu su sumirana i na jednom mjestu predstavljena dostignuća savremene hrvatske historiografije o školstvu.

Šesti rad analizira rodne odnose u djelu Füruzan, jedne od prvih prominentnih autorica ženskog pisma u Turskoj. Predstavljanje pripovjedačkog opusa spisateljice Füruzan od posebnog je značaja, jer se radi o autorici čija je proza obilježila tursku književnost druge polovine dvadesetog stoljeća. Fokus rada je na asimetričnosti bračnih uloga i disproportionalnoj raspodjeli moći u tradicionalnoj bračnoj zajednici unutar patrijarhalnog turskog društva kakvo je opisano u pripovjetci *Haraç*, odnosno marginalizaciji žene unutar porodice.

Zahvaljujemo se Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke na izdvojenim sredstvima za ovaj broj, kao i svim saradnicima časopisa *Historijska misao*.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

ČLANCI

Mersiha Imamović
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
mersiha.imamovic@untz.ba

ULOGA VILICUSA NA TLU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: Titula *vilicus* bila je široko rasprostranjena u Rimskoj državi. Pripadala je robovima ili oslobođenicima zaduženim za mnogobrojne poslove. Kakva je bila uloga *vilicusa* na tlu današnje Bosne i Hercegovine, koji je bio njihov status, odnosno kome su pripadali, pitanja su kojima se bavi ovaj rad. Spomenici na kojima se pominju *vilicusi* ustanovljeni su u sjeverozapadnoj Bosni, što nam jasno potvrđuje da su oni bili izravno vezani za rudarsku djelatnost.

Ključne riječi: *vilicus*, *vilik*, *vilici*, sjeverozapadna Bosna, Sana-Japra, rudnici željeza, metallurški pogon, spomenici

Abstract: Title of *vilicus* was widely spread in Roman state. It was given to slaves and freed slaves in charge of many different jobs. What was the role of *vilici* in the area of current Bosnia and Herzegovina, what was their status, who did they belong to, these are the questions this paper is covering. Monuments where *vilici* are mentioned have been found in northeastern Bosnia, which clearly proves that they were directly connected to mining activities.

Keywords: *vilicus*, *vilici*, northeastern Bosnia, Sana-Japra, iron mines, metallurgy, monuments

Uvod

Širenjem Rimske države, uvećavan je broj robova koji su bili uključeni u privredu diljem Carstva. Rimski zakon roba nije tretirao kao osobu, pa prema tome rob nije imao nikakva prava, iako je imao neku vrstu

personalizacije.¹ Antički izvori ne daju nam podatke o broju robova ni pojedinačno po provincijama, niti cjelokupno za Carstvo, ali brojni tekstovi daju nam podatke o velikim robovlasmicima u Italiji i provincijama.² Prema nekim procjenama, potreban broj robova u ranom Carstvu, na godišnjem nivou, bio je od 200.000 do 500.000.³ Prema E. Gibonu, Rimsko carstvo je na vrhuncu svoje moći imalo oko 60 miliona robova što je neprihvatljivo, pogotovu ako se ima u vidu da je ukupan broj stanovništva, prema procjenama pojedinih istraživača, iznosio između 50 i 60 miliona. Suprotno ovome, postoje i one procjene istraživača prema kojima je ukupan broj stanovnika u Carstvu bio veći od 130 miliona.⁴ Robovi su tretirani kao oruđa za obavljanje svih vrsta poslova. Oni su bili podijeljeni u više kategorija, počevši od onih robova koji su radili kućanske poslove, do onih koji su morali ići u džungle i loviti divlje i svirepe zvijeri.

Općenito o vilicima

Vilici su u osnovi bili robovi koji su u Rimskoj državi obnašali različite vrste poslova uključujući i činovničke funkcije. Jedni su upravljali vilama rustikama, drugi su obavljali činovničke poslove vezane za poreze, gradsku blagajnu i carinu, dok su treći nadgledali rad u rudnicima, rad na vodovodima i drugim poslovima.⁵ Uzimajući

¹ Više o tome: Ana Odochiciuc, Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Occupations of Private Slaves in Roman Dacia, *Studia Antiqua et Archaeologica*, XX, Romania, 2014,232.<http://saa.uaic.ro/articles/SAA.20.2014.231-247.pdf> (28.2.2020.)

² Više o tome: Walter Scheidel, *Slavery in the Roman economy*, Princeton/Stanford Working Papers in Classics, 2010, 4. <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/091003.pdf> (2.3.2020.)

³ Up: Laurens E. Tacoma, *Moving Romans. Migration to Rome in the Principate*, Oxford, University Press, 2016. (5.3.2020); Walter Scheidel, The Roman slave supply, in: Keith Bradley and Paul Cartledge, eds., *The Cambridge world history of slavery*, vol. 1, The ancient Mediterranean world. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 293.

⁴ Thomas Arthur Robinson, *Who Were the First Christians. Dismantling the Urban Thesis*, Oxford University Press, 2017, 27-29.

⁵ Mirjana Sanader, Vilicus – Prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog namještenika, *Opuscula archaeologica*, 19, Zagreb, 1995, 97-109.

u obzir važnost poslova koje su *vilici* obavljali, sasvim je jasno da je riječ o odabranim, povjerljivim, sposobnim i odanim ljudima, koji su mogli odgovoriti postavljenom zadatku. Raznovrsnost službi koje su obnašali, a i kompleksnost tih poslova, zahtjevala je više intelektualnog nego fizičkog napora. Kada je riječ o poljoprivrednim imanjima, njihova dužnost je bila da brinu o drugim robovima i cjelokupnim poslovima na imanju vlasnika.⁶ Žene robovi, *vilice*, nadzirale su domaću i industrijsku proizvodnju na seoskim imanjima.⁷

Da je rob - *vilicus* morao biti pažljivo odabrana osoba, može se zaključiti iz djela Plinija Starijeg u djelu *Istorija prirode*:

„Dovoljno je reći da upravitelj imanja treba da bude što je bliže moguće vlasniku po pameti, ali da sebe ne doživljava tako. Poljoprivreda koju vode kriminalci dostoјna je prezira, kao i sve što čine očajni ljudi. Možda izgleda brzopletno navesti izreku starih pisaca čija je istinitost očita jedino kada se svari i razmotri iznutra – naime, da ništa manje od najvišeg standarda ratarstva nije vrijedno“.⁸

Osim u poljoprivredi, vrlo zapažena uloga *vilicusa* bila je u rudarskoj djelatnosti, u okviru koje je postojala podjela rada na različite službe. Na prvom mjestu bili su *procuratores metallorum* - carski činovnici, kao najodgovornije osobe za rad rudnika. Iza njih slijedi jak upravni aparat kojeg su činili: *vilicus* - nadglednik; *tabularius ex ratione* - računovođa; *assessores* - pravosudni službenici u području rudnika; *iudex* - sudija, zadužen za sporove oko državnog novca; *praeses fodinae* - nadzornik radova; *machinatores* - inžinjeri; *probatores* - kontrolori rudnika; *commentarienses* - arhivari rudnika ili sekretari; *tabularius* - evidentičari, zaduženi za ažuriranje rudničke evidencije; *dispensatores i arcadii vectigalis* - blagajnici; *actor ferrariarum* - poreznici, zaduženi za ubiranje poreza, *conductores* - zakupci rudnika, koji su bili podređeni prokuratoru i za njega obavljali administrativne poslove, prikupljali naknade u proizvodnim okruzima i ubirali profite za državu ili cara.⁹

⁶ Grga Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rismkoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik*, God I, br. 1-4, Zagreb, 1948, 142

⁷ Cato, *De agricultura* 5; 143; Columella, *De re rustica* XI; XII.

⁸ Plinije Stariji, *Istorija prirode* (prev. Nevena Mrđenović), Beograd, 2015, 308.

⁹ Up: Alfred Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational*

Izuzetan doprinos na polju nauke, Rimljani su dali u sferi prava, koje je bilo osnova za uspostavljanje i funkcionisanje javne uprave i regulisanje privatnopravnih odnosa u društvu. S tim u vezi su i *Lex Vipasca*,¹⁰ *Codex Theodosianus*,¹¹ *Codex Iustinianus*¹² i *Digesta*,¹³ kao jedini izvori u kojima su sadržani propisi o rudarstvu, vlasničkim odnosima i organizaciji/upravi rudnika. Analogno njima, tako je bilo ustrojeno i rudarstvo na tlu današnje Bosne i Hercegovine.

Osim navedenih službi, vilici su djelovali i u mnogim drugim privatnim, javnim i carskim poslovima, kao naprimjer: u finansijskoj upravi - *villicus summarum*, - *villicus arkarii*, - *villicus officinarum*, te i u drugim službama.¹⁴ Vilici su mogli prikupljati i upravljati kako indirektnim tako i direktnim porezima u administrativnim centrima, ali i mimo njih. Publikani, potom udruženja i konduktori su za te poslove uglavnom koristili vlastite robeve, mada to nije bila isključiva praksa. Carski prokuratori su, u početku, bili iz reda porodice *Caesaris* (carski oslobođenici).¹⁵ Kasnije su oni bili službenici iz reda vitezova. I oni su imali vlike na raspolaganju.

Spomenici *vilicusa* iz Bosne i Hercegovine

Pronađeni nalazi, njih dvanaest, koji nam govore o *vilicima* na tlu današnje Bosne i Hercegovine, potječu iz rudarske regije sjeverozapadna Bosna. Šest spomenika je iz Ljubije, jedan iz

Aspects 27 BC-AD 235, Oxford, 2010, 236–244; Jean David C. Boulakia, Lead in the Roman World, *American Journal of Archaeology* 76/2, 1972, 141-143; Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960, 96; Dževad Drino, Benjamina Londrc, Rudarski propisi klasičnog i postklasičnog rimske prava, *Acta Illyrica*, 2, Sarajevo, 2018, 411-412; Hans Noeske, Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit, Bonner Jahrbücher 177, Bonn, 1977, 306 – 313.

¹⁰ A. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, 38-39.

¹¹ Cod. Theod., 2 vols (eds. Th. Mommsen – P. M. Meyer's), Berlin, 1905.

¹² Cod. Iust., (ed. G. Haertel), Leipzig, 1991.

¹³ Corpus iuris civilis, vol I: *Institutiones*, *Digesta*, (ed. T. Mommsen, P. Krüger), Berolini, 1872.

¹⁴ Jasper Carlesen, *Vilici and Roman Estate Managers Until AD 284*, 1995, 55.

¹⁵ Isto, 46-55.

Bosanskog Novog, tri iz Starog Majdana (kod Sanskog Mosta), te dva spomenika iz Briševa. Poljoprivrednim kompleksima, na kojima su se redovno nalazile *vilae rustice*, također su upravljali *vilici*, koji su tu i boravili. Mada nam dosadašnja arheološka građa nije dala nikakve jasne dokaze o prisustvu *vilicusa* ili *villice* na prostoru Panika kod Bileće,¹⁶ potom u Višićima i Mogorjelu kod Čapljine, na velikim posjedima u Skelanima i Golubiću i drugdje, ipak je sasvim prihvatljivo da su ovim prostorima upravljali *vilici*.¹⁷ Jedine sigurne potvrde o *vilicima* imamo iz rudarskog distrikta Sana - Japra. Sa eksploatacijom rude željeza, u porječju Sane (Ljubija i Stari Majdan) i Japre (Blagaj - Maslovare), Rimljani su počeli u I stoljeću.¹⁸ Ovdje se nameće nekoliko pitanja: kakva je bila uloga *vilicusa* u pomenutom distriktu, u kakvoj vezi su bili sa prokuratorima i konduktorima, i da li je riječ o privatnim, carskim ili javnim robovima? Prije samog odgovora na ova pitanja, neophodno je osvrnuti se na državnu politiku prema rudnicima. Ta politika nije bila svugdje ista. Ona se tokom vremena mijenjala i prilagođavala historijskim, mjesnim i drugim prilikama.

Shodno državnoj politici, prokurator je imao najveće ovlasti u rudnicima i on je bio potpuno neovisan od lokalne, municipalne

¹⁶ Irma Čremošnik, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A.*, XXIX, Sarajevo, 1974 (1976), 41-164, Almir Marić, Servile caput - Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, *Godišnjak ANUBIH*, 43.42, Sarajevo, 2014; Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2011, 112.

¹⁷ Irma Čremošnik, Rimska vila u Višićima, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XX, Sarajevo, 1965, 147-260; Ivo Bojanovski, Mogorjelo-Rimsko Turres. (Prilog topografiji rimske Dalmacije), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV, Sarajevo, 1969, 137-163.

¹⁸ Numizmatička građa iz oba distrikta datira čak do polovine V stoljeća. Vidi: Đuro Basler, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1975-1976, 165; Ivo Bojanovski, O rimskom rудarstvu i metalurgiji u sjeverozapadnoj Bosni-Rimsko ferarija u Starom Majdanu na Sani (prethodni izvještaj), *Arheološka problematika Bosne i Hercegovine*, Zbornik 1, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1983, 119-130; Đ. Basler, Rudnici i metalurški pogoni rimskog doba u Bosni i Hercegovini (s posebnim osvrtom na pogone u dolini Japre), *Zbornik radova sa simpozijuma „Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka.“* 8-11, XI/1973, Zenica, 1999, 93-94

uprave. Prokurator je u svojim rukama imao neograničenu sudsку vlast. Između ostalog, on je morao voditi brigu i o rudarima.¹⁹ Kao produžena ruka cara, prokurator je bio zadužen za prodaju i izdavanje u zakup državne imovine i nadzor nad ubiranjem poreza.²⁰ Rudnike je izdavao velikim (*conductores*) i sitnim (*colonima*) zakupcima. Veliki zakupci su mogli dobiti u zakup rudnike željeza. Rudnici plemenitih matala nisu mogli biti predmet zakupa, mada su se, s vremena na vrijeme, istina sasvim rijetko, konduktori znali pojaviti i u srebrnosnim rudnicima. Uprava nad rudnicima plemenitih metala uglavnom je bila centralizovana i pod punom kontrolom carskih vlasti. Ono što je prokurator bio za cara, to je vilik bio za prokuratora. Kada je riječ o njihovom socijalnom statusu, između njih je postojao ogroman jaz. Za razliku od prokuratora, *vilici* su ipak bili oslobođenici i robovi.²¹

Rudnici su davani u zakup bogatim zakupnicima (*conductores*), nasljednicima publikana.²² Rudnici provincija Dalmacije, Panonije, Mezije i Norika pripadali su jednom carinskom okrugu - *portorum Illyrici*.²³

Prema natpisu iz prve polovine II stoljeća: *Quintus Septueius Clemens, conductor ferrariarum Noricarum Pannonicarum Dalmaticarum*,²⁴ Kvint Septuej Klemen, bio je zakupnik rudnika željeza u Noriku, Panoniji i Dalmaciji. Jedan primjer zakupa carskog fiska imamo i u Dardaniji, gdje se pojavljuje zakupac po imenu Kvint Gnorije krajem I stoljeća.²⁵ Prema navedenim podacima, nameće se dva zaključka: prvi je da su rudnici sjeverozapadne Bosne, tokom I i u prvoj polovini II stoljeća, izdavani u zakup, a drugi je da je ta praksa bila zastupljena i u drugim provincijama.

¹⁹ Dimitrije Sergejevski, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XVIII, Sarajevo, 1963, 95.

²⁰ Željka Šajin, *Uređenje rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, (doktorska disertacija), Beograd, 2014, 70.

²¹ D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza, 96.

²² Oni su bili nasljednici publikana iz republikanskog doba

²³ Bebina Milanović, *Rudarsko-metalurški kompleksi i predmeti od olova u rimskim provincijama na tlu Srbije*, Beograd, 2017, 14.

²⁴ CIL III 4809

²⁵ Bebina Milanović, *Rudarsko-metalurški kompleksi*, 32, 43.

Reorganizacijom cjelokupnog rudarstva Ilirika, u vrijeme cara Marka Aurelija, objedinjeni su panonsko-dalmatinski rudnici željeza i srebra i stavljeni pod državni nadzor. S uvođenjem nove državne politike prema rudnicima, ukinuta je praksa zakupa rudnika i tako su eliminisani zakupci - konduktori. Za takav potez carskih vlasti postojao je sasvim opravdan razlog. Naime, u takvim okolnostima državi je pripadala sveukupna dobit od rudnika, što je, finansijski gledano, bilo mnogo više u odnosu na zakupninu koju su plaćali zakupci.

U vrijeme vladavine cara Komoda, došlo je do ponovnog izdavanja rudnika u zakup. Tome su uveliko doprinijeli nesnalazljivi upravnici, "prijatelji" cara Komoda, koji su ga najvjerovatnije nagovorili da vrati raniju praksu izdavanja rudnika u zakup. To je u svakom slučaju bila velika greška, pogotovo ako se imaju u vidu Markomanski ratovi zbog kojih je Carstvo bilo potpuno finansijski iscrpljeno. Suprotno tome, logičnije bi bilo da su rudnici i dalje pod apsolutnom upravom i finansijskom kontrolom države.

Nakon preuzimanja vlasti, car Septimije Sever je 209. godine razdvojio upravu nad panonskim i dalmatinskim rudnicima, a potom ih stavio pod potpunu kontrolu Carstva. Neposrednu upravu nad rudnicima povjerio je upraviteljima (*procuratores Augusti*), koje je on osobno birao i postavljao na tu dužnost.²⁶ Osim toga, ustrojio je potpuno novi sistem rada u rudnicima. Riječ je o striktnoj podjeli rada koja se sastojala od tri faze: prva je kopanje rude, druga je njena prerada, a treća proizvodnja gotovih proizvoda. Za svaku od ovih faza bili su zaduženi radnici: rudari - kopači, potom ugljenari i dimači, te kovači koji su pravili finalne prozvode.²⁷

Na čelu cjelokupne proizvodnje, u svojstvu poslovođe, bio je *comes metallorum per Illyricum ili procurator metallorum*, koji se pominje u *Notitia dignitatum* krajem IV stoljeća.²⁸ U Teodosijevom kodeksu stoji da je za cijelu oblast Ilirika predviđen samo jedan

²⁶ I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Zbornik radova sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, 8-11., XI 1973, Zenica, 1999, 143.

²⁷ Bego Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla, 2010, 167.

²⁸ *Not. Dign.*, *Or. XIII*, 1 (ed. O. Seeck, Berolini), XII, 1, 1876, G. Novak, 134-135.

*procurator metallorum.*²⁹ U rudarskim područjima, *vilici* su najčešće bili zaduženi za upravljanje metalurškim pogonima.³⁰ Ko su bili *vilici* na tlu današnje Bosne i Hercegovine, čime su upravljali i kome su oni pripadali: caru, javnoj upravi ili nekom bogatom pojedincu?

U provincijama Dalmaciji i Panoniji bile su prisutne sve tri kategorije robova. *Vilici* zaposleni u javnim službama su, prema epigrafskim spomenicima, bili uključeni u prikupljanje poreza *publicum portorii Illyrici i Quattuor publica Africae*, zatim u provincijama *Noricum, Pannonia, Moesia Inferior, Dacia, te Capsa u Africi Proconsularis.*³¹ Prema do sada potvrđenim nalazima, robovi i oslobođenici bili su prisutni i u drugim privrednim granama na prostorima današnje Bosne i Hercegovine, koja je većim dijelom ulazila u okvire provincije Dalmacije i manjim provincije Panonije.³²

Najranije pronađeni spomenik na tlu današnje Bosne i Hercegovine, na kojem se pominje vilik, otkriven je u Ljubiji. On datira iz 201. godine. Na natpisu stoji sljedeći tekst: *Terae / Matri/[s] acrum / pro salut[e]/ C. Jul(ii) Agathopi con(ductoris) / ferrari(arum) / Callimo[r] / phus vil(icus) / v(otum) s(olvit) XI k(alendas) ma(ias)/ [Muc]iano et Fabian[o cos].*³³ Njegov sadržaj jasno nam govori da je vilik Kalimorf, porijeklom Orijentalac, podigao spomenik Majci Zemlji za zdravlje konduktora Gaja Julija Agatopa. Ako se ima na umu da pomenuta godina nastanka natpisa pripada vremenu u kojem su se rudnici mogli davati u zakup, onda je najvjeroatnije riječ o privatnom viliku konduktora Agatopa. Ukidanjem zakupa nad rudnicima, *vilici* su bili onemogućeni da obavljaju ranije utvrđene

²⁹ Slobodan Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istoriski glasnik*, 1-2, 1980, 53, 7-55.

³⁰ Slobodan Dušanić, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik*, 28, Ljubljana, 1977, 165.

³¹ Jasper Carleson, *Land and Labour. Studies in Roman Social and Economic History*, Roma: L'Erma di Bretschneider. 2013, Saggi distoria antica, 59

³² Više o tome: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988, 108 ,109, 118, 127, 153, 183, 190, 191, 202, 206, 296, 313, 315, 316, 336; Andelko Zelenika, Nalaz rimskog nadgrobнog spomenika u Humcu kod Ljubuškog, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XV—XVI/1960—1961; Ćiro Truhelka, Stari bosanski natpisi, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, VII, Sarajevo, 1895, 584; A Marić, *Servile caput*, 135-148.

³³ Ovaj natpis spada u prvi pronađeni u Ljubiji. Vidi: D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza, 88.

poslove za svog konduktora. Nakon toga, u rudnicima sjeverozapadne Bosne, oni su isključivo radili za cara. Pored njihove titule nije više stajala odrednica *Caesaris Augusti*, što je i razumljivo, jer se ona uglavnom vezala za Julijevsko-klaudijevsku dinastiju, da bi kasnije bila zamijenjena novom odrednicom koja je glasila: *Caes(aris) ser(vus)*, *Caesaris, Caes(aris) n(ostri) ser(vus)*.³⁴ U našem slučaju, od svih pomenutih odrednica, nailazimo na *nostri* i *Augusti*, a to je III stoljeće, kada je rудarstvo na današnjim bosanskohercegovačkim prostorima doživjelo svoj puni procvat. Dosad još nije utvrđeno korištenje odrednice *Caesaris*.

Vilik po imenu Kalimorf ponovo se pominje 209. godine, ali sada kao pomoćnik prokuratora Verekunda. Većina istraživača se slaže da se radi o istoj osobi koja je podigla i spomenik 201. godine, i to 21. aprila, a u povodu praznika - dana rudnika, što je ranije bila ustaljena praksa. Sadržaj natpisa iz Ljubije glasi: *Terarumae Matri sac(rum) / [p]ro salute) d(ominorum) / n(ostrorum trium) / [i]mp(eratoris) L(ucii) / Sep(timii) / Severi pa[t(ris) pat]riae) / Aug(usti) Arab(ici) / Adiab(enici) Par[t(hici)]/ M(arci) Aur(elii) Antonini / Aug(usti) / [et P(ublii) Sep(timii) / Severi Aug(usti)] / Iuliae Aug(ustae) m(atris) / c(asrorum) / et Aug(ustorum) / Titi(us?) [V]erecundus / proc(urator) / Augg(ustorum) ed / Callimorp(h)us M(....) / vil(icus) fer(rariarum) [XI [KA] / lendans maias / Pompeiaiano et [Av]i[to / c(onsulibus)].³⁵*

Prokurator Ticije Verekund i vilik Kalimorf podigli su spomenik Majci Zemlji za spasenje cara Septimija Severa i njegove porodice. Ovdje se nameće pitanje otkud se Kalimorf pojavljuje prvo kao privatni rob u službi Gaja Agatopa, a onda u službi cara?³⁶ Odgovor na ovo pitanje mogao bi biti sasvim logičan. Naime, ako se pouzdano zna da su robovlasci, pored svojih privatnih robova, mogli unajmiti i druge robeve za neki posao, onda su sasvim sigurno car i članovi njegove porodice također mogli angažovati određen broj robova za rad u rudniku Ljubija.

³⁴ Ivan Basić, Natpis Gaja Orhivija Amempta, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 108, Split, 2015, 50.

³⁵ Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1977, 418.

³⁶ IL Jug I, 157.; ILJug II, 765

Uporedbu s ovom praksom možemo tražiti kroz ulogu carskih robova u ciglarskoj industriji. P. Weaver ističe: "Puno je dokaza da su osobe, osim carskih robova i oslobođenih, djelovale kao *officinatore* na imanjima koja su bila u vlasništvu cara, uključujući čak i neke robeve nezavisnih gospodara, ali niko od carskih robova i oslobođenih kao *officinatore* na imanjima nezavisnih vlasnika."³⁷ Kroz primjer tekstilne proizvodnje M.A. Flexsenhar, između ostalog, kaže: „(...) S druge strane, carski robovi i oslobođenici sudjelovali su u 'privatnim' trgovackim i industrijskim preduzećima na vlastiti račun ili u aktivnostima koje nisu povezane sa službom caru.“³⁸ Pored raznih načina pribavljanja carskih robova ili pak njihovog rođenja u *familia Caesaris*,³⁹ carskim robovima su mogli postati i oni robovi koje je car dobio kao poklon. Iz navedenog, jasno se vidi da su carski robovi imali viši tretman. Na osnovu ovih podataka, sasvim je moguće da je i vilik Kalimorf prešao u carsku službu iznajmljivanjem ili kao poklon caru od konduktora Agatopa.

Dodatna pitanja, a i mogući odgovor na njih, otvara nam spomenik koji je otkriven u Japri (Crkvina, Bosanski Novi). Spomenik je bio posvećen Silvanima, a na njemu je, pored ostalog, stajalo i ime Kalimorf. Sadržaj natpisa glasi: *Silvanis / Aug(ustis) sac(rum) / Callimor / fphus Aug(usti) / n(ostr)i verna / disp(ensator) v(otum) s(olvit)*.⁴⁰ Osobenost ovog natpisa predstavlja nova titula - dispenzator. Iako se u natpisu ne pominje vilik, I. Bojanovski smatra da se ipak radi o viliku - upravitelju pogona, dedikantu koji je ovaj spomenik posvetio Silvanima, možda u ime domaćih radnika,

³⁷ Paul Weaver, Imperial Slaves and Freedmen in the Brick Industry, aus: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 122 (1998) 238–246, 239. <http://www.uni-koeln.de/phil-fak/ifa/zpe/downloads/1998/122pdf/122238.pdf> (5.4.2020.)

³⁸ Michael A. Flexsenhar III, *Slaves of Christ: Caesar's Household and the Early Christians*, (Dissertation), The University of Texas at Austin, 2016, 170. <https://repositories.lib.utexas.edu/handle/2152/39430> (10.3.2020.)

³⁹ Više o tome: Michael A. Flexsenhar III, *Slaves of Christ: Caesar's Household and the Early Christians*, 78, bilj. 137.

⁴⁰ ILJug II, 765; Đ. Basler, Rimski metalurški pogon, 146; E. Imamović, *Antički kulni i votivni spomenici*, 312; Salmedin Mesihović, *Antiqvi Homines Bosnae*, Sarajevo, 2011, 352.; Amra Šačić, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I-III century)*, (Doctoral thesis), Ljubljana, 2016, 197-199

koji su u pogonu činili većinu.⁴¹ Ž. Šajin smatra da se radi o istom carskom robu iz 201. i 209. godine, koji je u to vrijeme vodio jedan državni sektor u rudniku. Nadalje, prema mišljenju Ž. Šajin, natpis sa posvetom Silvanima nastao je poslije 211. godine.⁴²

Dispenzatori (rizničari) su po službenom statusu bili slični *vilicima*. Ipak, oni su, u odnosu na vilike, uživali mnogo veću samostalnost. Dispenzatori su se ubrajali među najbogatije i najutjecajnije službenike srednjeg ranga. U njihovoј nadležnosti bili su, isključivo, svi poslovi finansijske prirode.⁴³ Otud bi se dalo i zaključiti da je vilik Kalimorf unaprijeđen i da mu je dodijeljena služba dispenzatora, koja je inače uvijek bila povjeravana carskim robovima.

Dakle, ime Kalimorf se pojavljuje u tri navrata. Sudeći prema natpisu pronađenom u posljednjoj ari nema dileme da je riječ o robu rođenom u carskoj porodici (*nostri verna*). Ako se radi o istoj osobi, nameće se pitanje zašto se na prvom spomeniku ne pominje barem car (ako ne i neki članovi carske porodice), kao što je to slučaj sa drugim spomenikom posvećenom Septimiju Severu? S obzirom na to da na prvom spomeniku nema ništa što bi ukazivalo na to da je on rođen ili da je pripadnik carske porodice, a uz to samo se pominju konduktori i konzuli, to bi značilo da je on ipak bio privatni rob Agatopa i da je prešao u službu cara prije 209. godine, kada je podignut drugi spomenik, na kojem se pojavljuje njegovo ime. Analizirajući sva tri spomenika, nameće se zaključak da je na trećoj ari, najvjerovaljnije, slučajnost u imenu i da je riječ o sasvim drugoj osobi. S tim u vezi, može se konstatovati da Kalimorf nikada nije bio unaprijeđen za rizničara.

Dosta zanimljiva je još jedna ari koja je također pronađena u Ljubiji. Sadržaj otkrivenog nalaza potvrđuje prisustvo dva vilika: *Terrae Mat[ri] / sacrum / pro salute / imp(eratoris) Caes(aris)*

⁴¹ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 278.

⁴² Željka Šajin, Od konduktora do prokuratora, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, vol. 3, Banja Luka, 49.

⁴³ Ivan Basić, Natpis Gaja Orhivija Amempta, 2015, 49, 60; M. Sanader, *Vilicus,101.(Dispenzatori su kao i vilici mogli biti zaduženi za dispensator XX hereditatium.)*

*Ma(rci) / Aur(elii) [Antonini] / Aug(usti) Iuli[an(us)] / [p]roc(urator) per Ianu(ari) / um et Bas[sianum?]) / vil(icus).*⁴⁴ Na natpisu stoji da spomenik podiže prokurator Julijan uz vlike Januarija i Basianuma. Analizirajući sadržaj natpisa nameće se pitanje: otkud sada dva vilika u jednom rudarskom rejonu? Ovdje se vjerovatno radi o angažmanu još jednog viličnika koji je mogao biti zadužen za neki drugi sektor u rudniku, kao naprimjer nadzor nad finansijama, pogotovo ako se zna da su oni mogli nadzirati i finansijske poslove. Čak je moguće da su na istim ili sličnim poslovima, uslijed povećanja njihovog obima, bila angažovana dva viličnika. S obzirom na to da je donji dio are bio oštećen, natpis je nepotpun, a samim tim još više upitan kada je riječ o prisustvu dva viličnika u rudokopu Ljubija. Po mišljenju Đ. Baslera, ovaj spomenik je nastao između 211. i 217. godine.⁴⁵

U Ljubiji je pronađena i ara s imenom viličnik - Prim Marko, koja je, najvjerovaljnije, podignuta 223. godine. U sadržaju natpisa stoji: *[Ter]rae Matri / [s]ac(rum) / [pro]salute Imp(eratoris) [Caes(aris)] / [Marc] i Aur(elii) Seve - / [[ri Alexand]]ri P(ii) F(elicis) Aug(usti) / [[et Gnae]]ae S[e]iae Aug(ustae) / [--]Primu[s] M-/ [a]rcus [--] Aug(usti) / [v]il(icus) Maxi[mo II et] / Aeliano co(n)s(ulibus) / [XI] Kal(endas) Mai[as].*⁴⁶ Ova ara podignuta je u čast Majci Zemlji za spasenje cara Aleksandra Severa i njegove supruge. Kada je u pitanju porijeklo viličnika Prim Marka mišljenja su podijeljena. Jedni mu pripisuju italsko, a drugi domicilno porijeklo. Uz funkciju *vilicus* stoao je i epitet carski.⁴⁷

Slijedeći hronologiju, nova votivna ara iz Ljubije datira iz 228. godine. Ona nam govori o viličniku po imenu Heliodor. Njen sadržaj glasi: *[Te]rrae Matri [s(acrum)] / [p]ro sal(ute) d(omini) n(ostri) imp(eratoris) M(arci) / Aur(elii) Severi [Alexan]- / [dr]i p(ii) F(elicis) Aug(usti) et [Iuliae] / [Mam(a)]iae Aug(ustae) matri(s) / castr(orum) s(ub) c(ura) M(arci) Iul(iii) / Macri v(iri) e(gregii) pro[c(uratoris)] /*

⁴⁴ E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 422-423.

⁴⁵ Đ. Basler, Rimski metalurški pogon, 167.

⁴⁶ ILJug II, 780 = AE 1973, 0413; D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza, 90; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 424; Amra Šačić, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina*, 202-203.

⁴⁷ A. Šačić, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina*, 203.

Heliodorus vi[l(icus)] / [o]fficinæ fer(rariae) pos(uit) XI K(alendas) m(aias) / [M]odesto II et Probo co(n)[s(ulibus)].⁴⁸

Zanimljivo je da se uz ime velika Heliodora veže i *officinæ ferrariae*. Sam pojam *officinæ ferrariae* ima više struko značenje i kao takav može da se odnosi na metaluršku radionicu,⁴⁹ ili topionicu željeza,⁵⁰ ili pak peć za topljenje željeza.⁵¹ Prema J. Carlesenu *vilicus officinarum ferrariarum* mogli su biti privatni ili carski robovi, dok su po funkciji, prema S. Dušaniću i M. Sanader *vilicus officinæ ferrariae* bili zaduženi da prate proizvodnju, odnosno poslovanje u rudnicima.⁵² A. Hirt prepostavlja da su oni imali direktni nadzor nad rudnicima i prerađom željeza, što je zahtijevalo dosta znanja i izražene organizacijske sposobnosti u rudarskoj djelatnosti.⁵³ Imajući u vidu ranije promijenjenu politiku prema rudnicima željeza, iz natpisa se jasno vidi da je riječ o carskom robu istočnjačkog porijekla koji je podigao žrtvenik za zdravlje Aleksandra Severa i njegove majke Julije Memeje. Na spomeniku se pominje i prokurator Marko Julije Makrin.

Iz Ljubije potječe još jedan žrtvenik od velika nepoznatog imena, koji je posvećen Majci Zemlji za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove majke Memeje Auguste. Natpis glasi: *[Ter]rae Matri / [pro s(alute)] imp(eratoris) Caes(aris) / [M(arcii) Aur(elii) S]everi [Alex] / [andri] Pii Fel(icis) Aug(usti) 5 / [et Mamaeae] Aug(ustae) / [s(ub)? c(ur)a]? --] Nic[o]ma[chi] / [---] proc(uratoris) Aug(usti) n(ostr)i / [---] s vil(icus) officinæ f(errariae) / [imp(eratore) Alle[x]an(dro) III et Dione II co(n)s(ulibus)].⁵⁴ U sadržaju natpisa se, pored velika, zapaža*

⁴⁸ D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza, 90; S. Dušanić, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, 84; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 420.

⁴⁹ D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza, 96.

⁵⁰ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 276; Ruth Fillery-Travis, *Iron production in the Western Roman Empire: A diachronic study of technology and society based on two archaeological sites*, Institute of Archaeology, University College London, 2015, 100.

⁵¹ A. M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, 257.

⁵² J. Carlesen, *Vilici and Roman Estate Managers Until AD 284*, 55; S. Dušanić, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, 84; M. Sanader, *Vilicus*, 107.

⁵³ A. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World* 259, 287-288.

⁵⁴ D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza, 90-91; S. Dušanić, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, 84; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 424-425; A. Šačić, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina*, 206-208.

i odrednica *officinarum ferrariarum*. Ovaj natpis datira iz 229. godine. S obzirom na to da je samo godina dana razlike u odnosu na podizanje prethodnog spomenika, sasvim je moguće da je i ovaj spomenik podigao Heliodor.

Na području Briševa, nedaleko od Ljubije, podignut je žrtvenik Majci Zemlji za zdravlje cara Filipa i Marcije August. Na spomeniku je ispisan sljedeći tekst: ---*deo Liber(o) et / [Terra]e? M]atri sac(rum)* / *pro sa]lute d(ominorum) / [n(ostrorum duorum)/ ----- / [M(arciae) S] everae Aug(ustae) n(ostrae) s(ub) c(ura) Co[ss] (i) tiani / Fir[m] / i pr(ocuratoris) Aug(ustorum) n(ostrorum [d(uorum)] [I]ucundus vil(icus) fer[r] ar(iarum) XI kal(endas) m(aias) / [imp(eratoribus) Philip(pis) / Aug(ustis duobus) / c(onsulibus)]*⁵⁵

Spomenik je podigao vilik Jukund, koji je bio pod upravom prokuratora Kositijana Firma. Izgrađen je u periodu između 247. i 248. godine.⁵⁶ *Vilici* s odrednicom *ferrariarum* bili su zaduženi za nadziranje rudničkog područja i ostvarenih prihoda.⁵⁷ Za ove službenike, kao i za one s odrednicom *officinae ferrariae*, važila su ista pravila. Uslovi za njihov angažman su, prije svih drugih, bili: znanje i dobra organizacija cjelokupnog posla. Njihov doprinos se mjerio kroz ostvareni ukupni prihod od iskopane i prerađene rude.

I drugi žrtvenik iz Briševa bio je posvećen Majci Zemlji, ali je bio prilično oštećen. Na natpisu žrtvenika pominje se ime viliča Merkurija:⁵⁸ *[Terra]e Mat(ri) / [s(acrum)] ---mi / ---no ---ii Escalinio / ---sup cur(a) / ----- [p]ro(curatoris) Merc / [ur]/ius vil(icus) off(icinae) / [fe]rr(ariae) XI kal(endas) m(aias)*. Pored imena viliča nalazi se i odrednica *officinae ferrariae*, ali se ne zna ime prokuratora, niti ime onoga kome je spomenik posvećen. Žrtvenik je podignut u periodu između 253. i 268. godine.⁵⁹ Ovaj spomenik predstavlja posljednje epigrafsko svjedočanstvo o rudnicima rudarskog distrikta Sana-Japra.

⁵⁵ CIL III 13240; E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*, 402-403.

⁵⁶ Dimitrije Sergejevski, Epografski nalazi iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A*, XII, 109-125, Sarajevo, 1957, 116.

⁵⁷ Ž. Šajin, Od konduktora do prokuratora, 45.

⁵⁸ D. Sergejevski, Epografski nalazi iz Bosne, 112-114; isti: Rimski rudnici željeza, 92; E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*, 426-427.

⁵⁹ CIL III 13239; Đ. Basler, Rimski metalurški pogon, 168.

Vilicusi se pominju i u religijsko-strukovnim udruženjima. Potvrde o religijskom i strukovnom udruženju vilika u Bosni i Hercegovini, pružaju nam epigrafski spomenici na kojima se oni pojavljuju kao dedikanti. Na natpisu are iz Starog Majdana (Prijedor) stoji: *Nemes[i] Piae / in hono[r]/ colle[g](ii)/ et Ianuari / vil(ici) Ianuarius / ex corpore /possuit(!).*⁶⁰ Ara je posvećena boginji Nemesi u čast kolegija i vilika, a istu je, ispred religijsko-strukovnog udruženja, podigao Januarije (Grk ili helenizirani Orijentalac). Ona je podignuta u periodu između 211. i 217. godine.⁶¹

Drugi spomenik je pronađen u Starom Majdanu (Sanski Most). Sadržaj natpisa glasi: *Sedato / Aug(usto) / pro sal(l(ute)) / Aureli(i) / vilici / col(l)eg(ium) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*⁶² Ovaj žrtvenik je, ispred kolegija udruženja, podigao vilik Aurelije, između 210. i 220. godine, a u čast Sedata Augusta.⁶³

Sljedeći spomenik je skoro identičan drugom. I on je otkriven u Starom Majdanu. Na njemu стоји posveta Sedatu od vilika Aurelija. Ona glasi: *Sedato / Aug(usto) / pro sal(ute) / Aureli vil(ici) / collegius / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*⁶⁴ V. Paškvalin je iznio svoje tumačenje ovih žrtvenika. Za drugi žrtvenik on je dodao: *collegium et cives*, tj. „(...) članovi kolegija zajedno sa građanima rudarskog municipija“ i da je „Aurelije bio vilicus u municipiju rudarskog distrikta, a posebno u kolegiju i u kultu Sedata, bio ličnost od položaja“⁶⁵ Naprijed je navedeno da su prokuratori bili neovisni od municipalne uprave. Potpuno identičan položaj uživali su *vilici* i drugi

⁶⁰ E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*, 432-433; S. Mesihović, *Antique Homines Bosnae*, Sarajevo, 2011, 336.

⁶¹ Đuro Basler, Rimski metalurški pogon, 167; Veljko Paškvalin, Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XXV, Sarajevo, 1970, 26.

⁶² E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*, 344-345.

⁶³ Đ. Basler, Rimski metalurški pogon, 167; V. Paškvalin, Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba, 25.

⁶⁴ V. Paškvalin, Rimski žrtvenici iz Starog Majdana, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XXIV, 1969, 166-167; 165-169; E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*, 346-347; I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, 280, bilj. 11; isti, Antičko ruderstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, 162-163.

⁶⁵ V. Paškvalin, Rimski žrtvenici iz Starog Majdana, 166-167.

službenici. Sigurno je da je Aurelije bio ličnost od položaja u kolegiju i kultu, ali bez učešća ljudi izvan rudnika, odnosno bez učešća civila. Najvjerovalnije je da je i ovaj spomenik podignut u prvoj polovini III stoljeća.

Pomenuta tri spomenika su sasvim dovoljna i jasna potvrda da se u sjeverozapadnom dijelu današnje Bosne vjerovalo u boginju Nemesi i boga Sedata. Spomenici su podignuti na inicijativu i uz angažman udruženjâ. Djelatnost prvog kolegija sigurno je vezana za rudarstvo, dok je drugo - udruženje obrtnika, nepoznato. Nemesa je bila grčka boginja pravde i reda. Poštivali su je građani drugih etnosa, borci u arenama, oslobođenici, udruženja i drugi.⁶⁶ Na području Starog Majdana, ona je mogla biti zaštitnica udruženja rudarskog obrta. Sedat je domaće, panonsko božanstvo koje se ne javlja u drugim panteonima. On je također mogao biti zaštitnik rudarskog udruženja.⁶⁷

Prema E. Pašaliću, sjedište rudarske uprave za sjeverozapadnu Bosnu bilo je u Briševu ili Ljubiji.⁶⁸ S obzirom na to da je titula *vilicus* jasna kada je u pitanju poljoprivredni kompleks, odnosno da se radi o osobi koja je upravljala imanjem, u rudarskoj djelatnosti postoje razlike. Prokuratori su bili upravitelji, dok su *vilici* bili zaduženi za nadzor u određenim sektorima rudnika.

U nekim natpisima, titulu *vilicus* prati odrednica *officinae ferrariae* (direktni nadzor nad proizvodnjom), ili samo *ferrariae* (u užem smislu, direktni nadzor nad prihodima metalurškog pogona). Ima i onih natpisa koji nemaju nikakvu odrednicu kada su u pitanju *vilicusi*. Dvije pomenute odrednice su, po S. Dušaniću, odvojene službe, ali potpuno izjednačene. Njima je bio podređen *vilicus officinae ferrariae*.⁶⁹ Ovdje se nameće pitanje, jesu li onda redovno bila po dva vilika u metalurškom pogonu, (ili čak i više njih, što ne bi bilo iznenadujuće) i zašto se oba zajedno ne pominju na

⁶⁶ Isto, 168.

⁶⁷ O ovim božanstvima vidi: E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici*, 102-105, 223-225.

⁶⁸ Up: E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 93; Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999, 110; Ante Škegro, *Eksploracija željeza u Bosni u rimsko doba*, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, XXVI/28, Sarajevo, 1999, 26.

⁶⁹ S. Dušanić, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, 84-85.

spomenicima? Jedini poznati natpis na kojem se pominju dva vilika (Januarija i Basianuma) je onaj iz Ljubije, mada ništa konkretno o njima ne piše. Teško je doći do pravog odgovora, posebno ako se ima na umu da je riječ o III stoljeću, u kojem je došlo do velikog privrednog procvata. Nedostatak rudarskog osoblja u to vrijeme nije mogao biti problem, a samim tim ni razlog za angažman samo jednog vilika, o čemu svjedoče spomenici. Međutim, koliko god da ih je bilo u rudnicima, sasvim sigurno je da je njihova djelatnost bila od velike važnosti, kako za rudarsku proizvodnju tako i za cijelokupnu administraciju.

Postoje svjedočanstva koja nam govore da su *vilici* (oslobođeni robovi) bili zaduženi za ubiranje poreza na tlu današnje Italije, te u zapadnim i istočnim provincijama države. Posebnu kategoriju vilika činili su oni koji su bili zaduženi za prikupljanje poreza na nasljedstvo - *vicese hereditatium* (dvadesetinu nasljedstva).⁷⁰ Sudeći prema raspoloživim podacima, oni su bili prisutni na području prokonzularne Afrike, Betike, Dalmacije, Narbonske Galije, Panonije Superior, Sicilije i u pojedinim krajevima današnje Italije.⁷¹

Iz Ptua (*Poetovio*), Gornja Panonija (*Pannonia Superior*) potječe natpis na kome стоји sljedeći tekst: *Venuleio Procul[o] / v(ixit) anno I dieb(us) X / Proculus Aug[ustorum] nn(ostrorum) / vern(a) vi[l(icus)] XX (uicesimae) hered(itatum) / utrarumq(ue) Pann(oniarum) / cum Valentina / filio fecerunt.*⁷² Ovaj natpis svjedoči o viliku koji je upravljao *vicesima hereditatium* iz obje Panonije. D.

⁷⁰ Riječ je porezu na nasljedstvo. Svaki rimski građanin je morao platiti porez od 5% za vojnu blagajnu, nakon nasljedstva ili ostavštine (testamenta), osim onih koji nisu imali više od određenog iznosa. Ovu mjeru uveo je August, a moguće da je imao i druge razloge za to: društvene i etičke prirode. Peregrini i Latini, koji su postali rimski državljenici a nisu imali rodbinsku povezanost, u pravnom smislu nisu bili srodnici. Kasnije su ovi porezi potpuno ukinuti, možda u vrijeme cara Konstantina. Vidi: David Benoit, *De vicesima hereditatium. Étude d'un vectigal romain : l'impôt du vingtième sur les successions et les legs d'Auguste à Dioclétien*, Skoplje, 2014, 5-42, 93-94, 109.

⁷¹ J. Carlesen, *Vilici and Roman Estate Managers Until AD 284*, 45.

⁷² David Benoit, *De vicesima hereditatium. Étude d'un vectigal romain: l'impôt du vingtième sur les successions et les legs d'Auguste à Dioclétien*, Skoplje, 2014, 79.

Benoit pretpostavlja da natpis potječe od careva M. Aurelija i L. Vera i da se on odnosi na ograničen broj ljudi iz navedenih krajeva.⁷³ To je svakako bio veliki posao za jednu osobu, ali moguće je da su neke vanredne okolnosti utjecale na takvu odluku carskih vlasti.

U Saloni, današnja Dalmacija (*Salona, Dalmatia*), pronađen je natpis sa sljedećim sadržajem: *D(is) M(anibus) / uint ia no / verna e Aug(usti) / vilico et / arcar io XX (vicesimae) / her(editatium) Iulia Hel / pis coniugi / b(ene) m(erenti) p(osuit).*⁷⁴ Na ovom natpisu pominje se državni službenik vilik i arkarije (blagajnik). Njegovo prisustvo upućuje na zaključak da je u Saloni postojao ured za prikupljanje dvadesetine nasljedstva (*statio vicesimae hereditatium*).⁷⁵ Ovdje je u pitanju rob iz carske familije po imenu Kvintijan, vjerovatno Orientalac.⁷⁶ Njegova funkcija se prevashodno odnosila na upravljanje imanjem, ali i na druge poslove unutar ovog ureda.

Na spomenicima iz sjeverozapadne Bosne ne nailazimo na *vicesima hereditatium*, što ne znači da ga nije bilo. D. Benoit, smatra da su se uredi za prikupljanje ovog poreza nalazili i u drugim gradovima. S tim u vezi, poznato je da su neki od građana u provincijama, na osnovu testamenta, svoje posjede ostavljali caru, koji ih je potom davao na upravljanje svojim robovima ili pak oslobođenicima.⁷⁷ S obzirom na to da su rudnici sjeverozapadne Bosne bili pod patronatom cara, moguće je da se ured vilika i arkarija, za *vicesima hereditatium*, nalazio u Sisciji, gdje se izvozilo željezo.

Zaključak

Rimska privreda nikada nije imala dovoljno čvrste temelje. U takvim okolnostima najviše su trpjeli robovi. Osim što su bili izloženi bezobzirnoj eksploraciji, robovi su redovno bili uključeni u ratne

⁷³ Isto

⁷⁴ Isto

⁷⁵ Isto, 79.

⁷⁶ D. Demicheli, Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu, *Tusculum*, 10/2, Solin, 2017, 190-191.

⁷⁷ Isto, 191.

sukobe u kojima su masovno ginuli, posebno u poznoj fazi Rimskog carstva. Stvaranje zavisnih poljoprivrednika i zanatlija, dodatno se negativno reflektiralo na privredu. Poljoprivreda je bila i ostala glavna privredna grana u Rimskoj državi, počev od kraljevskog doba pa sve do propasti Carstva. Druga po važnosti privredna grana bila je rudarstvo, koje je umnogome doprinijelo jačanju i moći države. Izdavanje rudnika željeza u zakup, donijelo je brzo i veliko bogaćenje pojedinaca. Međutim, ranije ustrojeni upravni aparat u rudnicima današnje sjeverozapadne Bosne, doživio je značajne promjene u pogledu zakupa rudnika. Početkom III stoljeća ukinuta je takva praksa.

Epigrafski spomenici koji govore o *vilicima* nastali su tokom III stoljeća. Svi oni, izuzev jednog, svjedoče nam da je riječ o službenicima iz reda carskih robova. Osim toga, iz sadržaja natpisa jasno se vidi da su rudnici u porječju Sana-Japra, u jednom momentu, prešli pod absolutnu kontrolu carskih vlasti. Na čelu ovih rudnika bio je prokurator, koji je u hijerarhijskoj vertikali bio prva osoba. Odmah iza njega bio je vilik.

Vilici su u pomenutom rudarskom distriktu bili angažovani u različitim službama. Dok su jedni imali direktni nadzor nad rudarskom proizvodnjom, drugi su bili zaduženi za direktni nadzor nad cijelokupnim prihodima od iskopane, a potom prerađene rude željeza. Dakle, oni su obavljali tehničke poslove. Uzimajući u obzir njihovo porijeklo, koje je uglavnom bilo istočnačko, sasvim je razumljivo njihovo posjedovanje specifičnih znanja, a samim tim i izraženih sposobnosti za obavljanje raznih poslova u rudarskoj djelatnosti.

Sasvim je moguće da se u rudnicima, u isto vrijeme, nalazilo više vilika. Međutim, zasad nemamo takve potvrde, ali ni u kom slučaju ne treba isključiti mogućnost da će se u nekom budućem vremenu pojaviti novi epigrafski spomenici. Imajući u vidu da je malo pronađenih spomenika koji svjedoče o prisustvu vilika na tlu današnje Bosne i Hercegovine, pogrešno bi bilo davati njihov procenat u ukupnom broju robova i oslobođenika. Sigurno je da je njihov angažman u rudarskoj djelatnosti bio je od velike koristi za cara, a samim tim i za Rimsku državu.

ROLE OF *VILICI* IN THE AREA OF CURRENT BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Roman economy never had a firm foundation. In such circumstances, slaves suffered the most. Not only were they exposed to the unscrupulous exploitation, they were also involved in war efforts where they died in large numbers especially in the late phase of Roman Empire. Creation of dependent agricultural workers and craftsmen had an additional negative impact on the economy. Agriculture was the primary economy branch in the Roman State, starting from the ages of kings and lasting until the demise of the Empire. Second most important economy branch was mining, which helped strengthening the power of the State. Renting the iron mines lead to quick wealth for individuals. However, the judicial system which was created earlier in the mines of the current northeastern Bosnia went through the significant changes regarding the renting of mines. At the start of 3rd century, such practice was abolished.

Epigraphical monuments about *vilici* originated around 3rd century. All of them, except one, witness that *vilici* were the officers from the order of imperial slaves. Besides, from the content of the writing it is clear that the mines in the area of Sana-Japra basin crossed under the absolute control of imperial government. Head of these mines was a procurator, who was hierarchically the first person. After him came the *vilicus*.

Vilici in the mentioned mining district were engaged in different services. Some of them had the direct supervision over the mining operation, other were responsible for direct supervision over the overall income from the excavated then refined iron ore. So, they mostly did the technical jobs. Taking into account their origins which were usually eastern, it is understandable that they had the specific knowledge and abilities necessary for execution of different jobs in mining operation.

It is quite possible that more *vilici* worked in the mines at the same time. However, so far we do not have confirmation for that, but we cannot exclude the possibility that some new epigraphical

monuments will appear. Bearing in mind that there are not many discovered monuments which witness the presence of *vilici* in the area of current Bosnia and Herzegovina, it would be wrong to estimate their percentage in total number of slaves and freed men. One thing is sure, their involvement in mining operations was of huge importance for the emperor and Roman State.

BIBLIOGRAFIJA

Epigrafski izvori

- CIL III 4809; CIL III 13239; CIL III 13240
- ILJug I, 157; ILJug II, 765; ILJug II, 780 = AE 1973, 0413

Objavljeni izvori

- *Notitia dignitatum*, (ed. O. Seeck), Berolini, 1876.
- *Codex Theodosianus, Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmonidianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, 2 vols (ed. Th. Mommsen – P. M. Meyer's), Berlin, 1905.
- Codex Iustianus (ed. G. Haertel), Leipzig, 1991.
- Corpus iuris civilis, vol I: Institutiones, Digesta, (ed. T. Mommsen, P. Krüger), Berolini, 1872.
- Plinije Stariji, *Istorija prirode* (prev. Nevena Mrđenović), Beograd, 2015.

Literatura

- Basler, Đuro, Rudnici i metalurški pogoni rimskog doba u Bosni i Hercegovini (s posebnim osvrtom na pogone u dolini Japre), *Zbornik radova sa simpozijuma „Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka.“* 8-11, XI/1973, Zenica, 1999, 89-118.
- Basler, Đuro, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. A, XXX – XXXI, Sarajevo, 1975-1976, 121-216.
- Basić, Ivan, Natpis Gaja Orhivija Amempta, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 108, Split, 2015, 37-77.
- Benoit, David, *De vicesima hereditatium. Étude d'un vectigal romain: l'impôt du vingtième sur les successions et les legs d'Auguste à Dioclétien*, Skoplje, 2014.

- Bojanovski, Ivo, Mogorjelo-Rimsko Turres. (Prilog topografiji rimske Dalmacije), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV, Sarajevo, 1969, 137-163.
- Bojanovski, Ivo, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Zbornik radova sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, 8-11, XI/1973, Zenica, 1999, 133-175.
- Bojanovski, Ivo, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988.
- Boulakia, Jean David C., Lead in the Roman World, *American Journal of Archaeology*, 76/2, 1972, 139–145.
- Busuladžić, Adnan, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2011.
- Carlesen, Jasper, *Vilici and Roman Estate Managers Until AD 284*, Roma: L'Erma di Bretschneider, 1995.
- Carlesen, Jasper, *Land and Labour. Studies in Roman Social and Economic History*, Saggi distoria antica, 37, Roma: L'Erma di Bretschneider, 2013.
- Čremošnik, Irma, Rimska vila u Višćima, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XX, Sarajevo, 1965, 147-260.
- Čremošnik, Irma, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A.*, XXIX, Sarajevo, 1974 (1976), 41-164.
- Demicheli, Dino, Neobjavljeni i nepoznati rimskodobni natpisi iz istraživanja Ejnara Dyggvea u Šupljoj crkvi u Solinu, *Tusculum*, 10/2, Solin, 2017, 175-197.
- Drino, Dževad, Londrc, Benjamina, Rudarski propisi klasičnog i postklasičnog rimskog prava, *Acta Illyrica*, 2, Sarajevo, 2018, 411-412;
- Dušanić, Slobodan, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik*, 28, Ljubljana, 1977, 163-179.
- Dušanić, Slobodan, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik*, 1-2, 1980, 52-94.
- Fillery-Travis, Ruth, *Iron production in the Western Roman Empire: A diachronic study of technology and society based on two archaeological sites*, Institute of Archaeology, University College London, 2015.
- Flexenhar, Michael A., III, *Slaves of Christ: Caesar's Household and the Early Christians*, (Dissertation), The University of

- Texas at Austin, 2016, 170. <https://repositories.lib.utexas.edu/handle/2152/39430>
- Hirt, Alfred, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford, 2010.
 - Imamović, Enver, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1977.
 - Marić, Almir, Servile caput-Prilog proučavanju ropsstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, *Godišnjak ANUBIH*, 43.42, Sarajevo, 2014, 135-148.
 - Mesihović, Salmedin, *Antiqvi Homines Bosnae*, Sarajevo, 2011.
 - Milanović, Bebina, *Rudarsko-metalurški kompleksi i predmeti od olova u rimskim provincijama na tlu Srbije*, Beograd, 2017.
 - Noeske, Hans, Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit, *Bonner Jahrbücher*, 177, Bonn, 1977, 271-416.
 - Novak, Grga, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik*, God. I, br. 1-4, Zagreb, 1948, 129-152.
 - Odochiciuc, Ana, Mihailescu-Bîrliba, Lucrețiu, Occupations of Private Slaves in Roman Dacia, *Studia Antiqua et Archaeologica*, XX, Romania, 2014, 231-247. <http://saa.uaic.ro/articles/SAA.20.2014.231-247.pdf>
 - Omerčević, Bego, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla, 2010.
 - Pašalić, Esad, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. A, sv. IX, Sarajevo, 1954, 47-75.
 - Pašalić, Esad, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960.
 - Paškvalin, Veljko, Rimski žrtvenici iz Starog Majdana, *Glasnik Zemaljskog muzeja* n. s. A, XXIV, Sarajevo, 1969, 165-169.
 - Veljko, Paškvalin, Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja* n. s. A, XXV, Sarajevo, 1970, 19-28.
 - Robinson Thomas A, *Who Were the First Christians. Dismantling the Urban Thesis*, Oxford University Press, 2017.
 - Sanader, Mirjana, Vilicus – Prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog namještenika, *Opuscula archaeologica*, 19, Zagreb, 1995, 97-109.

- Sergejevski, Dimitrije, Epigrafski nalazi iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. A*, XII, Sarajevo, 1957, 109-125.
- Sergejevski, Dimitrije, Rimskirudniciželjeausjeverozapadnoj Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XVIII, Sarajevo, 1963, 85-102.
- Scheidel, Walter, *Slavery in the Roman economy*, Princeton/Stanford Working Papers in Classics, 2010. <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/091003.pdf>
- Scheidel, Walter, The Roman slave supply, in: Keith Bradley and Paul Cartledge, eds., *The Cambridge world history of slavery*, vol. 1, The ancient Mediterranean world, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 287-310.
- Šačić, Amra, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I-III century)*, (Doctoral thesis), Ljubljana, 2016.
- Škegro, Ante, Eksploracija željeza u Bosni u rimsko doba, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, XXVI/28, Sarajevo, 1999, 17-45.
- Škegro, Ante, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999.
- Šajin, Željka, Od konduktora do prokuratora, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, vol. 3, Banja Luka, 37-55.
- Šajin, Željka, *Uređenje rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, (doktorska disertacija), Beograd, 2014.
- Tacoma, Laurens E., *Moving Romans. Migration to Rome in the Principate*, Oxford, University Press, 2016.
- Truhelka, Ćiro, Stari bosanski natpisi, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, VII, Sarajevo, 1895, 567-593.
- Weaver, Paul, Imperial Slaves and Freedmen in the Brick Industry, aus: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 122, 1998, 238-246. <http://www.uni-koeln.de/phil-fak/ifa/zpe/downloads/1998/122pdf/122238.pdf>
- Zelenika, Andelko, Nalaz rimskog nadgrobognog spomenika u Humcu kod Ljubuškog, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. A*, XV—XVI/1960—1961, 323-324.

UDK: 94(497.6)"14"
316.323.5

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Dženan Dautović

Zavičajni muzej Travnik – Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
dzenandautovic@gmail.com

GOST GOJSAV, „POGLAVITI KRSTJANIN“ U LOKALNOJ ADMINISTRACIJI KOSAČA I PITANJE PATRONATSTVA RADOSAVLJEVOG ZBORNIKA

Apstrakt: Uključenost članova Crkve bosanske u društvene tokove svakodnevnog života svog vremena odavno je privukla pažnju istraživača bosanskog srednjovjekovlja. Normalno je da su velika imena medievistike naišla na raritetan i zanimljiv slučaj pravnog spora u kojem je centralnu ulogu imao pripadnik hijerarhije Crkve bosanske – gost Gojsav. Međutim, ovaj slučaj doveo je i do dosta različitih interpretacija izvornih informacija koje je prvi objavio Mihailo Dinić u trećem tomu svoje čuvene zbirke izvora. U ovom radu najprije ćemo, na osnovu izvora dubrovačke provenijencije, predstaviti cijelokupan “incident”, tj. događaje u kojima je gost Gojsav imao udjela, zatim ćemo predstaviti različite historiografske interpretacije tih izvora, da bismo na kraju ovog prvog dijela ponudili vlastito rješenje nastalog problema. Drugi dio rada posvećen je do sada neprokušanoj teoriji o izjednačavanju gosta Gojsava s istoimenim naručiocem Zbornika krstjanina Radosava.

Ključne riječi: gost Gojsav, carine, ekonomski sistem, Crkva bosanska, Radosavljev zbornik.

Abstract: The Involvement of members of the Bosnian church in social life of their time has long drawn the attention of researchers of medieval Bosnia. It is expected that respected medievists discovered a rare and interesting case of a legal dispute where a central role was taken up by a member of the hierarchy of Bosnian church - gost Gojsav. However this case has led to several different interpretations of the original source material first published by Mihailo Dinic in the

third tome of his acclaimed collection of sources. In this paper we will start with the presentation of the entire incident meaning the events where Gojsav took part in, based on the sources of Dubrovnik provenance. Next we present the differing historiographical interpretations of these sources and finish the first part with our own solution to these dilemmas. The second part is dedicated to an untested theory of equating gost Gojsav with a namesake who commissioned the church codex of krstjan Radosav.

Keywords: gost Gojsav, customs, economic system, Bosnian church, codex of Radoslav

Svjetovna uloga članova hijerarhije Crkve bosanske poznata je i istražen fenomen, iako uglavnom analiziran u okviru širih tematskih okvira. Ovom prilikom ćemo sagledati karijeru jednog visokog zvaničnika ove crkvene organizacije, Gojsava, koji je nosio dostojanstvo gosta.¹ Najprije pogledajmo slijed događaja iz 40-ih godina XV stoljeća koji su doprinijeli da ime gosta Gojsava ostane zapisano u Dubrovačkom notarijatu i time sačuvano do današnjih dana, za razliku od brojnih ličnosti sličnog životnog puta, o kojima danas ne znamo ništa. U radu donosimo nova čitanja signatura iz Dubrovačkog arhiva, budući se u Dinićevoj zbirci potkralo nekoliko sitnih grešaka u transkripciji teksta.

Iz žalbe podnesene 3. januara 1441. godine saznajemo da je posljednjeg mjeseca prethodne godine jedan karavan sa robom i dubrovačkim trgovcima, predvođen Andrijom Pribinićem i Milašem Pribilovićem, stigao u Podborač, sjedište zemlje Pavlovića. Odatle su uputili manji dio karavana, na čelu sa braćom Pribislavom i Radosavom, te njihovim kompanjonom Božićkom kao prethodnicu u zemlju vojvode Stjepana Vukčića Kosače, kako bi od gosta Gojsava dobili dozvolu za slobodan i nesmetan prijelaz. Dozvola je uredno izdata, međutim, rečena braća i Božićko nisu čekali ostatak karavana, nego su se uputili dalje. Kada je glavnina povorke stigla do odredišta, utvrdilo se da nemaju dozvolu za prelazak preko teritorije Kosača, te

¹ Titula gosta je bila najviši rang u hijerarhiji Crkve bosanske, podređen jedino djedu, kao vrhovnom crkvenom autoritetu. Za više informacija pogledati: Пејо Ђошковић, О гостима "Цркве босанске", *Историјски зборник* 1, Бања Лука 1983, 7-40.

su im gost Gojsav i vojvodin neimenovani službenik zaplijenili robu u tkaninama u vrijednosti od 768 perpera:

Andreas Pribinigh et Milas Pribilouigh socii coram domino Rectore ser Damiano de Menze fecerunt lamentum supra Pribisauum et Radosauum fratres [prazan prostor] et Bosigcum eorum socium. Dicentes quod ipsi existentes subter Boraç misunt unum eorum nuntium ad Goysauum gost patarinum ad impetrandum et petendum saluum conductum quod ipsi possent cum rebus suis secure transire per eius (contratum) sine impedimento, et ipse patarinum cum valioso vayuode Stiepani fecit sibi dictum saluum conductum quem habuit suprascriptas Radosaus et ipsam postea dedit Bosigcho suprascripto, et ipse Bosigchus postea ivit cum dicto saluo conductu ad ipsos Andream et Milas socios. Quem saluum conductum ipsi Andreas et Milas pecierunt ipse Bosigcho et ipse Bosigchus noluit ipsum sibi dare et accepit ipsam in se, et incepit ire ad viagium cum ipso saluo conductu et precedere dictos Andream et Milas, et ipsi se posuerunt ad transiendum post ipsum Bosighum sub spe dicti salui conducti, et cum fuerunt ad dictum patarinum ipse patarinum intromisit ipsos cum omnibus rebus in presenti cetula descriptis quia non hebant penes se dictum saluum conductum, et quod dictus Bosigchus portauant ipsum ante et non aspectauit ipsos. Dicens dictus patarinus quod ipse ostenderent dictum saluum conductuum que ipsi dicebant sibi fore factum per ipsam patarinum, et quod tunc ipsi inerunt et pecierunt psum saluum conductuum a dicto Bosigcho et sociis quem ipsi obtinuerant nomine ipsorum Andree et Milas et ipsi noluerunt ipsis dare nec ostendere dictum saluum conductuum ob quid ipsorum Bosigchi et sociorum defectu ipsi Andreas et Milas socii per diderunt omnes res et masaritias in presenti cetula hic intro clusa descriptas que omnia excedunt valutam yperperos 768. Quare pecierunt subueniri in iure contra dictos etc. Testes: Vuchosauus, Ifchus et Iuan } fratres Sliepcchig.²

² Državni arhiv Dubrovnik = DAD, Lam. de foris, XIV, f: 102v (3. 1. 1441.). Sa malim razlikama izvor je objavljen i u: *Из дубровачког архива III*, (ур.) Михаило Динић, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност, III одељење, књига XXII, Београд 1967, 194-195, gdje je najveća razlika u promjeni čitanja odnosa Božićka sa ostalim Dubrovčanima - od rodbinskog odnosa sadržanog u pojmu *socrum*, kako je Dinić čitao izvor, do novog rješenja *socium* koje odgovara čisto poslovnim vezama tipičnim za karavansku trgovinu.

Gost Gojsav se spominje u još jednoj tužbi, koja je po svojoj strukturi bliža klasičnoj pljački, međutim spominjanje u tužbi vlaha Vragovića, koji su smješteni u okolini Trebinja,³ ipak sugerije da se i u ovom slučaju radi o karavani, te je sasvim moguć vrlo sličan scenario kao u prethodnom primjeru:

Boghissa Boghmilouigh merçarius coram domino Rectore ser Johane de Volzo fecit lamentum supra Radoe Rughiza et supra suos villanos ville de Vinizcha, et supra Voçaç Vragolouigh, et supra suos villanos, et supra Vocheliam Bosnacigh se supra Radasinum Lisigh de Gorasde, et supra Gos patarinum, et supra suam familiam, dicens quod ipsi supradicti accusati arripuerunt sibi infrascriptas res videlicet: Unum equum cum sella valoris ducatorum 17, unam vestem et mantellum valoris ducatorum 9, et unum capellum et spatam valoris ducatorum 2 et dimidio, trecentum libras cere valoris yperperorum 78, undecim libras sete valoris yperperorum 22, denarios numeratos yperperorum 125.⁴

Za sljedeću analizu historiografije o ovom predmetu važno je još nekoliko izvora koji nisu u direktnoj vezi sa gostom Gojsavom i koji govore da je u to vrijeme na teritoriji Stjepana Vukčića kontrola prometa bila dosta pooštrena i da su određene nepravilnosti bile česte.⁵

Historiografski osvrti na gosta Gojsava uglavnom su bili povezani sa istraživanjem svjetovne uloge pripadnika Crkve bosanske ili sa

³ Esad Kurtović, Seniori hercegovačkih vlaha, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*. Zbornik radova, knjiga 1, (ur.) Ivica Lučić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2011, 660.

⁴ DAD, Lam. de foris, XIV, f: 164v (22. 2. 1441.). М. Динић, *Из дубровачког архива III*, 195.

⁵ „Prima pars est de dando libertatem domino rectori et eus Minori Consilio scribendi litteras comendaticias voyvode Stipano pro relaxatione salmarum pannorum detentarum nostris mercatoribus per eius patharinos prout eidem domino rectori et Consilio videbitur fore opportunum. Captum per omnes“. DAD, Cons. Rog, VII, fol. 187, (22. 8. 1440). U još jednom zapisu iz više puta spominjane zbirke Mihaila Dinića, spominju se i trgovci iz Srebrenice koji su opljačkani od patarena kod Goražda: „... Et cum postea ipse Vlatcus rediisset Ragusium ipse confessus dicto Stiepano Nencough quod de ipso veluto quem negaverat habuisse una pars fuit sibi arrepta per patarinos apud Gorasde in Bosnia“, М. Динић, *Из дубровачког архива III*, 196, ali nam se čini da je veza ovog događaja sa našom temom jako tanka, ako i postoji.

analizom trgovine u unutrašnjosti srednjovjekovne Bosne.⁶ Najranije spominjanje nalazimo još u slavnom djelu Konstantina Jirečeka, koji se nije upuštao u pokušaje objašnjavanja akcije gosta Gojsava, nego ju je samo registrirao kao ovosvjetski posao crkvenog lica.⁷ Uz pogrešno lociranje mjesta u kojem su se odigrali opisani događaji, ništa opširniji nije bio ni Bogumil Hrabak u svom pregledu starije prošlosti Goražda,⁸ dok je Desanka Kovačević-Kojić ovu aktivnost uklopila u opće tokove i principe srednjovjekovne trgovine.⁹ Nešto više pažnje gost Gojsav izazvao je kod Dominika Mandića. Iako pogrešno Gojsava smatra carinikom vojvode Stjepana, dosta je interesantno, mada u kasnijoj literaturi zanemareno stajalište, da se hiža gosta Gojsava nalazila na području Glasinca.¹⁰ Ova teorija je zanimljiva jer je to područje bilo raskrsnica karavanskih puteva i zna se da je u njemu postojala carina Sandalja Hranića.¹¹ No, kako ostale okolnosti ipak ove događaje vezuju za okolicu Goražda, ta teorija najvjerovaljnije nije osnovana. Ponajdalje u nagađanjima vezanim za događaj s kraja 1441. godine otiašao je John V. A. Fine Jr. On ne samo da pronalazi nekakvu urotu koju su Gojsav i rečeni Božićko spleli kako bi opljačkali nesretne Dubrovčane, nego u činjenici izdavanja

⁶ Analiza jednog dijela historiografije o gostu Gojsavu, no nažalost, bez pokušaja dodatne razrade ove teme, može se pronaći u: Sejfudin Isaković, Crkva bosanska u očima dubrovačkih suvremenika, *Historijska traganja* 15, Sarajevo 2015, 116-120.

⁷ „Они су се бавили и овосветским пословима. „Goysavus gost Patarinus“ издавао је 1441, на северној граници области Стефана Вукчића, спроводна писма за караване и конфисковао робу оних трговаца који би стигли без докумената“, Константин Јиречек, *Историја Срба II²*, Слово Љубве, Београд 1978, 277.

⁸ „Neke vlasti imali su i pojedini patareni “gosti”, na primjer Gojsav u Podboraču. On je davao dubrovačkim trgovcima dokumente o slobodnom prolazu, a oduzimao je robu svima koji takav akt nisu imali“, Bogumil Hrabak, Goražde od XIV do XVI veka, *Jugoslovenski istorijski časopis*, god. XXX, br. 2, Beograd 1997, 23.

⁹ Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo SR BiH, Djela, knjiga XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13, Sarajevo 1961, 162-163. O tim principima će više riječi biti nešto kasnije.

¹⁰ Dominik Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 310-311.

¹¹ Vesna Mušeta-Aščerić, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću*, Sarajevo Publishing, Biblioteka: Kulturno nasljeđe, Sarajevo 2005, 20.

saluum conductum vidi "jasnu unutrašnju rascjepkanost Bosne".¹² Ovo tumačenje sasvim odgovara autorovom dobro poznatom viđenju bosanskog srednjovjekovlja kao neke vrste Divljeg zapada, no ne i realnoj slici svakodnevnog života u kojem su pravne norme itekako bile poštovane i zbog kojih su na kraju i dubrovački trgovci u ovom slučaju izvukli deblji kraj.

U opširnoj analizi izvornih vijesti o gostima Crkve bosanske Pejo Čošković je iz navedenog izvora video određeni nivo "prerogativnih vlasti" koje je gost Gojsav obnašao.¹³ U kasnijem vraćanju na ove događaje, Čošković je odbacio ideju o paralelnoj crkvenoj administraciji te se priklonio Ćirkovićevoj interpretaciji, uz ostavljanje mogućnosti da je Gojsav ipak, zbog svoje pismenosti, obavljao određene administrativne dužnosti.¹⁴ Rečena interpretacija Ćirkovića počela je prije svega kritikom svojih prethodnika koji gotovo da uopće nisu obratili pažnju na činjenicu da u navedenim događajima uz Gojsava istovremeno sudjeluje i funkcijer vojvode Stjepana, tzv. *valiosus*, što može značiti samo "naredbenik". Iz ovoga je autor zaključio da ne može biti govora o paralelnoj administraciji Crkve bosanske na teritoriji Kosača, ali isto tako neosnovanim uopštavanjem smatra trajniju aktivnost gosta Gojsava, jer se sve

¹² „When they entered the gost's territory Bosigchus dissapeared and since they were unable to produce the safe-conduct, the gost had confiscated all their goods. It is apparent that the merchants had fallen into a trap. Persumably the Patarins and Bosigchus' family split the profits. ... After all, the merchants could not expect to travel without a visa. If safe-conducts were needed to go from the territory of one noble to another, we have further evidence that Bosnia ought to be regarded as a land of separate autonomous units rather than as a unified state.“ John V. A. Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation (A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries)*, Colombia University Press, East European Monography, No. X, New York – London 1975, 258-259.

¹³ „Податак је несумњиво веома занимљив јер недвојбено свједочи да је један угледни црквени достојанственик имао у својој надлежности и неке prerogative власти у пограничном предјелу власти Стјепана Вукчића и области његових рођака Павловића“. П. Ђошковић, О гостима "Цркве босанке", 24-25.

¹⁴ Pejo Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Institut za istoriju, Historijske monografije, knjiga 2, Sarajevo 2005, 332.

svodi samo na jedan izvorni podatak.¹⁵ Raspravu po ovom pitanju Ćirković okončava zaključkom da će za "zanimljivu i privlačnu hipotezu o učešću "strojnika" crkve bosanske u upravljanju državnom teritorijom biti potrebno potražiti druge oslonce u izvorima", a ne vijestima o gostu Gojsavu.¹⁶

* * *

Kako bismo shvatili pravu ulogu koju gost Gojsav ima u događajima koje nam predstavlja izvor iz dubrovačke serije *Lamenta de foris*, prva stvar koju treba analizirati jeste radnja koju on obavlja – izdavanje propusnice *saluum conductum*. Dakle, očito je da nije riječ o klasičnom carinjenu robe, koja predstavlja drugačiji pravno-ekonomski pojam, nego o posebnoj vrsti tzv. "tranzitne carine", odnosno davanja garancije za bezbjedan prijelaz kroz teritoriju velikaša, koja je plaćana gotovinom, a ne dijelom robe.¹⁷ Bosanski velikaši su uvidjeli da se u naplaćivanju prolaza dubrovačkim trgovcima kroz svoju teritoriju krije dodatni izvor finansiranja, a

¹⁵ Sima Ćirković, Bosanska crkva u bosanskoj državi, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine 1, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, (ur. Enver Redžić), ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 17, Sarajevo 1987, 227-229. U svojim ranijim prilozima ipak je i Ćirković dozvoljavao da je gost Gojsav imao određene funkcije vlasti: Сима Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, САНУ, Посебна издања, књ. CCCLXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 48, Београд 1964, 217.

¹⁶ S. Ćirković, Bosanska crkva u bosanskoj državi, 230.

¹⁷ Carine na području srednjovjekovne Bosne i Srbije su dobro izučene. Znaju se brojne informacije o načinu carinjena robe, mjestima gdje su se carine nalazile, pa čak i o značaju samih carinika, no nema niti jednog podatka o nižim službenicima na carinama. Više informacija o carinama u srednjovjekovnoj Bosni može se pronaći u slijedećim naslovima: Kosta Vojnović, Carinarski sustav Dubrovačke republike, *Rad JAZU* 129 (1896), 90-171; Milan K. Ивановић, Прилози за историју царина у средњовековним српским државама, *Споменик СКА ХCVII*, Београд 1948, 7-61; Десанка Ковачевић-Којић, Развој и организација царина у средњовјековној Босни, *Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине VI*, Сарајево 1954, 229-248; Ђуро Тошић, О дријевској царини, *Прилози 16*, Сарајево 1979, 191-195; Андрија Веселиновић, Царински систем у Србији у доба Деспотовине, *Историјски гласник 1-2*, Београд 1984, 7-37; Синиша Мишић, Андрија Веселиновић, Царина, у: *Лексикон српског средњег века*, (ур.) Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, Knowledge, Београд 1999, 792-795.

zauzvrat su im nudili sigurnost u toku puta po prostoru na kojem oni imaju neposrednu vlast. Dubrovčani se često žale na uspostavljanje novih vrsta nameta na njihovu robu, nazivajući ih novinama, no, te žalbe najčešće nisu imale bilo kakvog uspjeha.¹⁸ Ovo je najvjerovalnije bila tako uobičajena daća da se podrazumijevala kao sastavni dio ekonomskog poslovanja u unutrašnjosti, te kao takva i nije bila često zapisivana u izvorima.¹⁹ U bosanskom srednjovjekovlju imamo još nekoliko poznatih primjera,²⁰ tako da sa sigurnošću možemo zaključiti da je u pitanju posebna vrsta oporezivanja robe, koja je jasno različita od carine. Ova praksa bila je poznata i u Zapadnoj Europi, npr. u Italiji je nazivana *fide* ili *tratte*.²¹ Također, ne treba pojavu zasebnog oporezivanja dubrovačke robe u zemljama podkontrolom bosanskih velikaša posmatrati kao vid raspada društva, nego kao jedan logičan korak u razvoju odnosa vladara i vlastele, u kojem je vlastela uspijevala isposlovati sve veće i veće privilegije na svojim teritorijama, no, nikada van državnog sistema i van osnovnih principa društvenog uređenja: *vjerne službe* i *vjere gospodske*.²²

¹⁸ Kao primjer rečenih žalbi pogledati: Раде Михаљчић, Писмо Дубровчана краљу Остоји о царинама на Љутој и Леденицама, *Грађа о прошlosti Bosne* 3, Бања Лука 2010, 81-85.

¹⁹ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 162. Gotovo identična situacija je poznata i na jednom tako ogromnom prostoru kao što je bilo Bizantsko carstvo, gdje je trgovina bila znatno intenzivnija. Zna se da su putarine: "transit-dues" naplaćivane, ali ne i mnogo o samom mehanizmu njihovog ostvarivanja: Steven Runciman, *Byzantine Trade and Industry*, u: *The Cambridge Economic History of Europe, Vol. II, Trade and Industry in the Middle Ages*, M. M. Postan, Edward Miller (eds.), Cambridge University Press, Cambridge 1987, 141.

²⁰ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 162-163.

²¹ Philip Jones, Medieval Agrarian Society in its Prime: Italy, *The Cambridge Economic History of Europe. Vol. 1 The Agrarian Life of the Middle Ages*, M. M. Postan, H. J. Habakkuk (eds.), Cambridge University Press, Cambridge 1966, 381.

²² Ključni naslov o ovom problemu i dalje je: Сима Ђирковић, "Верна служба" и "вјера господска", *Зборник Филозофског факултета* VI/2, Београд 1962, 95-111. O odnosu bosanskog plemstva prema centralnoj vlasti i kritici nekih starijih historiografskih stavova o "samovolji barona" i raspodu društvenog uređenja vidi: Dženan Dautović, Slavenska varijanta feudallizma (analiza na primjeru *bellatores* bosanskog srednjovjekovlja), *Bosna franciscana* 41, Sarajevo 2014, 133-164.

Jedan od najvažnijih faktora u implementaciji ove prakse jeste strateški položaj na kome će se putarina naplaćivati. U sistemu kopnene trgovine, te strateške tačke su obično na raskršću puteva ili uz riječne tokove.²³ Da je Goražde sasvim logično mjesto za odvijanje ove radnje svjedoči i činjenica da je na tom mjestu postojala stanica za pregrupisanje robe. Koliko su bosanski velikaši imali dobiti od ove putarine nije poznato, no na osnovu nekoliko suvremenih primjera iz dosta udaljenih prostora,²⁴ može se smatrati da ona nije bila zanemariva.

Nakon što smo donekle rasvijetlili prirodu posla kojeg je gost Gojsav obavljaо u našem izvoru, preostaje nam da utvrdimo koje je to mjesto gost Gojsav imao u lokalnoj administraciji Stjepana Vukčića Kosače. Odmah moramo istaći da ukoliko prihvatimo Ćirkovićevu polazište o "neosnovanom uopštavanju" u pogledu funkcije gosta Gojsava, jer su zaključivanja bazirana samo na jednoj izvornoj vijesti, ne možemo napraviti nikakav korak unaprijed u razumijevanju ovog problema.²⁵ Smatramo da ipak ima osnova da se u ovom slučaju primijeni nešto fleksibilnija metodologija, prije svega jer se i druga vijest koju smo predočili, iz februara 1441, može dovesti u izravnu vezu sa našom tematikom. Osim toga, zabilježena informacija se odnosi prije svega na jedan incident, odstupanje

²³ O razvoju srednjovjekovnih kopnenih puteva na ruinama antičkih komunikacija vidjeti članak: Robert Sabatino Lopez, *The Evolution of Land Transport in the Middle Ages, Past and Present*, No. 9, Oxford University Press, Oxford 1956, 17-29.

²⁴ Interesantno je zapažanje da svoj ekonomski razvoj i pretvorbu u centar srednjovjekovne ruske države, Moskva uveliko duguje upravo velikim sredstvima koje su njezini knezovi prikupljali od slobodnog prolaza roba rijekom Volgom: Forrest R. Pitts, *The Medieval River Trade Network of Russia Revisited, Social Networks* 1, Elsevier, Netherlands 1978/79, 287.

²⁵ Dvostruka karijera crkvenih lica, bilo da su pripadnici redovne hijerarhije, bilo članovi nekog samostanskog reda, nije bila rijetka pojava i već je ustanovljena u nauci. Cf. Virginia Davis, *Clerics and the King's Service in Late Medieval England, Église et État, Église ou État? Les clercs et la genèse de l'État moderne*, (ur.) Christinie Barrallis, Jean-Patrice Boudet, Fabrice Delivré et Jean-Philippe Genet, Éditions de la Sorbonne, École française de Rome, Paris-Rome 2014, 25-33; Ron Lancaster, *Of Monks, Managers, and Lawyers: The Emergence of Bureaucratic Careers in the Medieval Church*, University of Chicago, Chicago 2008.

od ustaljenog principa poslovanja, uzrokovano ne Gojsavom ili drugim pripadnikom lokalne administracije, nego Dubrovčaninom Božićkom, koji se nepošteno ili neodgovorno ponio prema svojim saputnicima iz karavane. Ova putarina je očito odavno ustaljena u bosansko-dubrovačke ekonomске odnose, jer dobro poznato oštro reagiranje Dubrovčana na sve "novotarije" u unutrašnjosti i njihovo odlučno odbijanje da prihvate bilo kakve nove poreze na robu, ovaj put izostaju. Osim toga, u ovom slučaju nema nikakvih naznaka specifičnih mehanizama pravne regulacije sporova dubrovačkih trgovaca sa ljudima iz unutrašnjosti,²⁶ nego imamo karakteristično iznošenje problema pred dubrovačkog kneza i rješavanje nastalog spora u okviru pravnih norma Dubrovačke republike.

Dakle, ukoliko prihvatimo činjenicu da je putarina ili *salvum conductum* bila uobičajena praksa u srednjovjekovnoj Bosni, onda zaista nema logike smatrati naš slučaj nekim izuzetkom u kojme se strojnik Crkve bosanske tu slučajno našao, nego je mnogo smislenije ovu funkciju gosta Gojsava vidjeti kao oblik službe Kosačama, baš kao što je, npr. gost Radin imao ulogu u vojvodinim diplomatskim akcijama. Sasvim je prirodno da osoba koja izdaje rečenu dozvolu stalno i zadužena za tu, ipak, ozbiljnu funkciju. Druga je nedoumica koju je to tačno funkciju u toj lokalnoj administrativnoj jedinici gost Gojsav obavljao. Očito je postojanje još jednog službenika – *valiosus*, o čijoj ulozi u cijelom procesu još manje znamo. Na žalost, u cjelokupnom fondu izvora dubrovačke provenijencije o srednjovjekovnoj Bosni nemamo niti jedan spomen uređenja i sastava bilo kojeg oblika lokalnih administrativnih jedinica, pa čak niti carina, uz iznimku drijevske carine, koju su opet mahom držali Dubrovčani. Ipak, za moguće rješenje ovog problema, dovoljno je pogledati upravo u Dubrovnik i ustrojstvo velike carine. U jednoj staroj, ali još uvijek vrijednoj raspravi stoji: "Ustrojstvo i manipulacija velike *divone* bješe za ovo razdoblje jednostavno. Četiri *divonijera* prije birana po Malom Vijeću, a kasnije po Velikom Vijeću za godinu dana upravlјahu carinom. Za pomagača imali su oni pisara, kojega predlagahu Malome Vijeću, da izabere između

²⁶ O tome više u: Vera Čučković, Parnica sa Radojem Vinarićem podanikom hercega Stjepana vođena pred dubrovačkim sudom, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, god. XVI-XVII, Sarajevo 1968-1969, 393-409.

trojice najsposobnijega. On bi vodio knjigu, gdje bi zabilježio sve trgovine, što bi se izvozile, a po njoj i izdavao isplatu trgovcu".²⁷ Da li ovdje možemo prepoznati Gojsavljevo zaduženje? Da li je on mogao u okviru svoje službe vojvodi Stjepanu vršiti dužnost pisara na stanici blizu Goražda i naplaćivati putarinu, te izdavati trgovcima *salvum conductum*? Smatramo da ova pretpostavka ima osnove, prije svega jer je njegova sljedba bila redovničkog tipa, a samim time i sklona knjizi i obrazovanju. Ovom tvrdnjom ne mislimo izjaviti da u srednjovjekovnoj Bosni nije bilo pismenih ljudi osim članova Crkve bosanske. U ovom periodu kasnog srednjeg vijeka, kada se mnogi domaći trgovac i niži velikaš izdigao iznad okolnog prosjeka upravo svojom snalažljivošću i pismenošću, ta tvrdnja svakako ne bi bila ispravna. Međutim, sasvim je moguće da je upravo pismenost gosta Gojsava preporučila za ovo odgovorno mjesto.

* * *

Drugi segment na kome ćemo pokušati sagledati ličnost gosta Gojsava jeste teorija o patronatstvu u nastanku jednog od sačuvanih rukopisa iz okrilja Crkve bosanske, Radosavljevog zbornika. Kako nemamo potvrde da je riječ o istom Gojsavu, ovoj tvrdnji moramo prići sa dosta rezerve, ali ipak smatramo da smo u tekstu koji slijedi pronašli dovoljno indikacija za taj zaključak.

Radosavljev zbornik, koji se danas nalazi u Vatikanskoj knjižnici unutar *Fondo Borgiano ilirico* 12, odavno je privukao pažnju istraživača.²⁸ Međutim, većinom je bila riječ o slavistima, povjesničarima jezika ili umjetnosti, koji su istraživali brojne druge segmente ovog interesantnog rukopisa, te kojima tekst u kolofonu **и книги пише Радосавъ кръстићинъ Гоисавъ**²⁹ nije bio dovoljno interesantan. Samo je Rački našao za shodno da kaže kako je "Gojsak potpuno nepoznata osoba".²⁹

²⁷ K. Vojnović, Carinarski sustav Dubrovačke republike, 96.

²⁸ Pogledati spisak literature u Anica Nazor, *Radosavljeva bosanska knjiga. Zbornik krstjanina Radosava*, Forum Bosne, Sarajevo 2008. 20-21, i u Jagoda Jurić-Kappel, Rukopis krstjanina Radosava u svjetlu dosadašnjih istraživanja, *Bosnien im Spiegel älterer Schriften. Philologisch-linguistische Studien – Bosna u ogledalu starije pismenosti. Filološko-lingvističke studije*, Liaunigg, Wien 2013, 95-103.

²⁹ Franjo Rački, Dva nova priloga za poviest bosanskih Patarena, *Starine* knj.

Postoji nekoliko okolnosti zbog kojih smatramo da je Gojsav iz Radosavljevog zbornika identičan gostu Gojsavu o kojem je riječ u ovom radu. Najprije, rasprostranjenost samog muškog imena Gojsav u srednjovjekovnoj Bosni dosta je rijetka, barem u sačuvanim izvorima,³⁰ dok je u Hrvatskoj i Srbiji to ime nešto rasprostranjenije.³¹ Zatim, imamo i hronološku podudarnost, jer je Radosavljev zbornik napisan 8. **дни господина краља Томаша и дада Ратка**,³² što je svega nekoliko godina nakon događaja opisanih u prvom dijelu teksta. Geografski kriterij u ovom slučaju nije moguće podvrći analizi, jer nije poznato gdje je pronađen Radosavljev zbornik. Zbog velike upotrebe ikavizama, u slavistici je povezivan sa raznim dijelovima Bosne. Preovlađujuće stanovište govori o sjeverozapadnoj Bosni,³³

XIV, JAZU, Zagreb 1882, 22. Rački je u nastavku teksta (str. 29) ustvrdio još i: „Gojsak, za kojega je Radosav pisao ovu knjigu, bio je takodjer samo „krstjanin“, nije bio ni „djed“, ni „gost“ ni „starac“, t.j. nije bio organ „crkve bosanske“ već običan vjernik“. O prvom dijelu ove izjave će kasnije biti još riječi, dok je drugi dio, o krstjaninu kao običnom vjerniku, današnja nauka o Crkvi bosanskoj uvjerljivo oborila. O tome više u: P. Čošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, 229-273.

³⁰ Pored gosta Gojsava poznat je još vlastelin Goisav Vojsilović, koji se spominje kao svjedok u povelji bana Stjepana II Kotromanića od 23. oktobra 1332. godine. F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 102; određeni vlah Gojsav, sin Bjeladina Priradca, kovač Gojsav iz Popovog Polja (Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, 215+192), te Gojsav Gojčić iz Jajca, Gojsav Petanović iz Drijeva i Gojsav Stjepojević iz katuna Ostojje Vlahovića (Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1*, ANU BiH, Sarajevo 2017, br. 457, str. 86 + br. 567, str. 109; Isti, Sitni prilog o vlasima Vlahovićima, *Preporod Godišnjak za 2005.*, 50.)

³¹ Najpoznatiji je svakako kralj Gojsav koji je Hrvatskom vladao na prijelazu milenija. Nikša Lučić, u: *Hrvatski bibliografski leksikon*, s.v. Gojsav (Goislav, Gojislav, Goyslauus). Ova analiza rasprostranjenosti imena Goisav napravljena je na osnovu registara ličnih imena u: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 588; Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књига 1, Дубровник и његови суседи други део, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, Споменици на српском језику, књига XXIV, Београд – Сремски Карловци 1934, 572; М. Динић, *Из дубровачког архива III*, 247.

³² Najpreciznije je ovaj spis datiran u period između 1446. i 1459. godine: P. Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, 418-419.

³³ Herta Kuna, Radosavljev rukopis i bosanska srednjovjekovna književnost, *Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, Sarajevo 1977, 22.

međutim, taj podatak nam samo govori o mjestu rođenja/odrastanja krstjanina Radosava i nipošto ne mora biti značajan za određivanje mjesa nastanka rukopisa. Konačno, posljednji kriterij koji govori u prilog teoriji poistovjećivanja dvojice Gojsava jeste materijalna situiranost gosta Gojsava koja mu je omogućavala nabavku ove vrijedne knjige. Knjiga je u srednjem vijeku bila luksuzni predmet,³⁴ naročito ako je bila bogato ilustrirana poput našeg primjera. Pogledajmo druge poznate patronne rukopisa nastalih u okrilju Crkve bosanske: herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić je sponzorirao Hvalov zbornik, tepčija Batalo Šantić Batalovo evanđelje, usorski velikaš Divoš Tihoradić Divoševi evanđelje. U pitanju su sve jako bogate osobe sa izrazitom svjetovnom moći. Gost Gojsav svakako nije po bogatstvu i moći bio blizu ovim velikašima, no njegovo službovanje kod Stjepana Vukčića, uz poznate primjere materijalnog blagostanja gosta Mišljena i gosta Radina, jedini je poznati način na koji je član Crkve bosanske mogao steći dovoljna sredstva za finansiranje izrade luksuzne knjige tipa Zbornika krstjanina Radosava.

U stvari, jedina nedoumica koja baca sumnju na ponuđenu teoriju jeste adresiranje Gojsava kao "krstjanina" u kolofonu Radosavljevog zbornika. Problem leži u činjenici da da nisu pronađeni primjeri da su članovi Crkve bosanske pripadnike hijerarhije svoje sljedbe, kao što je bio gost Gojsav, nazivali krstjanima. Taj naziv je ostao rezerviran za obične redovnike, dok su pripadnici crkvene hierarhije nazivani ili po svojim titulama, ili strojnicima ili, u najboljem slučaju, "poglavitim krstjanima".³⁵ Ova nedoumica će, barem za sada, morati ostati nerazjašnjena. Mnoge se teorije nameću kao moguće, pogotovo što je primjećena znatna aljkavost Radosava u pisanju Zbornika, što on sam opravdava *ερε μι στα ρψζη τρψδην τεχεηε*. Međutim, uslijed

³⁴ U dokazivanju ove tvrdnje nije čak ni potrebno tražiti dokaze u europskom srednjovjekovlju, dovoljno su slikoviti podaci sa našeg prostora: 1429. godine Martin Nikole Đerđašević je dao 13 dukata za jednu knjigu koju mu je prodao fra Vlaho iz Podvisokog; 1470. godine u Dubrovniku su za 26 dukata prodane 4 knjige kupljene u Jajcu nakon pada Bosanskog kraljevstva. Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне боснске државе*, Веселин Маслеша, Сарајево 1978, 341; Ista, Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne, *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost* III, Sarajevo 1995, 44 (= *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV)*, Историјски институт, Studia historica Collecta, књига 2, Београд 2007, 251).

³⁵ P. Čošković, Crkva bosanska u XV stoljeću, 231-235.

nedostatka bilo kakvih dokaza, nećemo ulaziti u "neosnovana uopštavanja". Samo treba reći da smatramo da je malo vjerovatno da su se u isto vrijeme pojavila dvojica članova Crkve bosanske sa istim, rijetkim imenom i sa rijetkim materijalnim statusom koji bi im omogućio finansiranje izrade knjige, pa stoga, ova teorija zaslužuje da bude predstavljena i izložena sudu javnosti. Bez obzira na ovaj detalj, ličnost gosta Gojsava ostaje zanimljiv primjer uključenosti članova Crkve bosanske u svakodnevni život sredine u kojoj su živjeli, primjer za sagledavanje odnosa prema velikaškim porodicama koje su imale svjetovnu vlast na prostoru njihovog djelovanja, te primjer koji govori u korist razmišljanjima o pismenosti i prosvjećenosti najistaknutijih pojedinaca ove specifične crkvene organizacije.

GOST GOJSAV, „POGLAVITI KRSTJANIN“ IN KOSAČA LOCAL ADMINISTRATION AND THE QUESTION OF PATRONAGE OF THE RADOSAV'S CODE

Summary

This paper investigates the career of gost Gojsav a high ranking official at the Bosnian church, a unique church organisation that existed in the territory of the Bosnian Kingdom and did not have any connections with the Roman Church. However, all known information about the career of this person was not linked with his religious activities, rather with his service as sort of a customs officer for the mighty local feudal lord Stjepan Vukčić Kosača. Our protagonist was included in an incident when some goods from traders from Dubrovnik (Ragusa) were confiscated due to their lack of permit of passage through the land of Kosačač. Thus the main theme of this paper is a small wheel in the system of medieval trade customs, as well as his role as a religious person with secular duties. Second part of the paper is dedicated to the theory that gost Gojsav was a patron of a church book called Radosavljev zbornik. There are a lot of arguments in favor of the theory, but one inconsistency is making things complicated, and makes it difficult to reach a definite conclusion.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori:

- Državni arhiv Dubrovnik (DAD):
 - serija: Lamenta de foris, knj: XIV
 - serija: Consilium Rogatorum, knj: VII

Objavljeni izvori:

- Динић, Михаило, *Из дубровачког архива III*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност, III одељење, књига XXII, Београд 1967.
- Miklosich, Franz, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragussii*, Српска школска књига – Филозофски факултет, Библиотека фототипских издања, књига 3, Београд 2006.
- Nazor, Anica, *Radosavljeva bosanska knjiga. Zbornik krstjanina Radosava*, Forum Bosne, Sarajevo 2008.
- Стојановић, Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књига 1, Дубровник и његови суседи други део, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, прво одељење, Споменици на српском језику, књига XXIV, Београд – Сремски Карловци 1934.
- Kurtović, Esad, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku, 1365-1521) I/1*, ANU BiH, Sarajevo 2017.

Sekundarna literatura:

- Ђирковић, Сима, "Верна служба" и "вјера господска", *Зборник Филозофског факултета VI/2*, Београд 1962, 95-111.
- Ђирковић, Сима, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, САНУ, Посебна издања, књ. CCCLXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 48, Београд 1964.
- Ćirković, Sima, Bosanska crkva u bosanskoj državi, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine 1, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, (ur. Enver Redžić), ANUBiH, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 17, Sarajevo 1987, 195-254.

- Ђошковић, Пејо, О гостима "Цркве босанке", *Историјски зборник*, год. IV, бр. 4, Институт за историју у Бањалуци, Бањалука 1983, 7-40.
- Čošković, Pejo, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Institut za istoriju, Historijske monografije, knjiga 2, Sarajevo 2005.
- Čučković, Vera, Parnica sa Radojem Vinarićem podanikom hercega Stjepana vođena pred dubrovačkim sudom, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, god. XVI-XVII, Sarajevo 1968-1969, 393-409.
- Dautović, Dženan, Slavenska varijanta feudallizma (analiza na primjeru *bellatores* bosanskog srednjovjekovlja), *Bosna franciscana* 41, Sarajevo 2014, 133-164.
- Davis, Virginia, Clerics and the King's Service in Late Medieval England, *Église et État, Église ou État? Les clercs et la genèse de l'État moderne*, (ur.) Christinie Barrallis, Jean-Patrice Boudet, Fabrice Delivré et Jean-Philippe Genet, Éditions de la Sorbonne, École française de Rome, Paris-Rome 2014, 25-33.
- Fine, John V. A, *The Bosnian Church: A New Interpretation (A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries)*, Colombia University Press, East European Monography, No. X, New York – London 1975.
- Hrabak, Bogumil, Goražde od XIV do XVI veka, *Jugoslovenski istorijski časopis*, god. XXX, br. 2, Beograd 1997, 17-40.
- Ивановић, Милан К, Прилози за историју царина у средњовековним српским земљама, *Споменик СКА*, бр. XCVII, Баград 1948, 1-61.
- Јиречек, Константин, *Историја Срба II²*, Слово Љубаве, Београд 1978.
- Jones, Philip, Medieval Agrarian Society in its Prime: Italy, *The Cambridge Economic History of Europe. Vol. 1 The Agrarian Life of the Middle Ages*, M. M. Postan, H. J. Habakkuk (eds.), Cambridge University Press, Cambridge 1966, 340-431.
- Jurić-Kappel, Jagoda, Rukopis krstjanina Radosava u svjetlu dosadašnjih istraživanja, *Bosnien im Spiegel älterer Schriften. Philologisch-linguistische Studien – Bosna u ogledalu starije pismenosti. Filološko-lingvističke studije*, Liaunigg, Wien 2013, 95-103.

- Ковачевић, Десанка, Развој и организација царина у средњовјековној Босни, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, год. VI, Сарајево 1954, 229-248.
- Kovačević, Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo SR BiH, Djela, knjiga XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13, Sarajevo 1961.
- Ковачевић-Којић, Десанка, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Веселин Маслеша, Сарајево 1978.
- Kovačević-Kojić, Desanka, Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne, *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost* III, Sarajevo 1995, 33-44.
- Kuna, Herta, Radosavljev rukopis i bosanska srednjovjekovna književnost, *Godišnjak odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, Sarajevo 1977, 9-25.
- Kurtović, Esad, Sitni prilog o vlasima Vlahovićima, *Preporod Godišnjak za 2005*, 49-58.
- Kurtović, Esad, Seniori hercegovačkih vlaha, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*. Zbornik radova, knjiga 1, (ur.) Ivica Lučić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2011, 647-695.
- Kurtović, Emsad; *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2014.
- Lancaster, Ron, *Of Monks, Managers, and Lawyers: The Emergence of Bureaucratic Careers in the Medieval Church*, University of Chicago, Chicago 2008.
- *Лексикон српског средњег века*, (ур.) Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, Knowledge, Београд 1999.
- Lopez, Robert Sabatino; The Evolution of Land Transport in the Middle Ages, *Past and Present*, No. 9, Oxford University Press, Oxford 1956, 17-29.
- Mandić, Dominik, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962.
- Михаљчић, Раде, Писмо Дубровчана краљу Остоји о царинама на Љутој и Леденицама, *Грађа о прошlosti Босне* 3, Бања Лука 2010, 81-85.
- Mušeta-Aščerić, Vesna, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću*, Sarajevo Publishing, Biblioteka: Kulturno nasljeđe, Sarajevo 2005.
- Pitts, Forrest R, The Medieval River Trade Network of Russia

- Revisited, *Social Networks* 1, Elsevier, Netherlands 1978/79, 285-292.
- Rački, Franjo, Dva nova priloga za poviest bosanskih Patarena, *Starine* knj. XIV, JAZU, Zagreb 1882, 1-29.
 - Runciman, Steven, Byzantine Trade and Industry, u: *The Cambridge Economic History of Europe, Vol. II, Trade and Industry in the Middle Ages*, M. M. Postan, Edward Miller (eds.), Cambridge University Press, Cambridge 1987, 132-167.
 - Тошић, Ђуро, О дријевској царини, *Прилози* 16, Сарајево 1979, 191-195.
 - Веселиновић, Андрија, Царински систем у Србији у доба Деспотовине, *Историјски гласник*, бр. 1-2, Београд 1984, 7-37.
 - Vojnović, Kosta, Carinarski sustav Dubrovačke republike, *Rad* JAZU, knj. CXXIX, razredi filologičko-historijski i fiozofijsko-juridički, Zagreb 1896, 90-171.

UDK: 94(497.6)"14"
929.7(497.6)"14"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Arandžel Smiljanić

Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
arandjel.smiljanic@ff.unibl.org

OBLASNI GOSPODARI U BOSNI I NJIHOV IZBOR POSLANIKA ZA RAZLIČITE DIPLOMATSKE MISIJE

Apstrakt: Diplomatska aktivnost oblasnih gospodara u Bosni bila je široko zastupljena i raznovrsna. Ponekad se dešavalo da neki od velikaša u isto vrijeme obavlja više diplomatskih akcija. Zbog toga je bilo neophodno da se vrši razvrstavanje poslova prema diplomatama. Pored tog pitanja, u ovom radu se odgovara na pitanja o broju zadataka koje poslanici obavljaju u misijama, o sastavu i brojnosti poslanstava i pripremi „terena“ za buduće pregovore. Ova pitanja su međusobno srodnja i kao takva ih treba jedinstveno posmatrati. Većinu rada čini navođenje podataka o pojedinim misijama, uz izvlačenje adekvatnih zaključaka. Pri pisanju rada autor se koristio objavljenim istorijskim izvorima i relevantnom literaturom.

Ključne riječi: Bosna, oblasni gospodari, diplomatija, izbor poslanika, razvrstavanje poslova, Dubrovnik, broj zadataka u misijama, sastav poslanstva, sposobnosti i iskustvo diplomata.

Abstract: The diplomatic activity of Bosnian territorial lord was omnipresent and diverse. Some of the territorial lord were engaged in multiple diplomatic activities. That is the reason for the classification of the activities, which was done by a criterion based on their complexity. Apart from the above-mentioned, this paper aims to address the number of responsibilities assumed by diplomats, the membership and composition of the diplomatic missions and activities conducted to prepare the ground for future negotiations. These questions are interrelated and should be treated as a whole. Details of the missions together with the drawing of adequate

conclusions, comprise the scrutiny of the paper. The author used published historical sources and adequate literature for the purpose of the research presented in the paper.

Keywords: Bosnia, territorial lord, diplomacy, selection of missionaries, classification of responsibilities, Dubrovnik, the number of responsibilities during missions, the composition of missions, the abilities and experience of diplomats.

Još u Starom vijeku velika važnost se pridavala izboru poslanika za misije, o čemu svjedoče i Kasiadorove riječi: „Kako svako poslanstvo treba pametnog čovjeka, kojem bi se mogli povjeriti pokrajinski i državni poslovi, valja zato izabratи najmudrijeg, onoga koji će biti sposoban da se prepire s najlukavijima i da govori na zborovima pametnih ljudi tako da ga ni mnoštvo vještih ljudi ne bi moglo nadmašiti u poslu koji mu je povjeren“¹. Slični pogledi vrijedili su i u srednjovjekovnoj Bosni što je za posljedicu imalo izvjesna pravila prilikom slanja različitih misija².

U diplomatskoj službi oblasnih³, bilo je angažovano više osoba koje su se međusobno razlikovale po svojim sposobnostima, znanju

¹ Dalje je isticao kako je diplomacija neobično značajna stvar, jer je po njemu poslanički posao veliko umijeće. Preuzeto iz V. P. Potemkin, *Historija diplomacije*, Zagreb, 1951, 78.

² Poslanici su određivani za svaku misiju posebno, pri čemu je na sastav i brojnost uticao i rang onoga kome se poslanstvo šalje. Obično su svečana poslanstva imala dva ili tri poslanika. Zanimljivo je da su u početku obično birani iz redova vlastele i višeg klira, ali je kasnije došlo do promjene te se bilježe i oni koji su se iz nižih društvenih redova istakli i zauzeli važno mjesto u diplomatiji. *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Zagreb, 1984, 469 (Sima Ćirković); Anto Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo, 1995, 63; *Лексикон српског средњег века*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Београд, 1999, 538 (Сима Ђирковић).

³ U literaturi se upotrebljava termin „oblasni gospodar“ koji ne postoji u srednjem. Upotreba termina „oblast“ u izvorima označava nečiju upravu (posjedovanje) ili vlast, a ne teritoriju kako se danas razumijeva. Vidi: *Лексикон српског средњег века*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 457 (Синиша Мишић). S druge strane, termin „oblasni gospodar“ je toliko prihvaćen u istoriografiji da sam se odlučio na taj, više navedeni, naslov, kao i na njegovo korištenje na više mesta u samom tekstu.

i iskustvu. Stoga je odluka koga i koliko njih poslati u misiju, u velikoj mjeri zavisila od važnosti pregovora, od toga da li ona sadrži jedan ili više zadatka koje treba obaviti. Različite namjene misija uslovjavale su sastav i brojnost poslanstava, te su se tako razvrstavali poslovi prema pojedinim diplomatama. Prirodno je da su se, uslovno govoreći, lakši diplomatski poslovi povjeravali osobama koje su bile na početku svoje diplomatske karijere, dok su oni teži bili u nadležnosti provjerenih diplomata. Pitanjima njihovog angažovanja srodnna su ona koja se odnose na krug osoba koje učestvuju u pregovorima, kao i „pripremanje terena“ za buduće pregovore, te sve to zaslužuje posebnu obradu u okviru ovog rada. Zbog bolje preglednosti ova će pitanja biti posebno obrađena.

Razvrstavanje poslova prema diplomatama

Povjeravanje poslova pojedinim diplomatama, odnosno njihovo različito vrednovanje i razvrstavanje, primjetno je već u diplomatskoj službi hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Tako je on manje značajne poslove u Dubrovniku povjeravao svom *slugi* Ratku Mišanoviću, dok je istovremeno vođenje važnih pregovora u Zadru prilikom dolaska admirala Aldemariska povjerio brojnom poslanstvu na čijem se čelu nalazio njegov brat knez Vojislav⁴. Koliko se može utvrditi, najvažniji poslovi u diplomatiji hercega Hrvoja bili su u nadležnosti skadarskog arhiđakona Teodora, koji je između ostalog, svojim posredovanjem doprinio prodaji Klisa i Ostrovice Mlečanima⁵. U njegovoј službi

⁴ Čini se da je područje djelovanja *sluge* Ratka uglavnom bio Dubrovnik gdje se pominje više puta u periodu od 1400. do 1403. godine. S druge strane, dogovor s napuljskim admiralom bio je itekako važan Hrvoju pošto je od toga zavisilo ostajanje tvrđava u okolini Zadra koji je u pozno ljeto 1403. i dalje priznavao vlast kralja Žigmunda. Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb, 1902, 148; A. Babić, *Diplomatska služba*, 95.

⁵ Krajem 1410. U tvrđavi Ključ sankcionisan je čin ustupanja tih mjesta pečatom vojvode Sandala i banice Anke, da bi ugovor konačno bio potisan u Zadru 13. aprila 1411, a predviđao je i njihovo pravo na Skradin. Dio u kome se pominje sam čin ustupanja glasi: *reverendus vir dominus Theodorus arhidiacaonus Bosinensis procurator et procuratio nomine magnifici domini Sandali Bossine vaivode supremi nec non magnifice domine domine Anne ... et pro domina Catherina consorte prefati magnifici domini Sandali ... de qua*

bio je i Dubrovčanin Mihailo Kabužić čijim se uslugama koristio početkom 1413. kada su vođeni pregovori s Dubrovčanima oko nekih spornih pitanja⁶. Mnogo važnije od te bila je Kabužićeva misija u proljeće 1414. godine, kada je išao u Jedrene i uspio obezbijediti tursku pomoć za svog ugroženog gospodara⁷.

Slično, ako ne i identično, bilo je i u diplomatskoj službi vojvode Sandalja Hranića Kosače. Primjera radi, on je u proljeće 1405. godine, angažovao svog *slugu* Vukana za neke finansijske poslove u Dubrovniku. Međutim, on ih nije obavio kako je to od njega očekivao gospodar, te se njegovo ime više ne sreće u sačuvanoj građi⁸. Sasvim drugačija situacija bila je sa Pribislavom Pohvalićem, kome je Sandalj povjeravao vođenje mnoštva, često veoma različitih, poslova. Bez obzira na njihovu prirodu, on ih je gotovo sve, koliko je bilo u njegovoj moći, uspješno obavljao⁹. Ponekad oblasni gospodari

de rati habitione promittentes, ut de procuratione patet, patentibus literis dictorum domini vaivode et domine Anne socrus eius, datis in castro Cluz anno nativitatis dominice 1401, XXVIII mensis decembbris in lytera sclavonica appensione ipsius domini Sandali et domine Anne duorum eorum sigillorum munitis, habens ad hoc factum speciale mandatum. Sime Ljubić, *Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i Mletačke Republike VI*, Zagreb, 1880, 147-149; Dubravko Lovrenović, *Kako je bosanski vojvoda Sandalj Hranić došao u posjed Ostrovice*, Radovi Zavoda za povijest 19 (Zagreb, 1986) 235.

⁶ Problem u međusobnim odnosima predstavljala je njegova palata u Dubrovniku koju je ustupio na korišćenje upravo Kabužiću, što je bilo neprihvatljivo po dubrovačkim zakonima, kao i pitanje hercegovih dijelova u Slanskom primorju. Jelena Mrgić Radočić, *Doњи Краји – Крајина средњовековне Босне*, Beograd, 2002, 97.

⁷ Već u maju iste godine bilježe se tri turska odreda koji pustoše po Bosni i Hrvatskoj. Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Beograd, 1964, 242; A. Babić, *Diplomatska služba*, 42; J. Mrgić Radočić, *Доњи Краји*, 93.

⁸ U Dubrovniku je potrošio 600 perpera za što nije imao valjano pokriće. Sandalj je tražio njegovo izručenje, ali su se vlasti Opštine pozivale na svoje gostoprimstvo, te su odbile Kosačin zahtjev. Oni su Vukana branili ističući njegove riječi: *istina, bio sam ostavio kod Nikulina dvjesta i pedeset perpera, i za to mu je, napisavši, poslao cijeli račun, a od ostalog što je kod njega bilo, potrošeno je upravo na vaše potrebe.* Još su mu kao znak dobre volje na kraju poslali i vojničkog konja koga je navodno bio otuđio. Раде Поповић, *Писмо Дубровчана војводи Сандаљу Хранићу (1405, јун 10)*, Грађа о прошlosti Босне 3 (2010) 119.

⁹ Poslove je vodio u Dubrovniku i Veneciji. Oni su se odnosili na politička

nisu imali na raspolaganju vodeće diplomate ili možda nisu imali dovoljno povjerenja u njih kada se radilo o važnim misijama, te su članove svoje porodice slali u njih. Tako je Sandalj u proljeće 1411. godine, poslao brata Vuka kralju Ladislavu, pretendentu na ugarsku krunu, tražeći pomoć, ali je ovaj bio suviše zauzet da bi išta mogao učiniti¹⁰. Zanimljivo je razvrstavanje poslova koje je učinio Sandalj tokom 1413. godine, kada u više navrata šalje Pribislava Pohvalića u Dubrovnik, dok kneza Aleksu Paštrovića upućuje kao poslanika Balši III¹¹. Kao da se nešto kasnije situacija u tom pogledu mijenja, pošto se Pribislavu daju sve važniji i teži poslovi koji zahtijevaju beskrajno povjerenje gospodara, kao što je bio slučaj sa kupovinom posjeda u Župi dubrovačkoj¹².

U razvrstavanju poslova u diplomatskoj službi vojvode Sandalja, vremenom je najbolje prolazio upravo Pribislav Pohvalić, koji je odigrao važnu ulogu u pregovorima oko ustupanja Kosačinog dijela Konavala Dubrovniku¹³. Njegov angažman u važnim misijama nastavio se i kasnije poput odlaska u Veneciju početkom 1422. godine¹⁴. Potkraj 1423. godine, Pribislav, kao vodeći diplomat vojvode Sandalja, vodio je važne pregovore, te je umjesto njega Kosača

pitanja, prenošenje informacija i poruka, nabavke, imovinska pitanja, zakup carina i druge finansijske transakcije. Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo, 2009, 382.

¹⁰ Prethodno su Žigmundove trupe u aprilu dominirale Bosnom, a već u maju u Dubrovniku se čulo da su vodeći velikaši u zemlji nudili pregovore za mir. Vladimir Čorović, *Historija Bosne*, Baњa Luka – Beograd, 1999, 406.

¹¹ U jednoj od tih misija novčane prirode u Dubrovniku, uz ime Pribislava bilježi se i Dmitar krstjanin. Međo Pučić, *Spomenici srpski II*, Beograd, 2007², 64-66; Љубомир Стојановић, *Crnare srpske povelje i pisma I-1*, Beograd, 1929, 362; A. Babić, *Diplomska služba*, 100.

¹² Kupljeni posjedi vrijedili su 3000 perpera. Novac za to su od dubrovačke vlade preuzezeli Pribislav i Teodor Prodanelić, jedan od Dubrovčana u koje je Sandalj imao najviše povjerenja. E. Kurtović, *Sandalj*, 229.

¹³ Već u januaru 1419. on je boravio u Dubrovniku pregovarajući s vlastima o tome, da bi po zaključenju posla krajem juna iste godine pisao povelju o ustupanju ove plodne župe. A. Babić, *Diplomska služba*, 83.

¹⁴ U instrukciji dubrovačkim poklisarima od 30. januara te godine, između ostalog stoji: *Pribissauo Poqualiza et Thommas Copigh ambasiadori de voyuoda Sandaglia et Hostoya loro compagno i qualli vengono a Venesia per fazende del dicto loro signor*. E. Kurtović, *Sandalj*, 446.

u Dubrovnik poslao Grupka Popovića zbog novčanih poslova¹⁵. Vojvoda Radoslav Pavlović, kada je poslije dugotrajnog pregovaranja konačno želio da sklopi pogodbu i ustupi svoj dio Konavala, krajem novembra 1426. godine, poslao je svoje vodeće diplomate na čelu s Brailom Tezalovićem u Dubrovnik, da to na djelu i učine¹⁶.

Nakon što je Radoslav ustupio Dubrovčanima svoj dio Konavala, došlo je do izvjesnog smirivanja napetosti u dubrovačkom zaleđu. Tada je najvažnije pitanje postalo prodaja drijevske carine, a za Sandalja nije bilo dileme koga da odredi za te pregovore – bio je to njegov najbolji diplomata Pribislav Pohvalić¹⁷. Čak su i tajni poslovi bili u nadležnosti Pribislava Pohvalića. Naime, kada je Sandalj čuo po kojim je parametrima Radoslav prodao svoj dio Konavala, on je bio nezadovoljan, a Dubrovčani, da bi ga smirili, odlučili su da počaste Kosaču i njegovu ženu s priličnom novčanom svotom. Posao preuzimanja novca i čuvanje tajne oko toga, vojvoda Sandalj je prepustio Pribislavu, što je ovaj uspješno obavio¹⁸.

¹⁵ Njegov boravak u Dubrovniku bilježi se u drugoj polovini decembra te godine, što se vidi iz Sandaljeve potvrde od 27. tog mjeseca u kojoj se između ostalog ističe kako poslahý k mnogo po~ténoi ôp}ini, vlastélomý dúbrova~cämý slágú na{éga, dièté úkú}nè Grúpká, poträbúði aspri na{é ... primihý po ré~énomý Grúpkú aspri vsé, kú bilé ú zapisähý nihý i na{ihý postaléné ú vlastélú ré~énihý. Franz Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae, 1858, 329.

¹⁶ Poslije kraćih pregovora postignut je konačni dogovor i moglo se pristupiti pisanju i razmjeni povelja što je učinjeno posljednjeg dana te godine. Владимир Торовић, *Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље (1423-1427)*, Годишњица Николе Чупића 36 (1927) 104; Pavlo Živković, *Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 9-1 (1973) 45

¹⁷ Pregovori između Pohvalića i Dubrovnika počeli su krajem jula 1428. Sandaljev diplomat tvrdio je da njegov gospodar iz svog dijela carine izvlači 1420 dukata. Iako su Dubrovčani znali da nije tako, pravili su se da im to odgovara, a svojim poslanicima su davali instrukcije da pristanu i na 1600 dukata što je na kraju i prihvaćeno kada je ugovor sklopljen u oktobru te godine. Ђура Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево, 1987, 128.

¹⁸ Oni su juna 1429. Sandalju poklonili 2000 dukata, a njegovoј ženi Jeleni 1000. Iako je Pribislav pokušao da taj novac stavi na kamatnu oplodnju nije uspio, već je ostao u Dubrovniku kao vojvodina ušteđevina koju je mogao podići kad god je to želio. Dubrovčanima je bilo samo bitno da za to nikada ne sazna Radoslav, ali nisu uspjeli u toj namjeri. Kao pokriće za boravak u Dubrovniku Pohvaliću je poslužilo podizanje dijela Sandaljevog depozita 15. jula. F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 356-359; E. Kurtović, *Sandalj*, 290.

Dok je te poslove u Dubrovniku obavljao Pribislav, pojavio se problem oko graničnog pojasa između Konavala i Dračevice. Kao predstavnike u tom sporu, vojvoda Sandalj se odlučio na angažovanje svojih vazala knezova Tome Čemerovića i Rajka Pripčića Mrđenovića, da s dubrovačkim predstavnicima riješe taj spor, što se uskoro i desilo¹⁹. U vrijeme Konavoskog rata (1430-1432/33), kada je postojala mogućnost saveza Sandalja, kralja Tvrtka II i Dubrovnika protiv Pavlovića, Kosača je uputio Pribislava Pohvalića na dvor despota Đurđa Brankovića²⁰. S druge strane, vojvoda Radoslav je za vrijeme tog rata najviše povjerenja imao u diplomatske sposobnosti kneza Ostoje Paštrovića, te ga je u nekoliko navrata slao na Portu ili u Dubrovnik gdje je dolazio turski emisar da vidi ko je u pravu u tom sukobu. Paštrović je pri tome trebao dokazati vojvodino pravo na Konavle, i eventualno dobiti pomoć sultana da što lakše zavlada tom teritorijom²¹.

¹⁹ U septembru 1428. oni su se sastali u Prijevoru sa dubrovačkim poklisarima Petrom Lukarevićem i Petrom Bunićem. Dogovoren je da se obrazuje porotni sud sa 24 porotnika koji će većinom glasova riješiti kuda ide granica, na taj način da njihovu odluku ne mogu osporiti ni Sandalj ni Dubrovnik. Do kraja septembra sav posao je bio okončan: *de franchando ser Petrum de Lucari et ser Petrum de Bona officiales qui fuerunt in Canali cum ambaxiatores Sandagl pro decisione litis confinium et de regraciando sibi*. DAD, Cons. Rog. IV, 70' (30. IX 1428); Preuzeto iz E. Kurtović, *Sandalj*, 282; Радослав Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Гласник СКА 66 (Земун, 1926) 45.

²⁰ Prethodno se čulo za neuspjeh misije Ostoje Paštrovića na Porti. Sandaljevu želju za savezom pojačala je i lična uvreda pošto je njegovu sinovicu Teodoru, Radoslav otjerao sa svog dvora. Plan je bio da Pohvalić na putu do despota svrati do kralja, što je i učinio, ali se pokazalo da kralj odustaje od saveza zbog bojazni od gubitka Trebinja s Lugom. V. Ćorović, *Historija Bosne*, 439.

²¹ Tako se Paštrović pominje za vrijeme Ali-begovog boravka u Dubrovniku. Uz njega je tada kao drugi izaslanik Pavlovića bio knez Budislav Bogavčić. Mini samit su prisustvom pojačali ugarski poslanik Stefan Biškelji i Sandaljev Pribislav Pohvalić. I na Porti, ali i u Dubrovniku, Paštrović je na različite načine, obično nedopuštene zbog korišćenja falsifikata, pokušao dokazati stav svog gospodara da su Konavli samo založeni, ali ne i prodati. A. Babić, *Diplomatska služba*, 97, 100-101; Љубо Спраштало, *Бијела кнеза Алексе Пашића*, Историјски гласник 1-2 (1981) 81; Драги Маликовић, *Павловићи и Турци*, Зборник радова са Научног скупа Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево, 2003, 184, 186-187; Ђуро Тошић, *Босански „лутајући витезови“ Пашићи*, Историјски часопис 58 (2009) 165.

Problemi su mogli nastati onda kada oblasni gospodar nije mogao rapolagati sa svim svojim diplomatama zbog odsutnosti. Vjerovatno je u takvoj situaciji bio Radoslav Pavlović kada nije mogao uputiti kneza Ostoju Paštrovića, već je s turskim poslanikom poslao manje poznatog diplomatu župana Sanka Bogavčića, koji se nije proslavio²². Kada su njegovi planovi propali i kada diplomacija Ostoje Paštrovića više nije pomagala, Pavlović se okrenuo Brailu Tezaloviću i Radiču Ozrisaljiću, čijim se uslugama koristio da što lakše utvrди mir sa Dubrovnikom. Već 2. maja 1431. godine bilježi se dolazak Braila Tezalovića u Dubrovnik²³. Po zaključenju mira Radoslav je uputio Alekstu Paštrovića i Budislava Bogavčića na kraljev dvor gdje su kod kralja Tvrtka II pokušali ishoditi potvrdu mirovnog ugovora, šta je bilo učinjeno početkom marta 1433. godine²⁴.

Vojvoda Stjepan Vukčić Kosača nastavio je politiku svoga strica Sandalja, što se vidi i po angažovanju istih kvalitetnih diplomata u misijama u prvim godinama njegove samostalne aktivnosti. Tako je on svoju dvojicu najboljih diplomata, Pribislava Pohvalića i Grupka Popovića, uputio u Veneciju u proljeće 1436. godine, da se tamo izbore za njegovo pravo za kućom i dohotkom iz Kotora²⁵. Nakon Brailove smrti, vodeći diplomata vojvode Radoslava postaje Ivaniš Hrebreljanović, koji se pominje krajem oktobra 1439. godine u Dubrovniku gdje je nudio Republici na prodaju Trebinje, ali

²² Bilo je to u kritičnim momentima rata kada je u Dubrovnik dolazio turski emisar. Znajući šta će saznati u Dubrovniku, Radoslav ga je zadržao što duže na svom dvoru i ko zna kada bi ga pustio da njegov plan nije omeo Sandalj slanjem svog poslanika Pavloviću. Prilikom čitanja povelja ispostavilo se da je ona Radoslavljeva čist falsifikat, na što Sanko nije imao konkretan odgovor. Ćiro Truhelka, *Konavoski rat* (1430-1433), GZM 29 (1917) 174.

²³ Njihovo posredovanje postaje češće od proljeća 1431. godine, pa sve do kraja rata u jesen 1432. Brailo je tu istupao istovremeno kao Radoslavljev poslanik, ali i kao posrednik, čije su usluge bile tim cijenjenije jer se u prethodnim događajima nije kompromitovao. Ć. Truhelka, *Konavoski rat*, 190; A. Babić, *Diplomatska služba*, 97; Pavo Živković, *Radič Ozrisaljić, trgovac i diplomata na dvoru porodice Pavlovića*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 13 (1977) 312.

²⁴ Među svjedocima povelje kojom je kralj potvrđio mir pomenuta su obojica poslanika Pavlovića. Ć. Truhelka, *Konavoski rat*, 205-206.

²⁵ To se pokazalo kao dobra mjera pošto je Sinjorija potvrdila njegova prava u Kotoru. A. Babić, *Diplomatska služba*, 85, 89-90.

Dubrovčani nisu bili previše zainteresovani²⁶. Početkom maja 1440. Radin starac i knez Vukman Jugović dolazili su u Dubrovnik da regulišu pitanje poklada za svog gospodara vojvodu Stjepana²⁷.

U diplomatskoj službi vojvode Stjepana početkom 40-ih godina XV vijeka, Grupku Popoviću, kao iskusnom diplomati, pridružio se Vlatko Pohvalić. Ovaj tandem diplomata bilježi se avgusta i septembra 1440. godine u misiji u Veneciji, gdje je ostvario polovične rezultate²⁸. U diplomatskoj službi Kosača tada se pojavljuje i knez Đurađ Čemerović koga gospodar šalje februara 1444. godine na dvor kralja Alfonsa radi sklapanja saveza²⁹. Jedna od najvažnijih misija koju je vojvoda Stjepan poslao, bila je ona iz ljeta 1445. godine, kada je trebao zaključiti mirovni ugovor s Venecijom. Pored pomenute dvojice diplomata u njoj su učestvovali još dvojica, Ivan Vardić i Đurađ Čemerović, od kojih je ovaj potonji u kasnijem periodu bio jedan od važnijih diplomata Kosača³⁰. Zanimljivo da je samom potpisivanju

²⁶ Samo su se interesovali kakva ima ovlašćenja od svog gospodara za te pregovore. I oni su bili svjesni nesigurnosti Radoslavljeva položaja koji je svakog časa mogao izgubiti taj grad, samo ako bi Stjepan povratio tursku naklonost. Đuro Tošić, Ђуро Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд, 1998, 112, 125, нап. 136.

²⁷ Iz vojvodine potvrde od 7. maja saznaje se kako oni (pored sebe navodi i svoje sinove) poslasmo ú slavní gradý Dúbrovníký ka mnogoò po~ténomú knézú i vlastélomý i svoi òp}inä dúbrova~koi po~ténoù mû'a gospodina Radina starca i knéza Vúkmanna Ógovi}a na{é poklisaré ... i da{é namý své postavé òdý sváhý poklada òstataký ðo è biò postaviò mnogoò po~ténoù spoménútýè rodítelý ni slavní vélikí voéwoda gospodiný Sandalý. Павле Карапетвртковић, *Србски споменици*, Београд, 1840, 224-226.

²⁸ Oni su početkom avgusta boravili u Dubrovniku odakle su poslije 9. avgusta krenuli put Mletaka. Tamo su bili sigurno do 13. septembra, kada im je Sinjorija saopštila odgovor kojim su ih odbili za Kotor i pomoć protiv bana Petra Talovca, ali su obećali da će protjerati sa svoje teritorije one bjegunce koji rade protiv njihovog gospodara koga će istovremeno preporučiti kod Turaka. A. Babić, *Diplomatska služba*, 86-87.

²⁹ Tom prilikom on je naveden kao conte Georgio. A. Babić, *Diplomatska služba*, 88.

³⁰ Teško je reći kakvu su ulogu pojedinačno imali u tim pregovorima. Prema Anti Babiću, Popović i Pohvalić bili su stručna lica iz vojvodine diplomatske službe, dok su druga dvojica bili predstavnici dvora i vlastele. Jedino što je sigurno jeste da je mirovni ugovor pisan 21. avgusta, da bi dva dana kasnije bio predat diplomatama Kosača. A. Babić, *Diplomatska služba*, 87-88; Imajući u vidu sve dosad saopšteno, Babićevo viđenje te misije teško se može održati.

mirovnog ugovora prisustvovao i kasnije poznati hercegov diplomata Pribislav Vukotić, vjerovatno kao svjedok samog čina³¹. Za Stjepana je tada postalo važno održavanje dobrih odnosa sa Republikom, čime se može protumačiti odlazak Grupka Popovića u Veneciju početkom 1446. godine³².

Kao da je krajem te decenije postojala izvjesna specijalizacija poslova među diplomatama Kosača. Dok su se politički i novčani poslovi povjeravali drugim diplomatama, dotle su trgovački poslovi hercega u to vrijeme bili gotovo isključivo u nadležnosti jednog čovjeka – Pribislava Vukotića³³. Krajem 1450. i početkom 1451. godine, kada su dubrovački poslanici pratili hercega Stjepana s namjerom da se kroz pregovore riješe nagomilanih problema, on nije želio s njima da pregovara lično, već je za to odredio trojicu svojih diplomatata: Radina *gosta*, Vukmana Jugovića i Radivoja Šiglicu³⁴.

Sa stanovišta ovog pitanja zanimljiv je slučaj iz proljeća 1451. godine, kada se herceg Stjepan suočio sa situacijom da je istovremeno morao slati svoje poslanike na više strana, zbog početka rata protiv Dubrovnika. Odlučio se da u Veneciju pošalje čak trojicu diplomatata: Pribislava Vukotića, Ivana Vardića i Đurđa Čemerovića, dok je na Portu poslao Ivana Vlahovića³⁵. Diplomatija za vrijeme ovog rata

³¹ Na to upućuju imena drugih prisutnih osoba pri tom činu. Oni su se vjerovatno svojim poslovima sasvim slučajno zatekli u gradu na lagunama što je iskorišćeno za ovaj vid aktivnosti. A. Babić, *Diplomatska služba*, 91.

³² U to vrijeme odnosi Kosače i kralja Tomaša bili su nešto lošiji, ali se time ne bi mogla objasniti Grupkova misija, koliko održavanjem što boljih odnosa s Republikom. Pejo Čošković, *Bosanska kraljevina u prijelomnim godinama 1443-1446*, Banja Luka, 1988, 94.

³³ On je oktobra 1446. slao crvac u Firencu, dvije godine kasnije izvozio ga je iz Dubrovnika, sigurno za Italiju. Početkom 1449. bilježi se novo slanje crvca za Italiju, kao i septembra iste godine. Krajem 1450. javlja se isti vid njegove djelatnosti, kao i u kasnijem vremenu, istina rjeđe, po završetku rata protiv Dubrovnika. *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Beograd, 1964, 138.

³⁴ Iako su dubrovački poslanici pratili hercega kroz Trebinje, Kosman, Hoču, sve do Sokola, to nije pomagalo njihovim trgovcima koji su redovno bivali pljačkani. Јубомир Јовановић, *Ратовање херцега Стјепана с Дубровником 1451-1454*, Годишњица Николе Чупића 10 (1888) 106.

³⁵ Pomenuta trojica su u Veneciji tokom maja te godine nastojali dobiti mletačku podršku za rat protiv Dubrovnika, dok je Vlahović isto to pokušavao kod sultana. Sigurno je da je Kosači bilo poznato kakav je neuspjeh pretrpio vojvoda Radoslav dvije decenije ranije, upravo zbog diplomatske nepripremljenosti

pruža dovoljno materijala za obradu ove teme. Na početku rata, manje značajne pregovore herceg povjerava Radivoju Šiglici, dok one kasnije, koji su na kraju i doveli do mira, vodi njegov glavni diplomata Radin *gost*³⁶. Po završetku rata, bilježi se misija Pribislava Vukotića na napuljskom dvoru početkom aprila 1455. godine³⁷. Narednih nekoliko godina Vukotić se često pominje u trgovačkim poslovima koje obavlja za potrebe svog gospodara, a čije je odredište obično bila Italija³⁸.

Razvrstavanje poslova prema diplomatama može se pratiti i na primjeru pojedinih diplomata poput Radiča Grupkovića, sina Grupka Popovića. I dok mu se u početku povjeravaju manje važni poslovi³⁹,

za rat protiv Republike. A. Babić, *Diplomatska služba*, 91; Сима Ђирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, Зборник ФФ у Београду 10-1 (1968) 267; Ђуро Тошић, *Прилог проучавању Доњих Влаха у источној Херцеговини*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 4 (2004) 93-94.

³⁶ Siglica je u ljeto 1451. godine, dogovorio razmjenu zarobljenika. U finišu pregovora, herceg je u velikoj mjeri poslove oko toga prepustio Radinu gostu. Najviše problema bilo je oko carina i tačke vezane za turskog cara. Kada je to bilo rješeno, moglo se pristupiti pisanju povelje 10. aprila u Novom, koju su potom Radin *gost*, vojvoda Ruđer Divčić i Pokrajac donijeli u Dubrovnik. Љ. Јовановић, *Ратовање*, 131-132; Ćiro Truhelka, *Testament costa Radina. Prinos patarenskom pitanju*, GZM 23 (1911) 363; Љ. Јовановић, *Ратовање*, 131-132;

³⁷ Dana 5. aprila, kralj Alfons je poslao Stjepanu pismo u kome saopštava o prethodnom hercegovom pismu koje mu je donio *per nobilem et egregium militem comitem Pribislavum*, koji je uz pismo hercegu prenio i kraljeve usmene poruke. Vukotić je kralju javio o ženidbi hercega i njegovih sinova, te ga je pitao oko njegovih planova vezanih za mir ili primirje s Turcima. Ђирковић, *Прибислав Вукотић*, 268.

³⁸ Izvozio je crvac u Apuliju, trgovao s Firencem i pregovarao s tamošnjom vladom da se roba namijenjena za ličnu upotrebu hercega osloboди plaćanja carine, zatim je prodavao hercegovo srebro u Veneciji. Jedini izuzetak bila su dva odlaska u Dubrovnik, od 1455. do 1457. godine, zbog podizanja novca uloženog na dobit. С. Ђирковић, *Херцег*, 243; С. Ђирковић, *Прибислав Вукотић*, 267; A. Babić, *Diplomatska služba*, 92.

³⁹ U pitanju su bili novčani poslovi kao onaj prvih dana jula 1450. kada je u hercegovojoj potvrdi navedeno kako primisimo *odý mnogo po~ténoga knéza i vlastéò dúbrova~cihý a s na{imý listomý váróvanímý i s na{omý pé~atiô zakonomý po na{ihý vlastélihý i poklisarihý po knézú Radivoô Cicini]ú i po Radi~ú Grúbkovi]ú .t~. dúkatý zlatihý, koi dúkati ésusú odý dobitiä odý {éstý tisí]ý, koé dúkaté éstý postaviò gospodiný voévoda Sandalý ú komúný dúbrova~ki na dobitié na péty po kéntary].* F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 441-442.

u kasnijem periodu, a posebno potkraj šeste decenije XV vijeka, dobija izuzetno značajne misije. Jedna takva bilježi se u ljeto 1457. godine, kada je sa Hrebeljanom Dabišićem išao na napuljski dvor u pokušaju pravljenja saveza za zajedničku borbu protiv Osmanlija⁴⁰. Ipak, najveći broj njegovih misija bio je vezan za Dubrovnik, gdje je obično sam podizao konavoski dohodak ili dobit na uloženi novac⁴¹.

I u posljednjim godinama života herceg je pazio kako raspoređuje posao među svojim diplomatama, te, primjera radi, važne pregovore poput onih o zakupu Drijeva povjerava Radinu *gostu* i Pribislavu Vukotiću, dok obične, takoreći kurirske poslove, oko podizanja novca na dohodak ili dobit u Dubrovniku obavljaju manje poznate diplome⁴². Vukotiću se osim toga povjeravaju važne misije u Veneciji 1462., 1463. i 1466. godine⁴³. Nakon hercegove smrti, njegovi sinovi Vladislav i Vlatko, svoje diplome uglavnom angažuju u novčanim poslovima, odnosno podizanju dijelova Stjepanove

⁴⁰ Moguće da je i prije toga bio u jednoj misiji na dvoru kralja Alfonsa. Bilo je to sredinom oktobra 1450. godine, kada je zabilježeno da su na napuljskom dvoru boravili *Niladenus et Radiz*, kao hercegovi poslanici, iza čega se možda krije Radić Grupković, dok je ovaj drugi vjerovatno neki Miladin. Misija iz 1457. imala je i konkretni značaj, pošto je njome herceg pokušao od svog seniora dobiti nešto vojne pomoći za borbu protiv Turaka. A. Babić, *Diplomatska služba*, 90; Boris Nilević, *Posljednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća*, (neobjavljeni magistarski rad), Beograd, 1977, 82, nap. 65; Доступније издање рада објављено је у часопису Historijska traganja 5, који је објављен 2010. године.

⁴¹ Izuzetak u tom pogledu predstavlja 1457. godina, kada je u grad podno Srđa dolazio s Miotošem Curićem. Oni su tada dobili 995 perpera, dio za konavoski dohodak, a ostatak kao dobit na uloženi novac. Već sljedeće godine sam Radić je podigao 829 perpera. P. Živković, *Radić Ozrisaljić*, 317-318.

⁴² Prva dvojica se pominju u proljeće i kasnu jesen 1462. godine, kada su nudili drijevski trg na otkup dubrovačkoj vlasti. Početkom februara 1464. godine, u Dubrovnik po 300 dukata od dobiti za hercega dolaze dijak Sanko i Pribislav Popović. U istom poslu početkom decembra 1465. godine, pominju se Tvrdislav, Radoje Srđević i dijak Radoje Dobrišević. P. Karanotvrtković, Радоје Срђевић и дијак Радоје Добришевић. П. Карапотвртковић, *Србски споменици*, 252; С. Ћирковић, *Прибислав Вукомић*, 264.

⁴³ Iako njegovo ime nije pomenuto ni u novembru 1462., ni februara i novembru 1463., vjerovatno se radilo o njemu jer se u ispravi mletačke vlade od 4. septembra, kojom je dobio njihovo građanstvo, navodi da je u posljednje vrijeme dolazio u njihov grad. Nove misije bilježe se februara i marta 1466. godine. A. Babić, *Diplomatska služba*, 92.

ostave⁴⁴. Najvažnija misija u tom poslu, ona iz jula 1470. godine, kada je podignut sav preostali očev *poklad* za hercega Vlatka i kneza Stjepana, povjerena je ipak onim ljudima u koje je imao najviše povjerenja, a to su bili Đurađ Čemerović, Radič Grupković i Radivoj Bogdanović⁴⁵.

Novina u odnosu na ranije vrijeme jeste sve češće angažovanje Radivoja Bogdanovića koji je na taj način postajao sve značajniji u diplomatskoj službi Hercegovića. U prilog tome ide i njegova misija, u kojoj su uz njega bili Ivan Desisalić i *dijak* Radovan u Foči, početkom februara 1472. godine, kada su pokušali pred sandžakbegom dokazati pravo svog gospodara na ostrvo Posrednjicu⁴⁶. Pored njega, sve češće se sreće ime Trogiranina Nikole Teste, koji se u diplomatskoj službi hercega Vlatka specijalizovao za misije u Veneciji⁴⁷.

⁴⁴ Pri tome se javljaju imena Ružira Divčića 1468, kao i 9. aprila iste godine Đurđa Čemerovića i Radiča Grupkovića, kada su odbijeni za novac koji su tražili, a slično su prošli 18. i 23. maja. U drugoj polovini septembra dijak Ivko dobio je 24 dukata koje je odmah dao Grguru Segedincu za misiju u Ugarsku. Prethodno je početkom juna podigao 1000 dukata s knezom Đurđem Čemerovićem. Početkom septembra sljedeće godine Radič Drakuljević i dijak Ivko, podigli su 500 dukata za hercega Vlatka. П. Карапотвртковић, *Србски споменици*, 298-299; Вељан Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд, 1979, 42; Срђан Рудић, *Властвела илирског грбовника*, Београд, 2006, 209.

⁴⁵ Nakon što su u Novi donijeli 8000 dukata, Vlatko je s bratom Stefanom izdao potvrdu 26. jula o njihovom prijemu. П. Карапотвртковић, *Србски споменици*, 303-305; Ћиро Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici Dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911, 30-31.

⁴⁶ Utome nisu uspjeli pošto je Hamza-beg spor presudio u korist Dubrovčana koji su imali povelje kojima su dokazali svoje pravo. Jedino što su poslanici Kosača mogli reći jeste da su u Posredwici nekada pasle kobile Šimraka, hercegovog sluge. Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд, 1952, 196; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 76.

⁴⁷ Jednu takvu obavio je 1478. godine, kada je iznosio neka važna pitanja, među kojima je bilo i ono o hercegovom izmirenju sa Ivanom Crnojevićem. Pored ove bilo je i drugih misija. Praktično svake godine pominje se po jedno poslanstvo u kojem je učestvovao pomenuti Testa. Иван Божић, *Млечани према наслеђницима херцега Стевана*, Зборник ФФ у Београду VI-2 (1962) 116, 126-127.

Pojedinačne i višefunkcionalne misije

Iako je povremeno bio uključen u diplomatsku službu vojvode Hrvoja, knezu Raupu Dragoviću gospodar je povjerio početkom 1399. godine odlazak u Dubrovnik, gdje je za njega trebao obaviti više zadatka, između ostalog i izbor kuće⁴⁸. U julu 1404. godine, Hrvoje je u Veneciju uputio poslanstvo sa čak tri zadatka: da poruči da je Split kao i sva njegova oblast otvorena za mletačke trgovce, da javi vijest o zbacivanju kralja Stefana Ostoje i konačno, da zamoli držanje galija, barki i brigantina u okolini Splita⁴⁹.

Bilo je slučajeva u kojima se šalje višečlano poslanstvo iako je ono trebalo obaviti jedan zadatak. Tako je vojvoda Sandalj poslao svoje ljude u Dubrovnik gdje je trebalo da razjasne glasine da je Kosača bio umiješan u pljačku nekih dubrovačkih brodova na Jadranu⁵⁰. Nešto slično bilježi se početkom aprila 1410. godine, kada je herceg Hrvoje uputio poslanstvo u Veneciju s ciljem da saznaaju mletačke namjere u pogledu njihovog vlasništva nad Dalmacijom, čime su Hrvatinićevi interesi uveliko bili pogodeni⁵¹.

Za razliku od te misije, ona koju je Sandalj uputio u proljeće 1412. godine u Veneciju, imala je mnoštvo različitih zadataka i sasvim sigurno da je to mogao obaviti samo pouzdan i iskusni diplomata. Šteta je što njegovo ime nije zabilježeno u savremenim izvorima, ali

⁴⁸ S njim je tada u Dubrovniku bio i kraljev logotet Stefan. Imali su obavezu primiti povetu kojom ih dubrovačka opština prima u red svojih građana, primiti zemljište u Primorju, i konačno izabrati kuću. Ovo posljednje bilo je najteže obaviti, ali je na kraju i taj posao bio uspješno zaključen. *О кући Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику*, Историјски часопис 56 (2008) 354.

⁴⁹ Isti poslanik saopštio je kako su *velmože* na vlast doveli kralja Tvrtka II. Posljednji zahtjev pravdao je hercegovom brigom za sigurnost Splita. F. Šišić, *Hrvoje*, 186.

⁵⁰ Pljačku su izvršile napuljske lađe, što su vlasti Republike dovele u vezu s misijom Kosačinog poslanika skadarskog arhiđakona Teodora u Napulju. Čuvši za te glasine, Sandalj je bio odlučan da ih odbaci te je uputio poslanike u Dubrovnik. E. Kurtović, *Sandalj*, 177.

⁵¹ Tome je prethodila prodaja Dalmacije Mlečanima od strane kralja Ladislava 1409. Zbog toga je Hrvoje poslao u Veneciju ugledno poslanstvo, na čelu sa splitskim nadbiskupom. Odgovor koji su dobili, iako je bio umirujući, jasno im je ukazao da će Sinjorija zadržati svoja prava nad Dalmacijom stečena kupovinom. A. Babić, *Diplomatska služba*, 94.

bez obzira na to, zadivljuje količina posla koju je tom prilikom trebao obaviti u gradu na lagunama⁵². Moguće da je isti poslanik korišćen i u misiji 1413. godine, koja je takođe imala više zadataka, ali je njena suština bila vojna pomoć na moru koju je Kosača očekivao od Sinjorije⁵³. Veći broj zadataka imao je onaj bezimeni poslanik hercega Hrvoja koji je pohodio Veneciju početkom maja 1415. godine, među kojima se ističe traženje brodova za osvajanje Splita⁵⁴.

Sa stanovišta ovog pitanja, zanimljiva je misija koju je imao Grupko Popović, Sandaljev diplomata, početkom juna 1420. godine. On je tada bio upućen u Konavle, zajedno s dubrovačkim poslanicima, s ciljem smirivanja stanovništva koje se pod uticajem vojvode Radoslava počelo buniti⁵⁵. *Krstjanin* Vlatko Tumurlić i knez Bogdan

⁵² Prvo je bilo Sandaljevo izvinjenje što se priklonio kralju Žigmundu i čak otišao u Budim na svečanosti koje je ugarski vladar organizovao. Drugi zadatak se odnosio na polog u visini od 12 000 dukata, koji je dijelom pripadao i njegovoj tada već bivšoj ženi Katarini. Oni su odlučili da sačekaju dolazak poslanika banice Anke i Katarine da bi se taj problem riješio. Treće se odnosilo na garancije za Balšu III, s ciljem da zadobije mletačku milost i da se ubuduće održavaju među njima korektni odnosi. Stoga je uz Kosačine poslanike u Veneciji boravio i Balšin poslanik. Богумил Храбак, *Венеција и Сандаль Хранит у његовом ширењу по Приморју почев од Херцег-Новог*, Бока 11 (Херцег-Нови, 1979) 208.

⁵³ Malobrojna Sandaljeva flota oko Novog tražila je pomoć mletačkog brodovlja, ali toj molbi nije udovoljeno. Drugi zahtjev odnosio se na bolji postupak mletačkih kapetana prema njegovim plovnim objektima. Zatim je tražio kupovinu galije, ali je u startu odbijen jer su mletački zakoni bili protivni takvoj mogućnosti. Posljednji zahtjev odnosio se na povrat stvari koje je za Božić prethodne godine slao Balši, a koje su oteli skadarski knez i kapetan, i ovo je Sinjorija bila spremna da prihvati. Uz to, njegov poslanik dobio je na zajam 2000 dukata ili da plati kakav dug ili da izvrši neku kupovinu. Б. Храбак, *Венеција и Сандаль*, 211.

⁵⁴ Drugi zahtjev bio je da se Sinjorija zauzme za Hrvatinića kod napuljske kraljice Jovanke za istu stvar. Molio je da ga uzmu u obzir pri sklapanju mira s Žigmundom, a on im je zauzvrat nudio Omiš. Za razliku od poslanstva iz prethodne godine, Hrvoje je u ovom imao daleko agresivniji stav. Sima Ćirković, *Dve godine bosanske istorije (1414-1415)*, Istorijski glasnik 3-4 (1953) 32.

⁵⁵ Na zboru okupljenom narodu je govorio upravo logotet Grupko. Upozorio je prisutne na tursku opasnost koja je tim veća što se s njima povezuje Pavlović i da bi za sve bilo bolje da se smire i priklone dubrovačkoj vlasti. Р. Грујић, *Конавли*, 26.

Muržić, kao poslanici vojvode Radoslava, drugu polovinu februara i prve dane marta 1421. godine, proveli su u Dubrovniku, gdje su pregovarali s vlastima o političkim i ekonomskim temama⁵⁶. Po uspješno završenim pregovorima oko ustupanja Konavala, diplome Pavlovića, Brailo Tezalović i Vukas Pribilović, zadržali su se nekoliko dana na dubrovačkoj teritoriji da prime 1000 dukata, koliko su trebali dati Radoslavljevoj ženi Teodori za pomoć u posredovanju⁵⁷.

Sandaljevo poslanstvo koje se bilježi u proljeće 1429. godine u Veneciji, pred sobom je imalo nekoliko zadataka koje je uspješno obavilo⁵⁸. Nekoliko mjeseci kasnije, tačnije početkom jula, Pribislav Pohvalić je u Dubrovniku imao da obavi čak četiri zadatka⁵⁹. Ponekad su vodeći diplomati oblasnih gospodara imali da obave samo po jedan zadatak. Primjera radi, treba navesti misije Grupka Popovića ili Pribislava Pohvalića kada su u Dubrovnik dolazili po novac na ime zakupa drijevskog trga⁶⁰. Čini se da je to za Pribislava bio izuzetak,

⁵⁶ S obzirom na dužinu pregovora njihova misija imala je više zadataka o čemu svjedoče dubrovački dokument od 18. februara, kao i odluka Vijeća umoljenih od 9. marta, kada je prihvaćen prijedlog ugovora i predan Muržiću da ga odnose Pavloviću na potvrđivanje. Pejo Čošković, Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403-1423.), *Croatia Christiana periodica* 35 (Zagreb 1995) 42.

⁵⁷ Pored tih 1000, Brailo je dobio još toliko kao nagradu za svoj angažman tokom pregovora. P. Živković, *Brailo*, 45.

⁵⁸ Nažalost, ne znaju se imena tih poslanika, ali postoji mogućnost da je jedan od njih bio Pribislav Pohvalić. Oni su u Veneciji tražili isplatu kotorskog tributa koja je redovno kasnila, kao i da se njihovom gospodaru dodijeli kuća u Veneciji, što je bilo prihvaćeno jula iste godine. E. Kurtović, *Sandalj*, 293-294.

⁵⁹ U prvom zahtjevu, Sandalj i žena mu Jelena htjeli su 3000 dukata darovanih od vlasti Republike uložiti na dobit, ali je to odbijeno. Drugi zahtjev oko isplate konavoskog dohotka i dobiti na uloženi novac, iako za to još nije stigao rok, bio je prihvaćen. Treći zahtjev, koji se odnosio na vraćanje ljudi koji su prebjegli na dubrovačku teritoriju, oni su odbili, dok su za četvrti koji se odnosio na proširenje njegove kuće u Dubrovniku, oni prolongirali odluku, da bi ga odbili početkom novembra usvojivši prijedlog *de dando libertatem domino rectori et Minori consilio suo faciendi excusationem domino Pribisauo Poqualize ambaxiator Sandagl super petitione quam facit per domo qua est domum suam prout melius videbitur*. DAD, Cons. Rog. IV, 124' (8. XI 1429); Preuzeto iz E. Kurtović, *Sandalj*, 290-291, 294, nap. 1045.

⁶⁰ Tako je Grupku oktobra 1430. godine isplaćeno 500 dukata na ime druge rate u tom godišnjem zakupu, da bi Pribislavu krajem februara sljedeće godine bilo isplaćeno 1100 dukata za treću ratu druge godine zakupa i prvu ratu za treću i posljednju godinu ugovora. Grupku je krajem septembra 1433. godine

posebno kada se ima u vidu njegova misija iz sredine marta 1435. godine u Dubrovniku, gdje je imao da obavi veliki broj zadataka za svog gospodara. Zanimljivo je da se to desilo u vrijeme Sandaljeve smrti, te su ti poslovi automatski obavljeni za njegovog sinovca i nasljednika Stjepana⁶¹.

Višefunkcionalne misije javljaju se u to vrijeme i u službi vojvode Radoslava Pavlovića. Tako je on uputio u Dubrovnik kneza Braila Tezalovića krajem 1436. godine, da vodi pregovore s vlastima oko prodaje kraja Površi, ali je on istovremeno obavljao posredničke poslove u vezi sa prodajom njegovog olova. Pored toga, pokušao je naplatiti konavoski tribut i kamate na uloženih 6000 dukata, ali ih nije dobio. Jedino što je postigao jeste dar u suknu u vrijednosti od 40 perpera koji je dobio od dubrovačkih vlasti⁶².

Slabije poznata osoba iz diplomatske službe Kosača Voihna, zajedno s Radinom *starcem*, početkom maja 1440. godine, došao je u Dubrovnik da javi da njegov gospodar neće doći u njihov grad, kao i da podigne dio Sandaljeve ostave⁶³. Četveročlano poslanstvo vojvode Stjepana dolazilo je u Dubrovnik početkom februara 1445. godine s dva zadataka, prvim da podigne dobit od uloženog novca, i drugim da pregovara o pograničnim problemima između Konavala i Dračevice⁶⁴.

isplaćeno 500 dukata, da bi 1100 dukata bilo isplaćeno Pribislavu krajem februara naredne godine, kako je to i predviđao ugovor o zakupu trga. Ђ. Тошић, *Дријеља*, 129, 131.

⁶¹ Tada se Pribislav trebao pobrinuti za Sandaljevu imovinu koja se nagomilala u četiri različita depozita s različitim nijansama oporuke. Trebao je podići 300 dukata na ime dobiti na uloženi novac, regulisati podjelu zemlje u deceni Sandalja u Konavlima, regulisati dugovanja od zakupa olovске carine s Bojkom Nenkovićem i pokušati uložiti na dobit Jelin novac, što mu Dubrovčani nisu odobrili. E. Kurtović, *Sandalj*, 329-330.

⁶² U pitanju su bila potraživanja vojvode od braće Župana i Tome Bunića koji su prethodno prodali njegovo olovo. Oni su odgovorili tražeći isplatu duga od Braila koji je prema njima iznosio 100 perpera. Pregovori oko Površi nastavljeni su i prvih dana sljedeće godine, ali bez ikakvih rezultata. Pavlo Živković, *Brailo*, 51; P. Živković, *Kreditno – trgovačke veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima*, *Zgodovinski časopis* 34/3 (1980) 310.

⁶³ Dubrovčani su očekivali vojvodu toliko da su pripreme za njega bile u punom jeku. Jorjo Tadić, *Promet putnika kroz Dubrovnik u srednjem veku*, Turistički savez, 1939, 121.

⁶⁴ Kosačini poslanici bili su Radin starac, Vukašin Sanković, Vukman Jugović i dijak Radivoj. Ć. Truhelka, *Testament gosta Radina*, 360.

Krajem 1445. godine, pominje se misija poslanika Pavlovića Radiča Ozrisaljića, koji je imao više zadatka tom prilikom. Ne samo što je podigao novac, nego ga je ostavio u komuni na godišnju dobit, ali je obavio i druge poslove za svoje gospodare⁶⁵. Nakon hercegove smrti većina diplomata ostala je u službi njegovih sinova Vlatka i Stjepana, za koje je obavljala novčane poslove u Dubrovniku. Tako je novembra 1466. godine, tročlano poslanstvo bilo u gradu podno Srđa, s namjerom da podigne novac od ostave i prenese neke usmene poruke od novog hercega⁶⁶. Kada je umro herceg Stjepan, Pribislav Vukotić je imao da obavi dva zadatka u Dubrovniku. Prvi je bio da donese testament u Dubrovnik, dok se drugi odnosio na prebrojavanje i mjerjenje stvari koje su Dubrovčani primili u pohranu⁶⁷.

Diplomata vojvode Vladislava Kosače, Manojlo Kantakuzin, dolazio je u Dubrovnik tražeći zajam za svog gospodara, što je bilo prihvaćeno uz zalog njegovog dijela očeva nasljedstva⁶⁸. Hercegovi poslanici krajem oktobra 1477. godine, imali su da obave više zadatka u Dubrovniku. Pored podizanja novca od dohotka i prihoda s imanja u Zastolju, oni su razgovarali o nečemu što je prethodno poremetilo njihove odnose⁶⁹.

⁶⁵ Novac je bio od konavoskog dohotka za tu godinu. Nažalost, nisu pobliže poznati ti drugi poslovi koje je trebao izvršiti. P. Živković, *Radič Ozrisaljić*, 316.

⁶⁶ Dana 22. novembra, u Dubrovniku su u toj misiji zabilježeni Hrebeljan Dabišić, Radoje Krajinović i dijak Vladislav. B. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 33.

⁶⁷ On je tom prilikom prenio hercegovu poruku o uslovima otvaranja testamenta, dok je prilikom brojanja bio svjedok sa komornikom Radojem Krajinovićem i dvojicom krstjana, Tvrdislavom i Čerjenkom. Vidi: С. Ђирковић, *Прибислав Вукотић*, 262; B. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 29. Preko njega, Vlatko je podnio neku molbu, ali je bila odbijena. Mnogo važnije od toga jeste saznanje da su braća u to vrijeme bila u dobrim odnosima. Vidi: B. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 72.

⁶⁸ Prvo mu je odobren zajam od 400, a zatim 12. januara i od 300 dukata, ali su slični zahtjevi 9. januara i 6. februara bili odbijeni. B. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 36.

⁶⁹ To se vidi i po odgovoru Vlade Pavlu Vražiniću i Radiču Bogdanoviću poznatom i pod nadimkom *Oprovida per pari referendo quod eum mordeat*. B. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 113.

Sastav i brojnost poslanstava

Već je navedeno kako su važnija poslanstva u srednjem vijeku imala po više članova. Stoga nije izuzetak bila ni misija iz septembra 1403. godine, kada je u Dubrovnik stiglo tročlano poslanstvo bosanskog kralja i vlastele s mirovnom ponudom⁷⁰. U ljeto 1406. godine, kralj Tvrtko II, Hrvoje i Sandalj, uputili su tročlano poslanstvo kralju Ladislavu u Napulj radi potvrde bosanskih granica prema Ugarskoj. Tada su u Italiju putovali vojvoda Đurađ Radivojević, knez Vukac Hranić i vitez Toma, kao personalni izrazi svojih gospodara⁷¹.

Brojna poslanstva nisu bila karakteristična isključivo za važne političke misije. Ponekad se javljaju i u manje važnim finansijskim poslovima. Tako se krajem juna 1411. godine bilježi dvočlano Kosačino poslanstvo, koje je u Dubrovniku uzelo dio *ostave* i regulisalo novim listom šta je od nje ostalo⁷². Sličan posao obavilo je godinu i po kasnije tročlano poslanstvo vojvode Sandalja, njegove žene Katarine i majke joj banice Anke⁷³. Krajem oktobra i prvih dana

⁷⁰ Jedini po imenu poznati diplomata u toj misiji bio je *Krstjanin* Vlatko Tumurlić, kasnije vodeći diplomata kneza Pavla Radenovića. U tim pregovrima on je igrao važnu ulogu, kao i dubrovački poslanik Pavao Gundulić o čemu svjedoči i hroničar Rastić. P. Čošković, *Krstjanin Vlatko*, 3, 21.

⁷¹ Iako je misija uspjela utoliko što je kralj potvrdio granice, pravna vrijednost toga bila je upitna zbog aktuelnih Žigmundovih planova. Ono što je bilo značajnije jeste da je kralja i oblasne gospodare ova misija učvrstila u otporu prema Ugarskoj. E. Kurtović, *Sandalj*, 162.

⁷² Kao poslanici vojvode Sandalja, njegove žene Katrine i njene majke banice Anke, pominju se knez Vukac Vardić i župan Bogeta Ruđić. Potvrda pisana 26. juna počinje *rijećima à knézý Vúkaçý Vardi}jý i 'úpaný Bogéta daô va svidinié vsakomú kako doidosmo ú Dúbrovýníký poslaniémý gospoé banicé Anýké i gospodina voévodé Sanýdalà i gospoé Katariné Sanýdalévicé i ò nihý strané donásmo tri nihý listové váravané kako da òvi listý òpri{émo*. Константин Јиречек, *Споменици српски*, Београд, 2007², 57-59; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I-1*, 351-352; Михаило Динић, *Хумско-требињска властела*, Из српске историје средњег века, Београд, 2003, А. Babić, *Diplomatska služba*, 88.

⁷³ Dana 24. januara 1413. godine, pisana je potvrda kojom se reguliše stanje *poklada* pomenute gospode. Njihovi poslanici bili su Pribislav Pohvalić, Radinac Kožićić i Radoslav Stjepković. Prvi je bio Sandaljev čovjek, dok su druga dvojica predstavljali majku i čerku. Radoslav je poklad gospođa podigao posljednjeg dana juna iste godine, dok je Pribislav Sandaljev dio podigao početkom avgusta 1413. godine. К. Јиречек, *Споменици српски*, 62-63.

novembra 1420. godine, u Dubrovniku je boravilo poslanstvo vojvode Radoslava, koje su činili knez Ostoja Paštrović i *krstjanin* Vlatko Tumurlić. Osnovni cilj njihove misije bio je poboljšanje međusobnih odnosa i molba za dubrovačkim posredovanjem u smirivanju sukoba između njihovog gospodara i vojvode Sandalja⁷⁴. Obično se pazilo da u svečanim prilikama bude što brojnije i kvalitetnije poslanstvo. Tog pravila su se držali vojvode Sandalj i Radoslav kada su sredinom februara 1423. godine u Dubrovnik uputili brojno poslanstvo, koje su sa strane Pavlovića činili: dva *krstjanina*, Vlatko i Radin, kao i knezovi Vukašin i Budislav. Stranu Kosača predstavlјали su Dmitar *starac*, knez Radovan Vardić, knez Radonja Pripčić i *dijak* Brajan. Tom prilikom donijeli su radosnu vijest o izmirenju njihovih gospodara⁷⁵.

Nova prilika za slanje ovako brojnog poslanstva ukazala se u finišu pregovora oko ustupanja dijela Konavala. Vojvoda Radoslav je krajem 1426. godine uputio u Dubrovnik kao posebne poslanike knezove Radoslava Obradovića, Braila Tezalovića, vojvode Vukasa Pribilovića i Radoja Ljubišića, te *dijaka* Ostoju Čeljadinovića. Oni su imali ovlašćenje da sklope pogodbu pod uslovima koje su Dubrovčani ponudili, što se vidi i po ugovorima koji su razmijenjeni posljednjeg dana te godine⁷⁶.

⁷⁴ Dubrovnik se odazvao tome, što je za posljedicu imalo izdavanje povelje kojom je 3. novembra vojvoda Radoslav priznao Sandaljevo ustupanje polovine Konavala Republici. Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005, 229; Р. Грујић, *Конавли*, 27; А. Бабић, *Diplomska služba*, 99; Љ. Спраштало, *Бијела*, 81; Р. Ћошковић, *Krstjanin Vlatko*, 37, 39; Ђ. Тошић, *Паштровићи*, 161-162..

⁷⁵ Tom prilikom, Sandaljevi poslanici iskoristili su svoj boravak za podizanje dijela ostave vojvode, ali i njegove žene Jelene. Radoslavljevi poslanici trebali su preuzeti povelju o dubrovačkom građanstvu za svog gospodara, ali i obaviti poslove oko uvođenja Dubrovčana u posjed Sokola. Zauzvrat, svi su bili nagrađeni *finim* tkaninama od dubrovačkih vlasti. F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 251, 321-322; ; М. Пуцић, *Споменици српски II*, 69, 76-78; Џ. Трухелка, *Testament gosta Radina*, 357-358; Р. Ћошковић, *Krstjanin Vlatko*, 44; Е. Куртовић, *Sandalj*, 242-243.

⁷⁶ To su bili slični uslovi pod kojima je Sandalj prodao svoj dio župe, s tom razlikom što je Radoslav u gotovom dobio umjesto 3000 perpera 1000 dukata, a godišnji danak je iznosio umjesto Kosačinih 500, čak 600 perpera. Dobro su prošli i poslanici koji su novčano nagrađeni, a poneko od njih i sa komadom zemlje u Konavlima. Р. Грујић, *Конавли*, 33; В. Ђоровић, *Продала Конавља*, 106-107.

Brojno poslanstvo vojvode Radoslava javlja se u drugoj polovini oktobra 1432. godine, kada su vođeni završni pregovori⁷⁷. Bilo je i prilično iznenađujućih slučajeva kada je riječ o brojnosti poslanstava. Iako se radilo o manje važnim poslovima, dešavalo se da za njihovo izvršenje oblasni gospodari odrede više svojih ljudi. Takav slučaj bilježimo početkom jula 1436. godine, kada su tri poslanika vojvode Stjepana prodavali dvije mlade robinje u Kotoru⁷⁸. Čini se da je vojvoda Stjepan promijenio dotadašnju praksu da se po novac od dohodaka šalje jedan čovjek, te se već 1437. godine javljaju Grupko Popović i *dijak* Pribislav kao osobe koje podižu konavoski dohotak⁷⁹. U prilog tome idu i misije iz aprila te godine, kada se prvo u Dubrovniku pominju njegovi poslanici Radin *starac* i Radovan Vardić, a zatim drugo poslanstvo koje su činili Radin *starac*, knez Vukašin i Radić Pribisaljić⁸⁰.

Ovakva praksa nastavljena je i tokom 1438. godine, kada se u Dubrovniku bilježe višečlana poslanstva vojvoda Stjepana i Radoslava, koja su imala istu namjenu – podizanje dobiti na uloženi novac ili konavoskog dohotka⁸¹. U istim poslovima pominju se

⁷⁷ Iz odluka Vijeća umoljenih vidi se da su poslanstvo činili Radin *krstjanin*, Sanko Bogavčić, Ivaniš Hrebeljanović i *dijak* Ostoja Čeljadinović. Na kraju su isposlovali mnogo povoljnije uslove za svog gospodara u odnosu na prvobitne dubrovačke zahtjeve, pa su jedno vrijeme imali i podršku Porte. Михаило Динић, *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967; 224; Ћ. Трухелка, *Konavoski rat*, 202.

⁷⁸ Carinik Ljubiša, glasnik Grupko Popović i Vuksan Vukšić prodali su dvije robinje u Kotoru o čemu je bio sastavljen ugovor pred kotorskim sudom 10. jula. Ловро Стјепчевић и Ристо Ковијанић, *Хранићи – Косаче у которским споменицима*, Историјски часопис 5 (1954-1955) 320; Максим Злоказић, *Словенска жупа Драчевица*, Бока 1 (Херцег-Нови, 1969) 64.

⁷⁹ Dvije godine ranije taj dohotak je podigao Pribislav Pohvalić. Михаило Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА CLXVIII (1935) 241.

⁸⁰ Njih trojica su 20. aprila primili 500 dukata na ime zakupa za trg Drijeva. Prethodna misija Radina starca i Vardića nije bila toliko važna pošto su tražili isplatu duga od Radoslava Šilkovića, ali se na kraju ispostavilo da je taj dug vraćen, te da njihov gospodar Stjepan Šilković treba isplatiti još 100 dukata. М. Динић, *Из Дубровачког архива III*, 193, 224-225; Ћ. Трухелка, *Testament gosta Radina*, 360.

⁸¹ Sredinom juna te godine, u Dubrovnik su dolazili Radin starac i Radovan Vardić, da bi se u onoj misiji iz septembra njima dvojici pridružili Vukman Jugović i *krstjanin* Radelja. Oni su tada podizali dio Sandaljeve ostave.

višečlana poslanstva vojvode Radoslava u februaru i avgustu 1439. godine⁸², kao i vojvode Stjepana pri podizanju konavoskog dohotka⁸³. Slično poslanstvo pominje se i početkom februara 1445. godine⁸⁴. Za razliku od tog, vojvoda Ivaniš Pavlović je u ljeto te godine poslao svega dvojicu poslanika da podignu konavoski dohodak za prethodnih šest godina⁸⁵.

Koliko su ti poslovi bili manje značajni, toliko je veliku važnost za vojvodu Stjepana imala misija koju je uputio u ljeto 1445. godine u Veneciju s ciljem zaključenja mira. Ovo su poslanstvo činili čak

Prethodno, krajem jula, bilježe se Radin starac, Radovan Vardić i Vukman Jugović u podizanju konavoskog dohotka. Dubrovčani su u potvrđi s početka novembra naveli kako je on posla *k namý svoé poklisaré na imé po~ténoga mû'a gospodina Radina starýca i knéza Radovana Vardika i knéza Vokmana Œgovika i Radélô krýstânnina da prosé òdý knéza i vlastéò dûbrova~ciéh(y) vsé pokladé zgora ré~éné*. П. Карапотвртковић, *Србски споменици*, 215-219; М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, 193, 226-227; Ћ. Truhelka, *Testament gosta Radina*, 360.

⁸² U februaru su po konavoski dohodak došli Budislav Bogavčić, *krstjanin* Radašin Vukšić, Vučihna Bratiljević i Ivaniš Hrebeljanović. Isto poslanstvo javlja se i u avgustu samo što je svrha njihovog dolaska bilo podizanje dijela poklada. U ovom drugom slučaju ističe se kako su novac primili po *ré~énihý poklisarihý po knézú Búdisavú Bogav~ikú i po Radašinú krýstýäninú Vúkšíkú i po knézú Vú~ihná Radosalikú i po knézú Ivani   Hrébelanovíkú, i na své toi ré~éno zgora primlénié zva   na  i poklisarié pr  dý vlasté   dûbrova~k   gosti l  di, i bi   nim   sv  doci po   bi~a  , i ni  o v  k   p  n  z  i na  ih   né   sta    kom  n  y dûbrova~ki do dana  néga dn   toliko   ty postavi  h   koliko    dobit  y*. П. Карапотвртковић, *Србски споменици*, 219-224; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 397-398.

⁸³ Te godine dohodak su podigli Radonja Pripčić i Vukosav Milošević. М. Динић, *Дубровачки трибути*, 241.

⁸⁴ Tada su *dijak* Radivoj Dobrišević, Radin *starac*, Vukman Jugović i Vukašin Sanković podigli dobitak od uloženog novca vojvode Stjepana, da bi potom razgovarali s dubrovačkim vlastima o graničnim problemima. Zanimljivo je da se isto poslanstvo s izuzetkom *dijaka* Radivoja javlja u Dubrovniku i krajem tog mjeseca. М. Динић, *Из Дубровачког архива* III, 197; Ћ. Truhelka, *Testament gosta Radina*, 360.

⁸⁵ *Dijak* Miotoš Curić i knez Radič Ozrisaljić su 12. jula te godine podigli 3600 perpera na ime konavoskog dohotka za period od 1439. do 1444. godine. Oni taj novac nisu odnijeli gospodaru, već su ga ostavili u dubrovačkoj komuni na godišnju dobit od 5 %. М. Динић, *Дубровачки трибути*, 249; B. Nilević, *Posljednji Pavlovići*, 38, 81, nap. 58; Boris Nilević, *Iz života posljednjih Pavlovića*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 28-30 (1977-1979) 65; P. Živković, *Radič Ozrisaljić*, 313-314.

četvorica istaknutih diplomata u njegovoј službi: Grupko Popović, Vlatko Pohvalić, Đurađ Čemerović i Ivan Vardić. Ako je time želio ostvariti uspjeh, onda je u tome Kosača potpuno uspio, budući da je mir između njih potpisani i proglašen oko 20. avgusta te godine⁸⁶. Tročlano hercegovo poslanstvo javlja se u Veneciji u maju 1451. godine, u vrijeme kada je rat protiv Dubrovnika bio izvjestan, te je kroz tu misiju trebalo dobiti podršku Sinjorije i eventualno vojnu pomoć⁸⁷. Krajem marta 1451. u Dubrovniku je bio samo jedan poslanik braće Pavlovića, Vučić Muržić, koji je tada podigao 1200 perpera na ime konavoskog dohotka za dvije godine⁸⁸. Braća Pavlovići, vojvoda Petar i knez Nikola, u ljeto 1454. godine, poslali su tročlano poslanstvo u Dubrovnik s poveljom kojom su potvrđili privilegije svojih prethodnika date u korist Republike⁸⁹. Prije toga se, u aprilu iste godine, u Dubrovniku bilježi četveročlano poslanstvo Kosača koje je donijelo hercegovu mirovnu povelju iz Novog⁹⁰.

⁸⁶ Dugo su boravili u Veneciji, budući da sa sobom nisu donijeli valjano ovlašćenje. Pošto su na njega čekali, mirovni ugovor napisan je 21. avgusta, da bi dva dana kasnije bio predat poslanicima. A. Babić, *Diplomatska služba*, 87; Богумил Храбак, *Јадран у политичким и економским настојањима Санђала Хранића и Степана Вукчића Косаче*, Зборник радова: Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине, Билећа – Гацко, Београд, 2002, 420.

⁸⁷ Poslanstvo su činila trojica poslanika koji su i ranije dolazili u grad na lagunama. Bili su to Đurađ Čemerović, Ivan Vardić i Pribislav Vukotić. Njihova imena ukazuju koliki je značaj davao ovoj misiji u nadi da će ga oni s mora pomoći da lakše zauzme grad podno Srđa. Љ. Јовановић, *Ратовање*, 118; A. Babić, *Diplomatska služba*, 91; С. Ђирковић, *Прибислав Вукотић*, 267.

⁸⁸ Novac je podigao početkom aprila. Zanimljivo da je to bio dohodak za 1450. i 1451. godinu. Iako je rok za isplatu bio 1. novembar, Dubrovčani su požurili s isplatom u nadi da će tako Pavloviće privući na svoju stranu u vrijeme konfrontacije s hercegom. М. Динић, *Дубровачки трибути*, 249.

⁸⁹ U poslanstvu su bili Radić Ozrisaljić, Miotoš Curić i Radoslav Bradijević. Izdavanje povelje desilo se tek tada jer je u međuvremenu trajao rat hercega protiv Republike. Dio povelje u kojem se pominju poslanici glasi *poslasmo va slavní gradý Dúbrovniký ký mnogo po~ténomú knézú i vlastélémý i svoi òpkini grada Dúbrovnika na{é po~téne vlastéli poklisaré gospodina gosta Radosava Bradiévika i na{éga dvorskoga knéza Radi~a Kopiévika i Miò{ú diáká Cúrika ... da zapíſú i ú~iné na{é zapisé gospodstvú dúbрова~koðomú viviv{é kako sú i na{í prývi zapisovali*. П. Карапетрковић, *Србски споменици*, 273-277; P. Živković, *Radić Ozrisaljić*, 315-316.

⁹⁰ U njemu su bili Radin gost, vojvoda Ruđer Divčić, Pokrajac i neimenovani dijak. Ć. Truhelka, *Testament gosta Radina*, 363. С. Ђирковић, *Херцег*, 211.

U jesen 1458. godine, bilježi se prilično brojno poslanstvo hercega Stjepana koje je bilo upućeno u Italiju, preciznije Milano, gdje je sa hercegom Frančeskom Sforcom pregovaralo o evenutalnoj saradnji za borbu protiv Osmanlija⁹¹. Hercegove tradicije, kada je riječ o slanju brojnijih poslanstava, nije se odrekao ni njegov sin vojvoda Vladislav, koji je početkom 1466. godine poslao u Veneciju dvojicu svojih diplomata Manojla Kantakuzina i Petra de Fortisa⁹². Njegov brat, herceg Vlatko, početkom sljedeće godine poslao je tročlano poslanstvo u Veneciju⁹³. U međuvremenu, decembra 1466. godine, oba brata uputili su čak pet poslanika (tri herceg Vlatko i dva vojvoda Vladislav) u Dubrovnik da prisustvuju otvaranju očevog testamenta⁹⁴.

Hercegovići su i u narednom periodu slali brojnija poslanstva u Veneciju. Tako se pominje dvočlano poslanstvo hercega Vlatka u septembru 1472. godine⁹⁵. Krajem maja sljedeće godine, herceg Vlatko je uputio svoja dva poslanika, Radoja Vladojevića i Radiča Dragoslavića, u Foču gdje su trebali preuzeti 1000 dukata koje je tamo donio dubrovački poslanik⁹⁶. U februaru 1475. godine, Vlatko

⁹¹ U poslanstvu su bili Đurađ Ratković, Đurađ Čemerović i dijak Nikola. Oni su u Milatu boravili od 9. do 19. Novembra, kada su krenuli prema Veneciji na putu kući. B. Ђоровић, *Хисторија Босне*, 530; С. Ђирковић, *Херцег*, 241.

⁹² Njihova misija uspjela je utoliko što je njihov gospodar Vladislav imenovan glavnim mletačkim zapovjednikom s godišnjom platom od 500 dukata. Uz to, obećali su njegovu porodicu, u slučaju opasnosti, primiti na Korčulu ili Hvar. Međutim, zahtjev da mu se vojno pomogne odbili su, *jer sad нико неће да служи него само за plaću*. V. Ćorović, *Historija Bosne*, 582.

⁹³ U poslanstvu su bili vitez Nikola Testa, vojvoda Vukašin Sanković i knez Radič Grupković. Tom prilikom oni su izdejstvovali potvrdu ranijih privilegija uz obećanje da Sinjorija neće ugrožavati njihove interese u Radobilji. B. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 120, нап. 38.

⁹⁴ Vladislava su predstavljali Manojlo Kantakuzin i vojvoda Radič Paskačić, dok su Vlatkovi izaslanici bili mnogo poznatiji Radin *gost*, Pribislav Vukotić i mitropolit David. Ђирковић, *Прибислав Вукотић*, 262.

⁹⁵ U pitanju su bili Jeronim Testa iz Trogira i Paulo Caloiro, očito Pavle kaluđer. Oni su prenijeli želju gospodara da će zauzeti grad Klis, ako to Sinjorija ne učini. B. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 84, 90.

⁹⁶ Novac je iz Dubrovnika donio Frančesko Pucić, a 28. maja priznanicu o tome pisao je Ishak, sluga i zastupnik Hamzabega. Глиша Елезовић, *Турски споменици I-1*, Београд, 1940, 164-166.

je poslao dvojicu diplomata, Nikolu Testu i Radiča, u Rim kod pape Siksta IV⁹⁷.

Priprema „terena“ za pregovore

Drugi naziv za ovo pitanje bi bila tzv. tiha diplomacija, dakle ona koja nije u prvom planu, ali može donijeti približavanje stavova sukobljenih strana i omogućiti nastavak pregovora. Prva takva aktivnost od značaja za ovu temu bilježi se za vrijeme rata kralja Ostoje protiv Dubrovnika 1403-1404. godine, kada je Brailo nekoliko puta išao u grad u svojim trgovačkim poslovima, ali je to koristio i za obostrano prenošenje poruka koje su mogle povećati optimizam za mir⁹⁸. Iako su prve ponude za mir bile odbačene, tu diplomatske aktivnosti nisu bile zaustavljene. Naime, krajem novembra 1403. godine, u Dubrovniku je boravio *krstjanin* Vlatko Tumurlić, s ciljem pokretanja mirovnih pregovora⁹⁹.

Prvi sljedeći sličan slučaj bilježi se tek dvije decenije kasnije. Naime, Radin *krstjanin*, *gost* Miaša i knez Vukac Vardić su na prelazu iz 1422. u 1423. godinu odigrali značajnu ulogu u pokretanju pregovora između tadašnjeg gospodara Radoslava sa Sandaljem, ali i u izmirenju s Dubrovnikom¹⁰⁰. U vrijeme kada su pregovori oko

⁹⁷ Cilj misije bio je uvjeriti Svetu stolicu u raspoloženje njihovog gospodara prema Rimokatoličkoj crkvi. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, 90.

⁹⁸ Tim više kada se zna da je on kao čovjek kneza Pavla Radenovića sve to njemu mogao saopštiti, a on prenosi dalje vojvodi Sandalju, kralju Ostoji i drugoj vlasteli. Istina, postoje izvjesne nedoumice oko njegovog boravka u Dubrovniku, ali je sigurno da je bio u tom gradu i da je dobio dozvolu za izvoz soli, ali i da je razgovarao o nekim drugim trgovačkim poslovima. Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo, 1961, 101; P. Živković, *Brailo*, 32; P. Živković, *Kreditno-trgovačke veze Braila*, 301.

⁹⁹ Iako nije imenom pomenut vjerovatno je on bio u pitanju pošto se u odluci Malog vijeća od 1. decembra raspravljalo o darovanju *patarena*, poslanika kralja Ostoje. U prilog tome ide i instrukcija dubrovačkim poslanicima od 30. aprila sljedeće godine u kojoj se navodi da je Vlatko bio posljednji kraljev izaslanik koji je saopštio neke kraljeve ponude. P. Čošković, *Krstjanin Vlatko*, 3, 19, 23, 26; A. Babić, *Diplomska služba*, 98.

¹⁰⁰ Ta je misija na kraju dovela do zadovoljavajućeg sporazuma što je zabilježeno u mirovnim poveljama, dubrovačkoj od 15. februara 1423., odnosno

ustupanja Konavala ušli u krizu, misija Braila Tezalovića i kneza Vukca Hranića februara 1425. godine u Dubrovniku, imala je za cilj da se pregovori opet pokrenu¹⁰¹. Krajem te godine, u Dubrovniku je boravio Pribislav Pohvalić s ciljem pripreme dolaska njegovog gospodara, što desilo krajem januara i prvih dana februara 1426. godine¹⁰².

Pohvalić je za vrijeme Konavoskog rata pokušavao da pripremi kralja Tvrtka II za savez s Dubrovnikom, ali su sva njegova nastojanja na kraju ostala uzaludna zbog straha bosanskog vladara da će tim savezom i eventualnim uništenjem Pavlovića najviše koristi imati upravo Republika, koja bi se proširila na Trebinje i Lug¹⁰³. Istovremeno su Dubrovčani pokušavali navesti Sandalja da obuzda vojvodu Radoslava i da protestuje protiv rata, u čemu su i uspjeli, pošto je vojvoda na dvor Pavlovića uputio prvo jednog, a zatim i drugog poslanika¹⁰⁴. Nakon prvih neuspjeha, Radoslav je preko župana Sanka Bogavčića ponudio mir, ali njegova akcija nije urodila plodom¹⁰⁵. Još drastičniji primjer pripreme terena, pružaju pregovori

Radoslavljevoj od 7. aprila iste godine. Posebno je bilo značajno Vukčevo posredovanje jer je bio Sandaljev brat, ali istovremeno i Radoslavljev punac. A. Babić, *Diplomatska služba*, 99; P. Čošković, *Krstjanin Vlatko*, 44.

¹⁰¹ Upravo iz tog razloga Radoslav je i angažovao njih dvojicu, jer su uživali popriličan ugled kod Dubrovčana koji su time bili sigurni u vojvodine namjere. P. Živković, *Brailo*, 42.

¹⁰² Vijeće umoljenih je odgovaralo na neke zahtjeve Sandaljevog poslanika Pribislava Pohvalića, koji su vjerovatno bili u vezi s njegovim planiranim dolaskom. Pošto nisu znali kojim će putem doći, odredili su da mu se u suret uputi galija, ali su istovremeno poslali jednog vlastelina u slučaju da odluči doći kopnenim putem. E. Kurtović, *Sandalj*, 268.

¹⁰³ Misija Pribislava Pohvalića na bosanskom dvoru bilježi se juna 1430. godine. Pregovori oko kraljevog angažovanja nastavili su se i sljedeće godine, ali napretka nije bilo. Na kraju je njegov dvor postao mjesto pregovora između dubrovačkih *poklisara* i izaslanika vojvode Radoslava. A. Babić, *Diplomatska služba*, 85.

¹⁰⁴ U pitanju su malo poznati Aleksa i Radoslav Bogčinović. U misijama kod Sandalja bilježe se prvo Nikola Rastić, a zatim i Benko Gundulić. Ć. Truhelka, *Konavoski rat*, 156.

¹⁰⁵ Iako su nakon Sankove misije uputili Radoslavu 25. jula Pavla Sorkočevića i Paladina Gundulića, oni su se, bez obzira na dugo zadržavanje kod Sandalja i na dvoru Pavlovića sve do 21. oktobra, vratili kući neobavljenom poslu. Алекса Ивић, *Радосав Павловић, велики војвода босански*, Летопис Матице српске 246 (1907) 42.

vođeni sredinom februara 1432. godine u Kraljevoj Sutjesci na dvoru bosanskog vladara, pri čemu su Radoslava predstavljali Alekса Paštrović i Budislav Bogavčić¹⁰⁶.

Politički pregovori nisu bili jedini na kojima se pripremao ugovor između dvije strane. Takvih slučajeva bilo je i u ekonomskoj sferi, kao što se dešavalo početkom 1456. godine, kada je Radin *gost* u ulozi hercegovog poslanika pokušavao s Dubrovčanima pripremiti one uslove koji bi objema stranama odgovarali oko zakupa drijevskog¹⁰⁷. Nova aktivnost u tom smjeru bilježi se u proljeće 1459. godine i ponovo je bila vezana za Radina *gosta*¹⁰⁸.

Zaključak

Oblasni gospodari u Bosni često su bili u situaciji da u isto vrijeme obavljaju više diplomatskih akcija. Prirodno je da su za one važnije ili složenije birali svoje najbolje diplomate, čije sposobnosti i iskustvo nisu dolazili u pitanje. Za manje važne misije birali su prije svega pouzdane ljude, bez obzira na njihovu dotadašnju diplomatsku karijeru. Bila je to neka vrsta škole u društvu koje nije imalo formalni sistem obrazovanja. Oni su na taj način sticali neophodno iskustvo, širili svoja saznanja i polako ulazili u krug važnijih diplomata. Pored tih, uslovno rečeno manje važnih misija, oni su odlazili i u važnije misije, ali više kao pratnja iskusnih diplomata. Kod većeg broja

¹⁰⁶ Tom prilikom posebno je agresivan bio knez Alekса koji je napao dubrovačke poslanike jer zidaju grad na zemljištu gdje to nije bilo dozvoljeno, a i lažno se zaklinju. Naime, prilikom posjete turorskog emisara Karadže, dali su riječ da neće slati poslanike na Portu, a onda su to prekršili. Sam kralj u tim pregovorima bio je posrednik, objašnjavajući poklisarima pobliže Radoslavljeve prijedloge na šta su oni odgovorili da žele mir koji će biti pravedan jedino ako oni dobiju od njega štete i troškove. Ć. Truhelka, *Konavoski rat*, 199.

¹⁰⁷ Problem je bio što Dubrovčani nisu željeli spustiti cijenu ispod 3000 dukata godišnje. Ipak, kako su Mlečani počeli sve više da pritiskaju i ugrožavaju hercegovu trgovinu solju, to je i on bio popustljiviji za predstojeće pregovore. S. Ćirković, *Herceg*, 237.

¹⁰⁸ Kada je on želio da u hercegovo ime pokrene pregovore o zakupu trga, oni su odmah odustali nezadovoljni time što herceg neće da ukine nezakonitu carinu uvedenu kod same tvrđave Svetija. S. Ćirković, *Herceg*, 237.

diplomatskih misija može se utvrditi angažovanje starijih i mlađih diplomata, mentora i njihovih učenika. Na taj način mlađi diplomati su sticali važna znanja iz diplomatije na djelu, te su bili pripremani za buduće aktivnosti. Većina misija je donosila rješavanje više spornih pitanja, u najvećem broju slučajeva tri ili četiri. Broj zadataka koje bi jedan diplomata ili više njih u jednoj misiji obavljao, zavisio je i od udaljenosti destinacije koju posjećuju. Naravno da su one udaljene misije zahtijevale rješavanje više nagomilanih pitanja u odnosu na neke bliže, kao npr. u Dubrovniku. Ovaj grad je bio u blizini posjeda većine velikaša, te su oni mogli upućivati svoje ljude kako bi riješili jedno ili dva otvorena pitanja. Na kraju treba istaći da su najvažnije diplome oblasnih gospodara u nekim situacijama pripremali „teren“ za buduće pregovore, što se može označiti kao poseban vid tzv. tih diplomatije.

TERRITORIAL LORDS IN BOSNIA AND THEIR SELECTION OF MISSIONARIES FOR DIFFERENT DIPLOMATIC MISSIONS

Summary

Territorial lord in Bosnia were often in the position to conduct multiple diplomatic activities at the same time. It goes without saying that they selected their best diplomats with unquestionable abilities and experience to carry out complex missions. For less important missions they would select reliable people irrespective of their previous diplomatic career. Diplomacy was some form of schooling in a society without a formal educational system. In that way, missionaries gained the necessary experience, broadened their knowledge, and entered the circle of important diplomats. Apart from those arguably less important tasks, they participated in more important missions through the entourage of experienced diplomats. Evidently, the engagement of older and younger diplomats, tutors and their students, was a widespread practice in the majority of

diplomatic missions. In that way, the diplomats gained diplomatic experience in practice, being prepared for future activities. The majority of missions resulted in the resolution of several arguments, usually three or four of them. The number of tasks a diplomat or a group of diplomats was supposed to tackle depended on the proximity of a destination they visited. It goes without saying that missions sent to distant destinations required the addressing of a greater number of issues, compared to closer places, such as Dubrovnik. The city was in the vicinity of the estates possessed by the majority of magnates. That was the reason why they were able to dispatch their missionaries to solve one or two opened questions. Last but not least, the most important diplomats of territorial lord were despatched to prepare the ground for future negotiations, which could be marked as a specific method of so-called silent diplomacy.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- Državni arhiv u Dubrovniku, *Acta Consilii rogatorum IV*, 70' (30. IX 1428).
- Državni arhiv u Dubrovniku, *Acta Consilii rogatorum IV*, 124' (8. XI 1429).

Objavljeni izvori

- Михаило Динић, *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967.
- Глиша Елезовић, *Турски споменици I-1*, Београд 1940.
- Константин Јиречек, *Споменици српски*, Београд 2007².
- Павле Карапотвртковић, *Србски споменици*, Београд 1840.
- Sime Ljubić, *Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i Mletačke Republike VI*, Zagreb 1880.
- Franz Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858.
- Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005².
- Раде Поповић, *Писмо Дубровчана војводи Сандаљу Хранићу (1405, јун 10)*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010) 117-123.

- Медо Пуцић, *Споменици српски II*, Београд 2007².
- Ćiro Truhelka, *Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju*, GZM 23 (1911) 355-375.
- Ćiro Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici Dubrovačke arhive*, Sarajevo 1911.
- Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1*, Београд 1929.

Literatura

- Вељан Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979.
- Anto Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1995.
- Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952.
- Иван Божић, *Млечани према наследницима херцега Стевана*, Зборник ФФ у Београду VI-2 (1962) 113-129.
- Радослав Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Гласник СКА 66 (Земун 1926) 3-121.
- Михаило Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА CLXVIII (1935) 203-257.
- Михаило Динић, *Хумско-требињска властела*, Из српске историје средњега века, Београд 2003.
- *Enciklopedija Jugoslavije* 3, Zagreb 1984.
- Pavo Živković, *Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 9-1 (1973) 31-53.
- Pavo Živković, *Radič Ozrisaljić, trgovac i diplomata na dvoru porodice Pavlovića*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 13 (1977) 301-321.
- P. Živković, *Kreditno – trgovačke veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima*, Zgodovinski časopis 34/3 (1980) 299-311.
- Максим Злоковић, *Словенска жупа Драчевица*, Бока 1 (Херцег-Нови 1969) 53-72.
- Алекса Ивић, *Радосав Павловић, велики војвода босански*, Летопис Матице српске 246 (1907) 24-48.
- Љубомир Јовановић, *Ратовање херцега Стјепана с Дубровником 1451-1454*, Годишњица Николе Чупића 10 (1888) 87-198.
- Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961.

- Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009.
- *Лексикон српског средњег века*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999.
- Dubravko Lovrenović, *Kako je bosanski vojvoda Sandalj Hranić došao u posjed Ostrovice*, Radovi Zavoda za povijest 19 (Zagreb 1986) 231-236.
- Драги Маликовић, *Павловићи и Турци*, Зборник радова са Научног скупа Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево, 2003, 171-201.
- Boris Nilević, *Posljednji Pavlovići – Bosna sredinom XV stoljeća* (neobjavljeni magisterski rad), Beograd 1977.
- Boris Nilević, *Iz života posljednjih Pavlovića*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 28-30 (1977-1979) 59-74.
- Јелена Мргић Радојчић, *Доњи Краји – Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
- V. P. Potemkin, *Historija diplomacije*, Zagreb 1951.
- Срђан Рудић, *Властела илирског грбовника*, Београд 2006.
- Срђан Рудић, *О кући Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику*, Историјски часопис 56 (2008) 353-369.
- Љубо Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паштровића*, Историјски гласник 1-2 (1981) 63-87.
- Ловро Стјепчевић и Ристо Ковијанић, *Хранићи – Косаче у каторским споменицима*, Историјски часопис 5 (1954-1955) 311-321.
- Jorjo Tadić, *Promet putnika kroz Dubrovnik u srednjem veku*, Turistički savez, 1939.
- Ђуро Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.
- Ђуро Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998.
- Ђуро Тошић, *Прилог проучавању Доњих Влаха у источној Херцеговини*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 4 (2004) 81-132.
- Ђуро Тошић, *Босански „лутајући витезови“ Паštровићи*, Историјски часопис 58 (2009) 147-172.
- Ćiro Truhelka, *Konavoski rat (1430-1433)*, GZM 29 (1917) 145-212.

- Сима Ђирковић, *Две године босанске историје (1414-1415)*, Историјски гласник 3-4 (1953) 29-42.
- Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- Сима Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964.
- Сима Ђирковић, *Почтени витез Прибислав Вукотић*, Зборник ФФ у Београду 10-1 (1968) 259-276.
- Владимир Ђоровић, *Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље (1423-1427)*, Годишњица Николе Чупића 36 (1927) 73-109.
- Владимир Ђоровић, *Хисторија Босне*, Бања Лука – Београд 1999.
- Pejo Čošković, *Bosanska kraljevina u prijelomnim godinama 1443-1446*, Banja Luka 1988.
- Pejo Čošković, *Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403-1423.)*, Croatia Christiana periodica 35 (Zagreb 1995) 1-54.
- Богумил Храбак, *Венеција и Сандаљ Ханић у његовом ширењу по Приморју почев од Херцег-Новог*, Бока 11 (Херцег-Нови 1979) 199-225.
- Богумил Храбак, *Јадран у политичким и економским настојањима Сандаља Ханића и Степана Вукчића Косаче*, Зборник радова: Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине, Билећа – Гацко, Београд 2002, 390-445.
- Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb 1902, 148.

UDK: 94:324(497.6)"1928"
324:94(497.6)"1928"

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Salkan Užičanin

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
salkan.uzicanin@gmail.com

POLITIČKA BURA NAKON OPĆINSKIH IZBORA U BOSNI I HERCEGOVINI 1928. GODINE

Apstrakt: Na osnovu dostupnih izvora i literature u ovom radu se analiziraju prvi općinski izbori u Bosni i Hercegovini u okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, njihovi rezultati i posljedice koje je uspostava lokalnih vlasti izazvala na državnoj političkoj sceni. Iako su se izbori održavali u sjenci velike političke krize koja je Kraljevinu SHS potresala od atentata u skupštini 20. juna 1928. godine, ipak, oštra predizborna kampanja, vođena nacionalističkim tonom, u rovitim političkim prilikama i s izraženim nacionalnim tenzijama, izazvala je nove društvene i nacionalne podjele. Međustranačka prepucavanja na zborovima i međusobne optužbe poljuljala su i raniji koalicioni sporazum između Jugoslavenske muslimanske organizacije i Narodne radikalne stranke, prema kojem su stranke poslije izbora trebale ostvariti kolaboraciju gdje god je to bilo moguće i raditi na vraćanju povjerenja među narodom, koje je uslijed višegodišnje nacionalističke i šovinističke haranje bilo ozbiljno narušeno. Posebne teškoće nastale su poslije izbora i konstituiranja općinskih vijeća, kada su stranke u nekim mjestima formirale koaliciju s drugim političkim partijama. Konstituiranje općinskih rukovodstava u nekim mjestima bez NRS, bosanski radikali su okarakterizirali kao pakt protiv Srba i pokrenuli akciju da se JMO izbaci iz vlade. Tako su lokalni bosanskohercegovački izbori podgrijali ionako uzavrelu političku atmosferu i postali prvorazredno pitanje u zemlji.

Ključne riječi: NRS, JMO, radikali, Muslimani, izbori, koalicija, saradnja, sporazum, sukob.

Abstract: Based on available sources and literature, this paper analyzes the first municipal elections in Bosnia and Herzegovina within the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, their results and the consequences caused by the establishment of local authorities on the state-level political scene. Although the elections were held in the shadow of the great political crisis that shook the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes from the assassination in the Assembly on June 20, 1928, a sharp election campaign, led in a nationalist tone, in shady political circumstances and with pronounced national tensions, provoked new social and national divisions. Inter-party skirmishes and mutual accusations shook an earlier coalition agreement between the Yugoslav Muslim Organization and the People's Radical Party, which required parties to collaborate wherever possible after the election and work to restore trust among the people, which was severely disrupted by years of nationalist and chauvinist harangue. Special difficulties arose after the election and constitution of municipal councils, when parties in some places formed a coalition with other political parties. The constitution of municipal leaderships in some places without the NRS the Bosnian Radicals characterized as a pact against the Serbs and launched an action to oust the JMO from the government. Thus, the local elections in Bosnia and Herzegovina heated up already the tense political atmosphere and became a first-class issue in the country.

Keywords: NRS, JMO, radicals, Muslims, elections, coalition, cooperation, agreement, conflict.

Još za života Stjepan Radić često je kazivao jedan svoj doživljaj iz Bosne. Naime, došavši na jedan stranački skup u Banja Luku, ili tamo negdje, jedne nedjelje, zapitao je Radić, među onima koji su ga dočekali i koji su se naročito isticali uzvikujući mu živio, jednog siromašnog Muslimana s „proderanim turom: A ti šta si Srbin ili Hrvat? – na šta je dobio odgovor, ni Srbin ni Hrvat, – ja sam fukara!“¹ Ova anegdota možda ponajbolje oslikava stanje u Bosni i Hercegovini, ali i cijeloj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, i sav rad, odnosno nerad političkih predstavnika i državnika. U neformalnoj hijerarhiji pokrajina u Kraljevini SHS Bosna i Hercegovina je po „slučaju“ ili nedostatku političke volje uvijek bila na začelju, iako

¹ Politika SD-koalicije, *Nova Evropa*, Knj. XVIII, Zagreb, 1928, 367.

su se, u ostvarenju svojih velikonacionalnih ciljeva, za nju natjecale i beogradske i zagrebačke političke elite. Svojatali su je i jedni i drugi, ali samo u momentu kada je trebalo pokazati svoju brojnost i nadmoćnost. Međutim, kada se radilo o dodjeli kredita, izgradnji škola, podizanju putne i željezničke infrastrukture, bila je na zadnjem mjestu. Savremenici su zabilježili da Bosna i Hercegovina, u privrednom smislu, za deceniju zajedničkog života u Kraljevini SHS nije dobila ništa.² Privredne i političke krize u zemlji bile su stalno prisutne, samo se mijenjao njihov intenzitet. Politike vladajućih režima bile su dirigirane stranačkim interesima, dok su narodni i državni interesi uzimani u obzir samo u slučajevima kada nisu bili u koliziji s partijskim.³ Skupštinska nepotentnost u donošenju zakona o najvažnijim pitanjima državnog i društvenog života, izazivala je u javnosti sumnje da li je parlamentarni sistem u državi dorastao zadacima koji su se pred njega postavljali. Nacionalistički ispadi pojedinih poslanika i ministara, svađe i tuče u parlamentu i nedostatak odgovornosti prema društvu i državi, ogledalo su tadašnjeg parlamentarnog života.⁴ Međustranačka trivenja vođena u Skupštini kompromitirala su stranke u širokim narodnim slojevima, a istovremeno pothranjivala ambicije kralja i najkonzervativnijih pristalica zavođenja reda i prelaska na sistem „čvrste ruke.“⁵

Bosna i Hercegovina, stalan objekat srpsko-hrvatskog spora u jugoslavenskoj zajednici, kao multinacionalna i multireligijska sredina u uvjetima izraženih nacionalnih napetosti i društvenih strujanja, pokazivala je naročitu osjetljivost. S intenziviranjem nacionalnih sukoba pitanje Bosne postajalo je delikatnije i aktuelnije, a stanje u pokrajini napetije i presudnije na ukupne političke prilike u zemlji, što su primjećivale i neke strane diplomatе.⁶ „Nacionalna

² Dušan, J., Lopandić, Izdvajanje Bosne i Hercegovine, *Преглед*, Год. II, бр. 52, Сарајево, 30. априла 1928, 1-2.

³ Režim i Srbi, *Pravda*, God. IV, br. 111, Sarajevo, 13. maja 1922, 1.

⁴ Парламент и привреда, *Преглед*, Год. I, бр. 12, Сарајево, 27. марта 1927, 2.

⁵ Arhiv Jugoslavije Beograd (AJ), Fond Kraljev dvor (74), fascikla broj 13, jedinica opisa 24. *Организација Југословенских Националиста Његовом величанству Краљу Срба, Хрвата и Словенаца Александру I.*

⁶ Njemački konzul u Sarajevu, dr. Ernest fon Drifel, u jednom izvještaju svojoj vlasti, između ostalog, naveo je sljedeće: „Velikosrpska dogma da su Bosna i Hercegovina srpska oblast može se samo tako održati ako se Muslimani, kao što je to srpska teorija uvijek pokušavala, ubroje među Srbe, ali ne i ako muhamedanci

podvojenost, koja se protezala duž čitave društvene strukture i afirmisala u svim oblicima asocijacija, od zasebnih političkih partija⁷ do kulturnih društava, a u konfesionalnim zajednicama imala duhovno-istorijske konstitutivne pretpostavke i trajne izvore reprodukcije, manifestirala se u krajnostima jer su one faktički bile glavni ventili pražnjenja naraslog socijalnog nemira.⁸ Atmosfera netrpeljivosti u zemlji pojačana je nakon općih septembarskih izbora 1927. godine, kada je profunkcionirao opozicioni politički savez između Stjepana Radića i Svetozara Pribićevića, poznatiji kao Seljačko-demokratska koalicija.⁹ Oštре kritike vlade koje je iznosila opozicija, izazivale su nemile scene tokom skupštinskih sjednica koje su često iz verbalnih prerastale u fizičke napade radikala na pojedine poslanike. Parlamentarizam je bio u totalnom rasulu.¹⁰ Uzavrela unutarnjo-politička trvanja, stalno podsticana u medijima, komplikirala su stanje u zemlji koje je kulminiralo 20. juna 1928.

idu sa Hrvatima. Na podlozi državne krize koja postoji od 20. juna ta pitanja, inače možda još samo od lokalno-političkog značaja, postaju ponovo od opštег interesa.“ (Nedim, Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine: sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1975, 177).

⁷ Stranačko političko organiziranje na području Bosne i Hercegovine nosilo je od ulaska u Kraljevinu SHS nacionalno-vjersko obilježje. Jugoslavenska muslimanska organizacija okupljala je Muslimane, Narodna radikalna stranka i Savez zemljoradnika srpske mase, dok se Hrvatska republikanska seljačka stranka do polovine 1922. godine uspjela nametnuti kao glavni politički predstavnik Hrvata. Političko grupisanje na vjerskoj, odnosno nacionalnoj osnovi doprinijelo je zaoštravanju vjerskih i nacionalnih antagonizama. (Nusret, Šehić, Počeci formiranja građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–

⁸ N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 153–154.

⁹ Seljačko-demokratsku koaliciju obrazovale su 10. novembra 1927. godine Samostalna demokratska stranka i Hrvatska seljačka stranka. (Svetozar, Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990, 63).

¹⁰ Savremenici su krajem 1928. zabilježili da „većeg meteža do danas nije bilo. Na vrhovima državne uprave: pomenost, lakovost za vlašću, oskudica u ljudima od autoriteta. Ministri više misle na partiju nego na državu; oni su odveć heterogeni da bi mogli krenuti jednim pravcem, ići k jednom cilju, i voditi jednu politiku. Njihov opstanak ne zavisi od njihovih uspeha ili neuspeha već od milosti zakulisanih i neodgovornih faktora, ‚tajnih sila‘. U parlamentu: ružni ispadi, nezrelost, podivljalost ubijanje. Poslanici ne izgledaju slobodni i svesni građani, već partijski agenti koji misle tudjim mozgom i slušaju tudje zapovesti.“ (Izlaz iz krize, *Nova Evropa*, Knj. XVIII, Zagreb, 1928, 352).

ubistvom zastupnika Hrvatske seljačke stranke (HSS) u Narodnoj skupštini. Atentat je izazvao nepremostivu krizu, doveo do blokade rada državnog parlamenta i političke aktere u zemlji udaljio od bilo kakvog dogovora.¹¹

Prema Vidovdanskom ustavu Kraljevina SHS bila je centralistički uređena država, ali je Ustav predviđao i izvjesne samouprave.¹² Međutim, u provođenju tog njegova dijela vladajući režimi do 1927. godine nisu učinili ništa. Naprotiv, ukinuli su i one samouprave koje su do tada postojale. Razjurenih su mnogobrojni prije rata izabrani općinski odbori i na njihovo mjesto postavljeni vladini policijski komesari koji su upravljali bezmalo svim važnijim općinama u Bosni i Hercegovini. Vladajuće stranke, u stvari, svim silama su se trudile da pomoću nepravednog izbornog zakona, nepravedne izborne geometrije i nedozvoljenog izbornog terora dobiju većinu u Narodnoj skupštini s čijom legitimacijom su onda svršavale svekolike poslove u općinama, srezovima, oblastima i državi, uzimajući i najmanja i najveća državna administrativna i upravna tijela u svoje ruke, nakon čega su njima upravljale po svojoj volji.¹³

Praktično pitanje u kome se ogledao položaj nacionalne prisutnosti u centralističkom sistemu bilo je učešće u vlasti. Međutim, od samog formiranja Kraljevine SHS u Bosni i Hercegovini na sceni je bilo „srbiziranje uprave“ koje se opravdavalo antisrpskim djelovanjem nekih funkcionera u toku rata, zbog čega se, navodno, teško mogao održavati paritet zastupljenosti službenika.¹⁴ Pod

¹¹ Atentat na narodne zastupnike HSS 20. juna 1928. godine u Skupštini izvršio je radikal Puniša Račić. Kuršumima iz revolvera za vrijeme sjednice Račić je usmrtil Pavla Radića i Đuru Basaričeka, a ranio Ivana Pernara, Ivana Grandu i Stjepana Radića. (Opširnije o tome vidjeti u: Zvonimir, Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb, 1967; Nadežda, Jovanović, Prilog proučavanju odjeka atentata u Narodnoj skupštini 20. juna 1928, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 2, br. 1, Zagreb, 1970, 61–76).

¹² Prema članu 96. Vidovdanskog ustava za poslove općinskog, sreskog i oblasnog značaja, trebala se ustanoviti „mesna: opštinska, sreska i oblasna samouprava uredjena na načelu izbornom.“ (Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Prilog „Novom dobu“*, God. IV, br. 158, Split, 15. srpnja 1921).

¹³ Salkan, Užičanin, *Nacija i teror. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921–1929)*, Tuzla, 2019, 21–22.

¹⁴ Sonja, Dujmović, Prilog pitanju centralizma – Učešće Srba u upravnim tijelima Bosne i Hercegovine 1918–1941, *Prilozi*, Institut za istoriju Sarajevo, br. 37, Sarajevo, 2008, 82.

izgovorom stvaranja pouzdanog činovničkog aparata većina dotadašnjih odgovornih službenika Muslimana i Hrvata bila je smijenjena pod različitim izgovorima, a na njihova mjesta postavljeni Srbi, koji su u velikom broju dovođeni iz Srbije. Potiskivanje Muslimana i Hrvata iz državne uprave vršeno je sistematski uz podršku bosanskohercegovačkih srpskih građanskih krugova. Postepeno su kadrovi Narodne radikalne stranke (NRS) preuzeli svu vlast u svoje ruke, pa čak i ondje gdje nikada ne bi dobili većinu, kao u velikom broju srezova i gradskih općina.¹⁵ Prema podacima od 1. novembra 1928. godine od šest velikih župana u Bosni i Hercegovini petorica su bili radikali ili eksponenti njihove politike. Iste godine od 51. poglavara sreza 42. bili su Srbi, a od 16 starješina sreskih ispostava bilo je 10 Srba. Od važnijih funkcija Srbi su bili na čelu Policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu, Delegacije ministarstva finansija u Sarajevu, Vrhovnom судu Bosne i Hercegovine i četiri od šest okružnih sudova. Dominacija je dakle, bila najizraženija na lokalnom nivou, gdje su radikalno ponašanje, osionost i osvetnički postupci prema svojim sunarodnicima, pojačavali neraspoloženje prema vlasti i kumovali porastu otpora prema režimu i politici iz Beograda. Prema mišljenju nekih historičara „lokalna vlast je u stvari direktno uticala na svakodnevni život i bila najvidljivija i kao takva korumpirana, nacionalno netrpeljiva i atavistički raspoložena – bila odraz cjelokupnog sistema i na prvom nivou odražavala centralističku vlast.“¹⁶

Kompleks problema vezanih za lokalnu politiku bio je u Bosni i Hercegovini aktuelniji nego u drugim dijelovima Kraljevine SHS i nalazio se u žiži političkih dešavanja. Oko pitanja općinske politike glavnu borbu vodile su Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) i NRS, dok su drugi politički akteri oko toga imali načelne stavove.¹⁷ Prva je bila najvatreniji zagovarač održavanja izbora na lokalnom nivou, pretendujući da njeni predstavnici preko općina ostvare veći utjecaj u vlasti.¹⁸ Više desetina puta JMO je postavljala

¹⁵ Atif, Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Treće izdanje, Sarajevo, 1999, 45.

¹⁶ S. Dujmović, Prilog pitanju centralizma, 82–85.

¹⁷ Tomislav, Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo, 1981, 311.

¹⁸ Muslimani su u 66 organiziranih gradskih općina u Bosni i Hercegovini činili polovinu stanovništva. Prema popisu iz 1910. u „gradovima je bilo

upite i interpelacije u Skupštini i zahtjevala da se izbori raspišu.¹⁹ Jači angažman oko toga preduzela je nakon izlaska iz vlasti marta 1922. i odlaska u višegodišnju opoziciju, od kada je tražila da se „povrati samouprava i da se u tu svrhu raspišu odmah izbori za sve gradske i organizovane seoske općine, te da se u još neorganizovanim selima postavljaju seoski glavari izborom.“²⁰ Međutim, stranka je duži period djelovala kao opozicija (kratkotrajno, od 27. jula 1924. do 6. novembra 1924, učestvovala je u vlasti) i nije bila u stanju da osigura raspisivanje izbora. Kao koalicioni partner Demokratske stranke (DS) u Demokratskoj zajednici (DZ) JMO je participirala u vlasti od 17. aprila 1927. godine i s tih pozicija aktivno radila na raspisivanju lokalnih izbora. Međutim, nakon atentata u Skupštini, Ljuba Davidović, lider DS, uspostavio je saradnju s opozicijom radi rušenja vlade. Njegovu akciju međutim, koalicioni partneri iz JMO nisu podržavali već su ušli u vladu Antona Korošca, zbog čega je došlo do njihova udaljavanja od demokrata. Odnosi su se naročito zaoštrenili u radu lokalnih organa vlasti i oblasnih skupština. JMO se u tom periodu češće okretala saradnji s radikalima, jer je tako mogla više utjecati na javne poslove u Bosni i Hercegovini. Iz tog razloga je i bila rezervirana u pogledu saradnje s opozicijom, napose sa HSS, pravdajući svoj stav činjenicom da je HSS 1925. godine izdala već formirani Opcioni blok.²¹

pravoslavnih 18,92%, muslimana 50,76%, i katolika 24,49%, dok je 1931. godine bilo: pravoslavnih 22,34%, muslimana 50,43% i katolika 23,38%.“ (A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 284–285).

¹⁹ Na izbornoj konferenciji održanoj 3. septembra 1927. JMO se žalila da su općinski izbori održavani nekoliko puta u svim dijelovima zemlje osim u Bosni i Hercegovini. Okupljeni su informirani da 15 godina Sarajevo nije biralo svoje ljude u općinu, jer su radikali postavili za komesara svog pristalicu Ibrahima Hadžiomerovića i tako rasipali „novac za kortešaciju“, nagradjivanje i zapošljavanje svojih istomišljenika. (Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, *Fond Velikog župana sarajevske oblasti*, pov. br. 1818 / 27. Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину Великом жупану сарајевске области у Сарајеву, *Изборна конференција Ј. М. О. одржана дне 3. 9. 27. у Горуши (Одобашина 59)*, пов. бр. 1203 / 27, Сарајево, дне 5. септембра 1927).

²⁰ Zagrebački protokol, *Naša pravda*, God. II, br. 16, Sarajevo, 19. srpnja 1923, 3; Zagrebački protokol, *Hrvatska sloga*, God. I, br. 60, Sarajevo, 15. srpanj 1923, 1.

²¹ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd, 1979, 247–248.

Najizrazitiji branitelj postojećeg stanja i ljubomorni zaštitnik stečenih pozicija pak, bila je NRS. Još krajem maja 1922. godine na jednoj radikalској konferenciji održanoj na Ilidži, Nikola Pašić je izjavio da se odmah na sva glavna službena mjesta u Bosni i Hercegovini trebaju „postaviti takovi činovnici, koji će upravu u Bosni voditi u srpskom duhu, te koji će u najskorije vrijeme moći da opravdaju poklonjeno im povjerenje. Radi toga se neće ni izbori po bosansko-hercegovačkim općinama sve dotle obaviti, dok se ne bude bar u Sarajevu osigurala potpuna srpska gradska reprezentacija.“²² S tim u vezi NRS se, koja je izuzev kratkotrajne vlade Ljube Davidovića bila stalno na vlasti, protivila održavanju općinskih izbora u Bosni i Hercegovini, iako su svi dijelovi zemlje do kraja 1927. godine dobili izabrane lokalne samouprave.

Pošto je narod u Bosni i Hercegovini već bio izgubio svaku nadu da će do općinskih izbora uopće doći, iznenadila ga je 28. augusta 1928. godine telegrafska vijest iz Beograda da je već objavljen kraljev ukaz kojim je raspisao općinske izbore za 28. oktobar 1928. godine.²³ Prema nekim mišljenjima, u pozadini tog akta stajala je težnja da se u rovitim političkim prilikama u zemlji u „Bosni i Hercegovini – gdje su vladine i njoj bliske stranke imale većinu, – demonstrira snaga postojećeg režima“ i da se pažnja javnosti poslije atentata u Skupštini preusmjeri u drugom pravcu.²⁴

Raspisivanje općinskih izbora bio je važan događaj za Bosnu i Hercegovinu, gdje su u općinama vladali ili ostaci zastupstava izabranih prije 15 godina ili komesari postavljeni od velikih župana. Zbog postavljanja, a ne biranja, lokalnih funkcionera u općinama je nastao nerad, bezidejnost i umrla bilo kakva inicijativa za napredak. Većina gradova i varošica je zbog nerada svojih općina, koje su pod komesarijatima samo otaljavale tekuće poslove, doživjela nazadak, čije su se posljedice, prema nekim procjenama, trebale osjećati nekoliko decenija. U javnosti je isticano da se poslije ujedinjenja nije moglo „uprijeti prstom ni u jedan grad“ u Bosni i Hercegovini koji je

²² Veće su mu oči od želuca. Mačja trka do potoka, *Hrvatska sloga*, God. IV, br. 124, Sarajevo, 3. lipnja 1922, 1.

²³ Opštinski izbori, *Glas слободе*, God. XIX, br. 35, Sarajevo, 30. augusta 1928, 1.

²⁴ Nedim Šarac, Učešće Komunističke partije Jugoslavije u opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini 1928. godine, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, God. I, knj. I, Sarajevo, 1961, 253.

napredovao.²⁵ Očekivalo se da će poslije izbora lokalni organi vlasti ozbiljnije pristupiti komunalnim zadacima i življe raditi na razvitu i procvatu svojih gradova i varošica.²⁶ Aktivniji rad naročito se očekivao u gradu Sarajevu čije je opadanje, prema nekim mišljenjima, bilo najdrastičnije u cijeloj Kraljevini SHS. Sarajevska općina imala je skromne rezultate u svim sferama djelovanja.²⁷ Intelektualni i kulturni radnici naglašavali su da opadanje Sarajeva nije bilo samo u privrednom, socijalnom, građevinskom, već i kulturnom i svakom drugom smislu.²⁸ Zbog svega navedenog vladalo je opće mišljenje da „grad Sarajevo opada u red velikog sela.“²⁹

Stranačke pozicije i politički ciljevi pred općinske izbore bili su različiti. JMO je kao dio vladajuće strukture u održavanju općinskih izbora vidjela priliku da osvoji vlast i na lokalnom nivou. Lokalni bosanski radikalni pravaci, kao i HSS, imali su za cilj da oslabe političko tijelo JMO. Od februarskih izbora 1925. godine stranačka rukovodstva najživlje su radila na pridobijanju muslimanskih birača za svoju politiku. Učešće JMO u dvije vlade Velje Vukićevića, a poslije atentata u Skupštini i vradi Antona Korošca, bilo je oštro kritizirano od opozicije. Ipak, najžešći napadi dolazili su od bosanskih radikala, predvođenih dr. Milanom Srškićem,³⁰ koji su bili motivirani željom

²⁵ Ђорђо, Крстић, *Аграрна политика у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1938, 89.

²⁶ Opštinski izbori, *Глас слободе*, God. XIX, br. 35, Sarajevo, 30. augusta 1928, 1.

²⁷ Милан, Покрајчић, Узроци сталном опадању Сарајева, *Преглед*, Год. II, бр. 49–50, Сарајево, 27. марта 1928, 6.

²⁸ Opširnije o tome vidi u: Risto, Besarović, Marko Marković o kulturnom životu u Sarajevu između dva svjetska rata, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Knj. I, God. I, Sarajevo, 1963, 211–232.

²⁹ ABHS, *FVŽSO*, pov. br. 1818/27. Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину Великом жупану Сарајевске области у Сарајеву, *Мјесни одбор Демократске странке у Сарајеву – шире изборна конференција*, Пов. бр. 1180 / 27, Сарајево, 4. септембра 1927.

³⁰ Milan Srškić je dugi niz godina imao dominantnu poziciju među radikalama u Bosni i Hercegovini. Njegovi politički nastupi bili su obojeni nacionalističkim parolama o srpskom karakteru Bosne i Hercegovine. Eksponirao se netolerantnim odnosom, naročito prema Muslimanima. U nastupima ih je često nazivao anacionalnim elementom i raznim drugim pogrdnjim imenima. Davao je ton dnevnoj političkoj akciji ekstremnih srpskih nacionalista u Bosni i Hercegovini.

za ličnim političkim prestižom u Bosni i Hercegovini. Srškić je iz nezadovoljstva što je JMO ušla u prvu Vukićevićevu vladu postao njen najveći kritičar. Djelovao je u grupi radikalaca koja nije podržavala rad poslaničkog kluba NRS koji je sa DS, JMO i SLS osiguravao vlasti parlamentarnu podršku.³¹

Što se dan općinskih izbora u Bosni i Hercegovini približavao, to je interes građana za izbore rastao. Narod je željno iščekivao izbore na kojima se, prema nekim mišljenjima, trebao da „oslobodi komesarijatskog režima, pod kojim je 10 godina bio, te da na kormilu svojih opština vidi slobodnom voljom izabrane ljude iz vlastite sredine, kojima će opštinski interesi u skladu sa interesima građanstva, biti iznad svega.“³² Izvor nezadovoljstva građanstva prema komesarima bio je njihov rasipnički odnos prema općinskoj

³¹ Među radikalima je postojalo nekoliko grupa od kojih su se izdvajale „velikosrpska“ struja Nikole Pašića i nešto umjerenija struja Ljube Jovanovića, koja je bila sklona sporazumu sa Hrvatima i drugim narodima. Radi toga je u radikalnom klubu dolazilo stalno do trzavica koje su prijetile otvorenom sukobu i rascjepu, naročito kada se Jovanović primio misije da sondira teren jednoj koncentracionaloj vlasti. Nesuglasice i unutarnje borbe u stranci, Nikola Pašić je svojim autoritetom uspješno neutralizirao i prikrivao. Ipak, i pored velikog autoriteta prvi rascjep u stranci desio se za Pašićeva života, 26. aprila 1926, kada je iz stranke bila isključena grupa političara koju je predvodio Lj. Jovanović. Nakon toga Jovanovićeva frakcija obrazovala je poseban klub od 11 poslanika u skupštini. Linija rascjepa u NRS sa izlaskom Jovanovićeve grupe nije bila završena. U stranci je stvoreno nekoliko struja i to Pašićeva, Jovanovićeva, i tzv. centar na čelu sa Nikolom Uzunovićem. Ugledni stranački prvac Momčilo Ninčić, Božidar Maksimović i Milan Srškić sačinjavali su također centar, a bili su u tjesnim odnosima sa dvorom. Poslije Pašićeve smrti u decembru 1926. rascjep u stranci se produbio. Nesuglasice su naročito pojačane poslije općih izbora 1927. godine, kada je Velimir Vukićević, dotadašnji disident u stranci, uspio da pomoću vlasti dobije većinu u jako oslabljenom poslaničkom klubu radikalaca, i, pored toga, sprječiti izbor nekoliko važnih ličnosti iz glavnog stranačkog odbora u vlasti. Od tada je u NRS nastalo dvojstvo. Na jednoj strani bio je Glavni odbor stranke koji je bio nemoćan u radikalском poslaničkom klubu, a na drugoj poslanički klub koji stranka gotovo nije ni priznavala, ali koji je bio na vlasti. U takvom odnosu snaga poslanički klub je bio jači, a Glavnom odboru je ostalo samo da se ljuti i kritikuje. (Разлаз радикала, *Глас слободе*, Год. XIX, бр. 35, Сарајево, 30. августа 1928, 1; Ferdo, Čulinović, *Jugoslavija između dva rat*, Књ. I, Загреб, 1961, 238–244).

³² Пред општинским изборима у Херцеговини, *Правда*, Год. XXIV, бр. 288, Београд, 23. октобра 1928, 4.

imovini i nekontrolirano trošenje novca. Raznim malverzacijama pojedinci su izvlačili značajnu korist iz općinskih budžeta, a nisu vodili računa o unaprjeđenju lokalnih zajednica. U javnosti su otkrivene brojne koruptivne afere u gradskim općinama.³³ Na jednoj izbornoj konferenciji pred opće izbore, 3. septembra 1927, dr. Mehmed Spaho, predsjednik JMO, dotakao se komesarskog rasipničkog režima u Bosni i Hercegovini, a naročito zloupotreba u Sarajevu. U govoru je iznio da su osam godina u bosanskohercegovačkim općinama bili na vlasti gradski komesari, a po selima nametnuti muhtari i seoski glavari koji su postavljeni, a ne birani i koji nisu uživali povjerenje naroda. Finansijskom kontrolom provedenom, po njegovu nalogu, u sarajevskoj Gradskoj štedionici otkrivene su razne zloupotrebe. Prema nalazima finansijskih inspektora gradski komesar je, bez zakonskog osnova, uzeo 50.000 dinara kao nagradu za rad u Upravnom odboru štedionice.³⁴

Življe političko gibanje osjetilo se sedmicama pred izbore, kada su politički subjekti užurbano radili na odabiru podesnih ličnosti za kandidiranje u općinska vijeća i sastavljanje kandidatskih listi.³⁵ Pri tome je do izražaja „došla izdiferenciranost građanskih struja; nastupali su novi rascjepi i stvarani javni i zakulisni sporazumi između pojedinih političkih grupacija.“³⁶ Stranačka rukovodstva

³³ Prema pisanju štampe uslijed slabe komunalne politike i nametanja velikih gradskih nameta od strane komesarijata tranzitna trgovina, koja je bila izvor blagostanja, u Mostaru je posrnula, a grad u trgovackom pogledu počeo da izumire. Osim toga komesarijat nije pokazivao nikakve aktivnosti za unaprjeđenje grada. Ilustrativan primjer ove konstatacije je gradski budžet u kome su personalni prihodi u odnosu na investicije imali odnos 80:20%. Budžet grada je 1928. godine iznosio ukupno 7.000.000 dinara, prema 17.000 stanovnika, ali od te svote sredstva za investicije nisu planirana. (Пред општинским изборима у Херцеговини, *Правда*, Год. XXIV, бр. 288, Београд, 23. октобра 1928, 4).

³⁴ ABH, *FVŽSO*, pov. br. 1803 / 27. Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину Великом жупану сарајевске области у Сарајеву, *Изгради на конференцији J. M. O. у Сарајеву дне 3. 9. 1927*, пов. бр. 1190 / 27, Сарајево, дне 4. септембра 1927; Drugi zbor ministra dra Spahe na Vratniku, *Večernja pošta*, бр. 1855, Сарајево, 9. septembra 1927, 2.

³⁵ Пред општинским изборима у Херцеговини, *Правда*, Год. XXIV, бр. 288, Београд, 23. октобра 1928, 4.

³⁶ N. Šarac, Учеšće Komunističke partije Jugoslavije u opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini 1928, 255.

JMO i NRS u Beogradu su još od ulaska JMO u vlast imali sporazum o saradnji. Na općinske izbore stranke su trebale izaći samostalno, ali su poslije, gdje god je to bilo moguće, trebali ostvariti kolaboraciju i formirati općinska vijeća. Međutim, mjesta i pozicije u općinskim vijećima i benefiti koje su osiguravala, i pored skučenih nadležnosti koja su imala, bila su jak stimulans strankama, grupama i pojedincima da s punom snagom demonstriraju svoju politiku.³⁷ Lične ambicije pojedinaca izbile su u prvi plan, uslijed čega je došlo do dalje političke disperzije i mnoštva paralelnih kandidatskih lista frakcija i disidenata pojedinih stranaka. Ipak, stranke i koalicije nastojale su na izbore izaći sa što boljim kadrovima.³⁸ JMO je za nosioca liste za sarajevsku oblast istakla dr. Mehmeda Spahu, lidera stranke, a NRS dr. Milana Srškića. Nosilac liste HSS po svim općinama u mostarskom srežu i gradu Mostaru bio je Nikola Preka, narodni poslanik, dok je na čelu liste JMO za grad Mostar bio Salih Baljić, narodni poslanik i istaknuti stranački prvak. Radikalnu listu u Hercegovini predvodio je dr. Lazar Marković, ugledni stranački političar i narodni poslanik.

Krajnji rok za dostavljanje i ovjeru kandidatskih listi bio je 27. septembar 1928. godine. Do navedenog roka samo u gradu Sarajevu postavljeno je 13 listi i to: JMO, Radnička, Samostalne demokratske stranke, Jevrejske omladine, HSS, Demokratska grupa, Zanatlijsko udruženje, Halilbašićeva muslimanska frakcija, Republikansko radničko-seljački blok, Muslimani – građani, Građanska grupa, Jevreji i NRS.³⁹ U Bijeljini je bilo istaknuto šest listi: udruženih radikalaca i samostalnih demokrata, JMO (dvije liste), radikala (pristalica Velje Vukićevića), demokratska i radnička. Isticanje zajedničkih radikalnih i SDS lista javnost je tumačila kao borbu Glavnog odbora NRS protiv V. Vukićevića. Sama lista, mada je bila udružena, prema prognozama nije imala posebnog izgleda za uspjeh. Predviđalo se da će JMO u Bijeljini osvojiti najviše glasova.⁴⁰ Osim političkih stranaka

³⁷ N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 155.

³⁸ Пред општинским изборима у Херцеговини, *Правда*, Год. XXIV, бр. 288, Београд, 23. октобра 1928, 4.

³⁹ N. Šarac, Učešće Komunističke partije Jugoslavije u opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini 1928, 255–256.

⁴⁰ Изборна борба у Босни, *Правда*, Год. XXIV, бр. 291, Београд, 26. октобра 1928, 5.

na lokalne izbore izlazile su i nestranačke ličnosti kao nezavisni kandidati.

Kako su se izbori približavali izborna kampanja bila je sve oštija. Konferencije i zborovi raznih stranaka, samostalnih kandidata i grupa držale su se svakodnevno. Političar su obilazili birače, obavještavali ih o svom radu i davali preporuke za izbore. Stranke, koalicije i samostalni kandidati davali su obećanja biračima da će raditi na unaprjeđenju privrede, donošenju urbanističkih planova, izgradnji škola, ambulanti, javnih kupatila, kanalizacija, vodovoda, rasvjete, ulica i parkova, smanjenju općinskih nameta i poreza i dr. Izborna kampanja međutim, ponovo je rasplamsala političke i nacionalne strasti uslijed čega je borba među pojedinim političkim strankama kulminirala. U izbornoj kampanji upotrebljavana su raznovrsna sredstva da se protivnici diskredituju, a birači pridobiju. Nepromišljenim nastupima, bez trunke osjećaja i odgovornosti, uz obilato i svjesno korištenje nacionalističke retorike, političari su u narod ubacivali mržnju i razdor. U tome se naročito isticala NRS, odnosno dr. Milan Srškić koji se tada ubrajao u malu grupu političara bliskih dvoru. Upravo su na stranačkim predizbornim skupovima NRS i JMO posijane klice nezadovoljstva iz kojih će kasnije nastati sukob među strankama koji je prijetio da ugrozi i vlast na državnom nivou.

Politika JMO pred izbore kretala se u dva smjera i to saradnju s radikalima na državnom nivou, dok je na lokalnu u nekim mjestima pribjegavala koaliranju s opozicionim građanskim strankama protiv radikala. Više nego ranije stranka je odbacivala srpsku ili hrvatsku nacionalnu identifikaciju muslimanskog stanovništva i jače se zalagala za jugoslavensku orijentaciju. Na zboru JMO održanom 24. oktobra 1928. godine u prostorijama Hendina mekteba na Vratniku u Sarajevu, Spaho je optužio ranije režime da su zemlju doveli u teško stanje i da je trebalo puno truda, rada i vremena da se stanje popravi. Naveo je da je JMO od osnutka imala skromne zahtjeve koji su se mogli svesti na potpunu jednakost i ravnopravnost svih građana, da se državna vlast očisti od partizanskog činovništva i zavede potpuna nepristrasnost u svim granama državne uprave. Pohvalio se da je stranka za kratko vrijeme, od dolaska na vlast, uspjela popraviti

stanje u Bosni i Hercegovini i izboriti da se izvrši unifikacija poreza na nivou cijele države, te da se nakon petnaest godina raspišu općinski izbori. Podsjetio je na ranije komesarske režime koji su bez ikakvog legitimiteta upravljali općinama i gradovima. Naglasio je da se stranka poslije ulaska u vlast izborila da na mjesto komesara u Sarajevu dođe Edhem Bičakčić, koji je za kratko vrijeme popravio stanje u općini i pokazao da zaslužuje povjerenje Muslimana. Potom je govorio o agrarnom pitanju i atentatu u Skupštini, te o radu stranke na stišavanju strasti u narodu. Optužio je Milana Srškića da je bio glavni kočničar saradnje JMO s radikalima, jer nije bio spreman da dijeli vlast onako kako je to odgovaralo raspoloženju građana, već želio da bude jedini gospodar Bosne i Hercegovine. Ukazao je na važnost općinskih izbora navodeći da se njima mjerila moć stranke i njena snaga u Narodnoj skupštini u Beogradu. Na kraju govora podvukao je da JMO u Sarajevu ima samo jednu službenu listu i da građani „glasaju onde slobodno, gđe ih srce vuče.“⁴¹

Dr. Milan Srškić se u kampanji, s grupom istomišljenika, žestoko okomio na JMO.⁴² Zastupao je tezu da učešće JMO u vlasti šteti srpskim interesima u Bosni i Hercegovini. Na skupu 16. septembra 1928. u Visokom lansirao je tezu „svi Srbi na okup“, a na zboru

⁴¹ ABH, *FVŽSO*, pov. br. 2032 / 28. Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину Великом жупану сарајевске области у Сарајеву, *Јавни збор ЈМО на Вратнику у Сарајеву*, пов. бр. 1771 / 28, Сарајево, дне 26. октобра 1928; Г.др. Спахо против г.др. Сршкића, *Време*, Год. VIII, бр. 2458, Београд, 26. октобра 1928, 3.

⁴² Kada su Srškić i njegovi istomišljenici pred masama nastojali da izgledaju kao dobri Srbi i patriote, ako ništa drugo uvijek su bili neraspoloženi prema Muslimanima. (Нерешимо даље, *Балкан*, Год. XIII, бр. 73, Београд, 17. марта 1926, 1). Veliki župan sarajevske oblasti još 1926. godine izvještavao je rukovođstvo u Beogradu da je politika pridobijanja Muslimana nailazila na otpor kod pojedinih Srba – funkcionera u radikalnim organizacijama iz niza razloga, koji su uglavnom proisticali iz sujete pojedinaca i njihova straha da bi pridobijanjem Muslimana bili potisnuti sa određenih političkih položaja koje su do tada uživali. Kao primjer da pojedini lokalni funkcioneri neće lahka srca prihvati politiku zbližavanja sa Muslimanima, naveo je predsjednika i potpredsjednika jednog sreskog odbora NRS, koji su izjavili da „ne mogu raditi sa Turcima.“ (ABH, *FVŽSO*, pov. br. 149 / 1926. Велики жупан сарајевске области Г-дину Бож. Ж. Максимовићу Министру унутрашњих дела, Београд, *Извјешај о политичким догађајима у области сарајевској*, пов. број: 149, Сарајево, 21. јануара 1926).

pristalica radikalna u Sarajevu 23. septembra 1928. izjavio da su „Srbi i Muslimani u većoj opreci nego što su ikad bili“.⁴³ Najžeće kritike vlade i uvrede na račun JMO iznio je na predizbornoj konferenciji održanoj 25. oktobra 1928. u sali srpskog pjevačkog društva „Sloga“ u Sarajevu.⁴⁴ Odmah na početku obraćanja kritikovao je vladu što je raspisala izbore u trenutku kad krivicom trojca Vukićević-Spaho-Korošec u državi vlada stranačka i „plemenska“ podvojenost, navodeći da nije bilo ni zakona o organizaciji seoskih općina niti se znalo kako će se voditi općinski poslovi. Optužio je Vukićevića da je zbog njegove pogrešne politike JMO u punoj mjeri iskoristila „svog uticaj na vlasti“ kako bi preko izbora u narodu afirmirala svoj sporazum s radikalima, odnosno jedan od najgorih režima. Koliko su to, po njegovu mišljenju, bila plitkoumna rezonovanja vidjelo se po tome „što u eri (...) mnogo reklamisanog sporazuma narod na ovim opštinskim izborima skoro nigde nije izašao zajedno s JMO jer ih je u stvari ovaj tako zvani sporazum još više razdvojio i udaljio jedne od drugih.“ U nastavku je kritizirao „Spahin paragraf Ustava“ koji je zadržao pokrajinske granice Bosne i Hercegovine i „odelju na 6 malih oblasti nesposobnih na život, koje je tuđinski režim stvorio baš zato da iskorišćuje jednu veru protiv druge i da lakše njima vlada.“ Spahino političko držanje ocijenio je kameleonskim i dodao da je ono u „Beogradu antihrvatsko, u Zagrebu anti-srpsko, a u Sarajevu jugoslovensko, dok je u stvari džemijetsko.“ Odbacivao je optužbe JMO da on želi da bude isključivi gospodar Bosne i Hercegovine, jer je od ujedinjenja radio na tome da Bosna i Hercegovina zauvijek „nestane i kao pokrajinska individualnost i kao geografski pojам.“ Zalagao se za postizanje sporazuma između Srba i Hrvata, ali ga je navodno onemogućavala JMO svojim učešćem u vlasti i Spaho ustrajavanjem na očuvanju posebnosti Bosne i Hercegovine. Predlagao je sporazum s Hrvatima po kojem se JMO trebala ukloniti iz političkog života, a potom izvršiti „pametna“ revizija Ustava kojom bi se očuvalo državno jedinstvo i cjelina. Trebalo je izvršiti administrativnu podjelu zemlje tako da se od Bosne i Hercegovine poveže „ono što po prirodnim

⁴³ N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 154.

⁴⁴ Нападајући оштро г. др. Спаха г. др. Сршкић тражи да се поједине области Босне и Херцеговине вежу са Србијом, Црном Гором, Хрватском и Далмацијом, *Време*, Год. VIII, бр. 2459, Београд, 27. октобра 1928, 5.

zakonima, po srodnosti ekonomskih interesa, po opštoj kulturi, po komunikacionim vezama (...) sa Srbijom, Hrvatskom, Dalmacijom i Crnom Gorom, jer mi ne želimo da nas više ni Drina ni Sava dele od naše braće. Istina je da će onda utopljena u ogromno bratstvo takozvana JMO kao džemijetska organizacija izgubiti svoj“ razlog postojanja.⁴⁵ Srškić navodno nije odbacivao saradnju s Muslimanima, ali jeste s JMO koja je, međutim, okupljala absolutnu većinu tih istih Muslimana.

Na Srškićev istup reagirao je Spaho, odbacujući njegove zamjerke u vezi vjerske podjele u narodu, navodeći da je to njegova stara neutemeljena teza. Optužio ga je da su on i njegovo društvo najveći krivci za teško stanje u Bosni i Hercegovini, jer su svoj rad udešavali tako da bi se jasno vidjelo da je on uperen protiv Muslimana. Starom i „otrcanom frazom“ nazvao je Srškićeve navode da su Muslimani bili čas s Hrvatima protiv Srba, čas sa Srbima protiv Hrvata. Politički predstavnici Muslimana, naveo je, od ujedinjenja su se zalagali da odnosi između Srba i Hrvata postanu što bolji. Srškićeve tvrdnje da je on za saradnju s Muslimanima, ali da neće saradnju s JMO, kojoj je na svim izborima od ujedinjenja bezrezervnu podršku davalo 95% Muslimana, smatrao je neiskrenim.⁴⁶ Zanimljivo je da se Svetozar Pribićević, lider SDK, u jednom svom istupu čudio kako to da Srškić ne poštuje stranačku politiku i da napada Spahu i JMO koji su u vlasti sarađivali s radikalima. Zbog nepoštovanja stranačke discipline, po njegovu mišljenju, morao je snositi posljedice, dati ostavku u stranci i položiti mandat u Skupštini.⁴⁷

Živu predizbornu aktivnost vodile su i opozicioni Savez zemljoradnika (SZ), HSS, Samostalna demokratska stranka, SDK, radnička lista i samostalni kandidati, koji su tokom septembra i oktobra 1928, koliko je trajala kampanja, održali niz predizbornih zborova, konferencija i sastanaka.⁴⁸ Pored komunalne politike i

⁴⁵ ABH, FVŽSO, pov. br. 2038 / 28; Нападајући оштро г. др. Спаха г. др. Сршкић тражи да се поједине области Босне и Херцеговине вежу са Србијом, Црном Гором, Хрватском и Далмацијом, *Време*, Год. VIII, бр. 2459, Београд, 27. октобра 1928, 5.

⁴⁶ Г. Спахо одговара г. др. Сршкићу, *Време*, Год. VIII, бр. 2460, Београд, 28. октобра 1928, 11.

⁴⁷ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 290.

⁴⁸ T. Išek, *Hrvatska seljačka stranka*, 311.

oni su pribjegavali nacionalističkoj propagandi. *Glas slobode* pisao je da su se poslanici SZ, samoproklamirani borci za demokratiju i jednakost, utrkivali s „radikalima da što više raspire šovinističke strasti među narodom kako bi na račun ovih posljednjih ojačali svoje političke pozicije.“⁴⁹

Iako je interesovanje stanovništva za općinske izbore bilo zapaženo i predizborne kampanje vođene oštro, glasanje je proteklo relativno mirno i bez naročitih izgreda.⁵⁰ Birači su na izborima glasali tajno, kuglicama. Manji izgredi zabilježeni su u Sarajevu poslije izbora, gdje je jedna grupa od oko 150 omladinaca i građana Hrvata izašla na ulice u šetnju radi proslave ostvarenih rezultata i tom prilikom skandirala „dolje Puniša Račić, dolje ubice.“⁵¹ Sličnih incidenata bilo je i u drugim mjestima.

Odziv na izborima razlikovao se od mjesta do mjesta. Za gradsku skupštinu grada Mostara glasalo je 76% upisanih, dok je u tuzlanskoj oblasti na izbore izašlo svega 55% birača.⁵² Poglavar sarajevskog sreza izvještavao je pretpostavljene da su na području njegova sreza „pojedine stranke slabo provodile izbornu agitaciju.“⁵³ Od ukupno 21.152 upisanih birača u Sarajevu na izbore je izašlo 12.269, odnosno 58% biračkog tijela.⁵⁴ U rogatičkom srezu pak, interes za općinske izbore bio je iznimno velik, jer je na izbore izašlo 92% glasača.⁵⁵

⁴⁹ N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 176.

⁵⁰ Poslije izbora u Bosanskoj Gradišći zabilježena je žestoka tuča između pristalica JMO i NRS. U obračunu je više lica povrijeđeno. (Крвава туча између присталица Ј. М. О. и радикала у Босанској Градишци, *Време*, Год. VIII, бр. 2462, Београд, 30. октобра 1928, 5).

⁵¹ ABH, *FVŽSO*, пов. бр. 1292 / 29. Полицијска дирекција за Босну и Херцеговину Великом жупану сарајевске области у Сарајеву, *Манифестације поводом резултата за градску општину у Сарајеву*, пов. бр. 1803 / 28, Сарајево, 29. октобра 1928; ABH, *FVŽSO*, пов. бр. 1292 / 29. *Српска национална омладина „Петар Коцић“ Сарајево Великом жупану сарајевске области Сарајево*, Сарајево, 29. октобра 1928.

⁵² У Босни и Херцеговини радикали порасли, а самостални демократи опали, *Правда*, Год. XXIV, бр. 295, Београд, 30. октобра 1928, 3.

⁵³ T. Išek, *Hrvatska seljačka stranka*, 313.

⁵⁴ N. Šarac, Učešće Komunističke partije Jugoslavije u opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini 1928, 263.

⁵⁵ T. Išek, *Hrvatska seljačka stranka*, 313.

S velikom napetošću i nestrpljenjem iščekivali su se rezultati izbora. Prema definitivnim izvještajima koje je dobilo Ministarstvo unutarnjih poslova, utvrđeni su sljedeći rezultati:⁵⁶

Oblast	Broj		NRS	JMO	JMO disidenti	HSS	SZ	SDK	SDS	DS	Socijalisti	Radničke liste	Vanstranačke liste
	Srezova	Općina											
Banjalučka	9	90	332	154	-	90	176	115	48	28	-	-	-
Bihaćka	6	42	110	224	-	22	112	4	-	21	-	-	-
Mostarska	9	57	234	190	-	259	32	-	4	21	-	-	-
Sarajevska	7	57	183	295	-	80	47	4	-	26	-	4	-
Travnička	10	68	180	166	-	175	36	56	16	-	6	-	-
Tuzlanska	9	90	324	437	10	123	151	7	-	27	-	-	9
Ukupno	50	404	1363	1466	10	749	554	186	68	123	6	4	9

Prema podacima iz tabele JMO, NRS i HSS osvojile su najviše mandata. Međutim, nijedna stranka nije odnijela ubjedljivu pobjedu da bi sama mogla formirati neko općinsko vijeće. Rezultati izbora pružali su stranačkim rukovodstvima razne kombinacije i koalicije. Ipak, stranke pobjednice nisu krile zadovoljstvo sa ostvarenim izbornim rezultatima. Radikali, i oni oko Glavnog odbora i oni oko

⁵⁶ Tabela je sačinjena na osnovu: Дефинитивни резултати избора у Босни и Херцеговини, *Правда*, Год. XXIV, бр. 295, Београд, 30. октобра 1928, 11; Резултати општинских избора у Босни и Херцеговини, *Време*, Год. VII, бр. 2462, Београд, 30. октобра 1928, 5. Kao što je to dobro primijetio Atif Purivatra, zbir osvojenih mandata pojedinih stranaka prema oblastima razlikuje se od ukupnog broja mandata koje je objavilo Ministarstvo unutarnjih poslova. Naime, prema istim podacima koje je Ministarstvo dalo po oblastima, a koje su prenijeli brojni listovi, u konačnom zbiru navelo je da je NRS osvojila 1357, JMO – 1466, HSS – 749, SZ – 454, SDK – 182, DS – 123 i SDS – 74 mandata. Dakle, postoje odstupanja kod NRS za sedam mandata, SZ za čak 100 itd. Vjerovatno je došlo do pogreške prilikom sabiranja osvojenih mandata po oblastima.

vlade, izražavali su zadovoljstvo što je NRS izašla na izbore, osim nekoliko izuzetaka, kompaktna i što je potvrdila svoju dotadašnju snagu. Opozicija nije bila zadovoljna izbornim rezultatima. Razočaran izbornim uspjehom Svetozar Pribićević, lider SDS i koalicioni partner HSS u SDK, tvrdio je da rezultati općinskih izbora u Bosni i Hercegovini nisu ni važni.⁵⁷

Odmah po objavlјivanju rezultati općinskih izbora u Bosni i Hercegovini postali su glavni predmet razgovora političkih krugova u zemlji i istovremeno važna politička činjenica koja se dovodila u vezu s akcijom SDK na prekompoziciji vlasti. Za barometar političke situacije lokalni izbori u Bosni i Hercegovini imali su iznimno značaj, kako se to u beogradskim parlamentarnim krugovima komentarisalo, jer su njihovi rezultati dokazali neospornu snagu vladajuće četvorne koalicije.⁵⁸ U vladinoj koaliciji nisu krili zadovoljstvo što su osvojili tri puta više mandata od opozicije. Bilo im je jako važno što su samostalni demokrati doživjeli težak poraz, a HSS nije porasla, bez obzira što su radićevci „šovenski (...) agitovali, razdražujući narodne mase.“⁵⁹

S obzirom na rezultate koje je ostvarila JMO i Srškićeve istupe na predizbornim skupovima, na kojima je iskazao ogromnu netrpeljivost prema stranci i Muslimanima uopće, kod radikala je nastupila panika. Radikalna grupa oko vlade trudila se da dokaže da su rezultati izbora povoljni za produženje politike sporazuma između radikala i JMO i tražili sastanak s njenim predstavnicima radi dogovora oko formiranja općinskih vijeća. Prema pisanju nekih listova, bliskih radikalnim krugovima, već tada je bilo jasno da se ta saradnja i u slučaju postizanja sporazuma u Beogradu neće moći ostvariti na terenu, jer su za to postojale nepovoljne lokalne prilike i odnosi u pojedinim općinama.⁶⁰ Dr. Bogoljub Kujundžić, radikalni ministar pošte i telegrafa, izjavio je da je dr. Mehmed Spaho

⁵⁷ Г. Прибићевић каже да избори у Босни нису важни, *Правда*, Год. XXIV, бр. 295, Београд, 30. октобра 1928, 11.

⁵⁸ Одјек резултата општинских избора у Босни и Херцеговини, *Правда*, Год. XXIV, бр. 296, Београд, 31. октобра 1928, 2.

⁵⁹ Одговор четворне коалиције. Народ не одобрава политику С. Д. К., *Правда*, Год. XXIV, бр. 296, Београд, 31. октобра 1928, 3.

⁶⁰ Коментари о општинским изборима у Босни, *Време*, Год. VIII, бр. 2463, Београд, 31. октобра 1928, 1.

poslije Srškićevog istupa 25. oktobra 1928. u Sarajevu sporazum o postizbornoj saradnji u općinama doveo u pitanje. Napomenuo je da sporazum nije prohtjev jednog čovjeka, jedne stranke ili jedne političke kombinacije nego djelo od nacionalnog i državnog interesa, te da se trebalo što energičnije poraditi da se očuva.⁶¹ Stijepo Kobasicica, radikalni narodni poslanik, upozoravao je rukovodstvo stranke da bi neprovodenje sporazuma bilo katastrofalno po Srbe u Bosni i Hercegovini. Prema njegovim kalkulacijama u eventualnoj koaliciji između Hrvata i Muslimana, Srbi bi bili majorizirani i izbačeni iz vlasti u velikom broju gradskih općina. Napomenuo je da su neki radikalni prvaci odbacivali koaliciju s Muslimanima, dok je većina bila za sporazum prilikom izbora općinskih rukovodstava. Predlagao je sporazum između NRS i JMO, prema kojem je stranka koja je osvojila bar jedan glas više od druge u nekoj općini trebala postavljati predsjednika, a druga potpredsjednika.⁶² Po Kobasicinom mišljenju „sarajevskim aršinom“ nisu se mogle prosuđivati prilike u Bosni i Hercegovini. Ono što je rečeno u vatri predizborne borbe trebalo je mudrim i prisebnim radom, s obje strane, izgладiti i udariti zdrave i solidne temelje čvrstoj i trajnoj slozi Srba i Muslimana, odnosno NRS i JMO.⁶³

Da bi učvrstio sporazum i ojačao saradnju radikala i JMO, od kojih je zavisio i položaj njegove vlade, premijer i ujedno ministar unutarnjih poslova Anton Korošec, primio je 2. novembra 1928. nekoliko velikih župana iz Bosne i Hercegovine i tom prilikom im dao instrukcije da održavaju odnose vladinih grupa u što boljem stanju, specijalno da poslije izbora podržavaju sporazum između radikala i Muslimana koji je bio od općedržavne koristi.⁶⁴ Istog dana u podne Milan Nikolić, veliki župan sarajevske oblasti, bio je u zvaničnom prijemu kod kralja.⁶⁵ O čemu se na dvoru raspravljalo

⁶¹ Г. др. Богољуб Кујунцић о општинским изборима у Босни, *Време*, Год. VIII, бр. 2462, Београд, 30. октобра 1928, 3.

⁶² Односи партија после избора у Босни, *Правда*, Год. XXIV, бр. 296, Београд, 31. октобра 1928, 2.

⁶³ Односи партија после избора у Босни. Изјава г. Стјепе Кобасиће, *Правда*, Год. XXIV, бр. 296, Београд, 31. октобра 1928, 2.

⁶⁴ Босански жупани код г. Корошца, *Правда*, Год. XXIV, бр. 299, Београд, 2. новембар 1928, 3.

⁶⁵ Аудијенција сарајевског жупана, *Правда*, Год. XXIV, бр. 299, Београд, 2. новембар 1928, 3.

može se samo nagađati, pošto poslije audijencije nije izdato nikakvo saopćenje. Nema sumnje da su lokalni izbori u Bosni i Hercegovini bili jedna od tema o kojoj se tom prilikom razgovaralo. Poslijepodne je iz vladinih krugova javnost obaviještena da su JMO i NRS u Zenici i Banjoj Luci konstituirale općinska vijeća i da se njihov sporazum uredno sprovodi.⁶⁶

I pored optimističnog početka i političkih akcija na učvršćivanju sporazuma, na terenu je došlo do komplikacija. Naime, 3. novembra 1928. JMO je u Doboju sklopila sporazum sa HSS i izbacila radikale iz općinskog vijeća, nakon čega su svi izabrani dobojski radikali dali ostavke. Razočarani tim postupkom bosanski radikali su žestoko reagirali i zaprijetili da će raskinuti saradnju s JMO na državnom nivou. Kako je Korošec radio na sporazumu Muslimana i radikalne odmah je 3. novembra 1928. pozvao M. Spahu i bosanske radikalne pravake dr. Vladu Andrića i dr. B. Kujundžića radi rješavanja nastalih teškoća. Sastanak je održan u kancelariji radikalnog kluba u skupštini i potrajavao je nekoliko sati.⁶⁷ Glavna tema bile su informacije, koje je objavila dnevna štampa, da JMO u nekim okruzima otvoreno inklinirala saradnju sa HSS, a protiv NRS. Poslije sastanka učesnici su izjavili da među strankama ostaje načelna saradnja u skladu s ranijim sporazumom, da je utvrđen sporazum za neke općine i da je lokalnim organizacijama prepusteno da saradnju detaljnije dogovore. Rukovodstva i jedne i druge stranke nadala su se da će sporazum najvećim dijelom biti sproveden na način da predsjedničko mjesto dobije grupa koja je imala najviše kuglica.⁶⁸ Dakle, već tada je bilo jasno da do sporazuma u pojedinim općinama neće doći.

Do 4. novembra 1928. godine, kada se formirala većina općinskih rukovodstava, pokazalo se da dobojski slučaj nije izoliran. Općinska vijeća u Čelincu, Kostajnici, Livnu, Mostaru, Prijedoru, Rajlovcu, Sarajevu, Tesliću, Tešnju, Trebinju, Žepču i još nekim općinama formirale su različite političke opcije. U Sarajevu su JMO i HSS

⁶⁶ Споразум радикала и муслимана у Босни, *Правда*, Год. XXIV, бр. 298, Београд, 1. новембар 1928, 3.

⁶⁷ Конференција г. г. Корошца, Вукићевића и Спахе, *Правда*, Год. XXIV, бр. 301, Београд, 4. новембар 1928, 4.

⁶⁸ Споразумевање Ј. М. О. и босански[х] радикала у босанским општинама, *Време*, Год. VIII, бр. 2467, Београд, 4. новембра 1928, 7.

formirali većinu, a bosanski radikali odbacili koaliciju s njima iako je to bila zvanična politika NRS. SDS je na drugoj strani odbacio saradnju u gradskom vijeću sa HSS svojim koalicionim partnerom. Radikali su u Tešnju formirali većinu s Ademagom Mešićem, koga su bosanski Srbi optuživali da je kao vođa austrijskih šuckora vršio zulume nad Srbima, koji je, pored Spahe, među njima bio najomraženija ličnost.⁶⁹ U Trebinju je NRS sa HSS napravila većinu,⁷⁰ a u Mostaru su općinsko rukovodstvo izabrale JMO i HSS i to tako da je za predsjednika gradske općine izabran Salih Baljić iz JMO, a za potpredsjednike Nikola Preka i Derviš Hadžioman iz HSS.⁷¹ Koalicioni sporazum u Bijeljini postigli su SZ i samostalni demokrati.⁷² Za načelnika u Donjem Vakufu izabran je jedan jedini zemljoradnički odbornik iako su JMO i NRS imale apsolutnu većinu. U nekim mjestima odbornici su glasali svaki za sebe, tako da do izbora općinskih rukovodstava nije moglo ni doći, a u Bihaću je pola odbornika glasalo za jednog, a druga polovina za drugog kandidata. Dakle, ni JMO ni NRS nisu bile dosljedne sporazumu, nego su koalirale sa HSS ili drugim strankama u zavisnosti iz koje kombinacije su izvlačile veći politički profit.

O konstituiranju općinskih vijeća u Bosni i Hercegovini u javnosti su formirana dva gledišta. Prvo, da je konstituiranje značilo krah politike sporazuma između radikala i Muslimana, koji je mogao imati značajnog odjeka po odnose u vlasti, i drugo, koje je ukazivalo samo na to da politika sporazuma u Bosni i Hercegovini još uvijek nije bila prodrla u najšire mase, ali da to nije značilo da je bila dovedena u pitanje. U prilog ovoj tezi ide i izjava radikala B. Kujundžića, data beogradskom listu *Време*, da je apsolutno netačno da je konstituiranje općina vršeno protivno politici sporazuma između JMO i NRS, jer se većina općina konstituirala u duhu sporazuma. Naglasio je da politika sporazuma nije mogla zaživjeti preko noći i da je za njenu dosljednu primjenu na terenu bilo potrebno dosta truda i vremena,

⁶⁹ Муслимани о конституисању босанских општина, *Време*, Год. VIII, бр. 2470, Београд, 7. новембра 1928, 7.

⁷⁰ Босански радикали о сарадњи радикала и муслимана у Босни, *Време*, Год. VIII, бр. 2470, Београд, 7. новембра 1928, 7.

⁷¹ За предsednika mostarske opštine izabran je г. Салих Баљић, *Правда*, Год. XXIV, бр. 301, Београд, 5. новембра 1928, 2.

⁷² Споразум радикала и муслимана у Босни, *Правда*, Год. XXIV, бр. 300, Београд, 4. новембра 1928, 3.

ali i stranačke discipline, koje „nažalost ni kod nas ni kod njih nije bilo u dovoljnoj meri.“ Naveo je da su primjeri već konstituiranih općinskih vijeća najbolja potvrda da se pri njihovu formiranju veću ulogu imali lični nego politički motivi.⁷³

Konstituiranje bosanskih općina dalo je dakle, nekoliko novih momenata na državnoj političkoj sceni koji su imali karakteristične simptome novih stranačkih pregrupisavanja. Naime, pristalice SDK, naročito radićevci, prekršili su naredbu svoga vođstva o socijalnom bojkotu i stupili u nekim općinama u saradnju s JMO, a u nekim mjestima i s NRS i zemljoradnicima. S druge strane bilo je simptomatično da su lokalni političari JMO u nekim mjestima odbili kolaboraciju s radikalima s kojima su sarađivali u vladi i s kojima je stranka imala sporazum da u načelu sarađuje i u općinama. Još jedan interesantan momenat bila je zajednička lista NRS i HSS u Trebinju, koja je osvojila najviše glasova i formirala većinu bez JMO.⁷⁴ U političkim krugovima navedene pojave su na sve strane živo komentarisane. Zemljoradnički narodni poslanik dr. Branko Čubrilović, izjavio je da se moglo primjetiti da su u nekim mjestima sklopljene koalicije bez radikala iako je od ranije postojao sporazum između njih i JMO. Napomenuo je da su na lokalnom nivou naročito Spahine pristalice prekidale savez s radikalima.⁷⁵ Svetozar Pribićević je poslije formiranja vijeća izjavio da su radikali uzdigli Muslimane na dominantan položaj u Bosni i Hercegovini i da zbog toga treba da snose konsekvene.⁷⁶ Sada, dodao je u nastavku, „kada su im se razbile o glavu tikve koje su sadili s muslimanima, traže, tobože u ime ugroženog Srpstva, da ih spasava S. D. K. Radić je pre 20. juna nudio i tražio srpsko-hrvatski sporazum na celoj liniji, pa i u Bosni, i najviše se zamerio J. M. O. Radikali su cinično odbili Radićeve propozicije

⁷³ Босански радикали о сарадњи радикала и муслимана у Босни. Г. д-р Богољуб Кујунцић о конституисању општина у Босни и Херцеговини, *Време*, Год. VIII, бр. 2470, Београд, 7. новембра 1928, 7.

⁷⁴ Политички значај конституисања босанских општина, *Време*, Год. VIII, бр. 2470, Београд, 7. новембра 1928, 1.

⁷⁵ Земљорадници о конституисању општинских одбора у Босни, *Време*, Год. VIII, бр. 2469, Београд, 6. новембра 1928, 3.

⁷⁶ Koliki je izborni uspjeh ostvarila JMO najbolje pokazuje činjenica da su 84 njena vijećnika izabrani za gradonačelnike i predsjednike općina. (A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 295).

i ponašali se kao da su suvereni gospodari na celom državnom području. Posle opštinskih izbora u Bosni objavili su talambasima celom svetu svoju pobedu. Ja sam preporučio strpljivost do momenta kada će se izvršiti konstituisanje opštinskih odbora. Taj momenat je došao i sada se čuju radikalni vapaji iz Bosne: spasavajte u ime ugroženog Srpskog naroda. Uvek je Srpsko narodno ustrojstvo ugroženo, kada je ugrožena radikalna vlast.“ Radikale je označio najvećim neprijateljima demokratije u zemlji. Krajnje je vrijeme, ocijenio je, da „siđu sa narodne grbače i da se na taj način stvori mogućnost slobodnog razvoja narodnog.“⁷⁷ Pribićevića izjava može se protumačiti kao signal određenim političkim akterima u pogledu formiranja lokalnih vlasti, ali i prekompozicije parlamentarne većine na državnom nivou.

Opravdavajući nastalu situaciju oko formiranja općinskih vijeća, vođstvo JMO u Beogradu tvrdilo je da je ono svoju dužnost iz sporazuma ispunilo na način da je preporučilo svojim ljudima na terenu da kolaboriraju s radikalima, što je u većini općina i učinjeno, ali da se sporazum u nekim općina nije mogao sprovesti zbog lokalnih prilika. Pristanak radikala da radije sarađuju s Ademagom Mešićem u Tešnju nego s pristalicama JMO, smatralo je dovoljnim dokazom da psiha bosanskih radikala, bar u tom mjestu, nije bila za politiku sporazuma.⁷⁸ Još eklatantniji primjer, po njegovu mišljenju, bilo je Sarajevo gdje je Srškić još prije izbora agitovao protiv JMO i odbacivao postizbornu saradnju u općini. Svojim istupima i agitacijom stvorio je nepovoljne prilike za kolaboraciju i u nekim drugim općinama. Poslije izbora najprije je pokušavao sklopiti sporazum sa SDK kojoj je nudio da se za gradonačelnika Sarajeva bira njen pristalica dr. Vojislav Besarović, pa kad su oni odbili pomirio se da sarađuje s JMO.⁷⁹ Uvidjevši da je nemoguć sporazum sa Srškićem u Sarajevu,

⁷⁷ Изјава Светозара Прибићевића. Конституисање општинских одбора у Босни, *Време*, Год. VIII, бр. 2469, Београд, 6. новембра 1928, 6.

⁷⁸ Муслимани о конституисању босанских општина, *Време*, Год. VIII, бр. 2470, Београд, 7. новембра 1928, 7.

⁷⁹ Po objavljinju preliminarnih rezultata neki listovi su pisali da je između Srba i Hrvata, tj. radikala, samostalnih demokrata i radićevaca postignut sporazum po pitanju budućeg predsjednika općine. Objavili su da će radikali i Hrvati, uz pomoć drugih srpskih stranaka, izabrati za predsjednika općine dr. Vojislava Besarovića iz SDS. (Будући председник општине у Сарајеву, *Време*, Год. VIII, бр. 2461, Београд, 29. октобра 1928, 4).

stranka je sklopila sporazum sa HSS, jer je morala da osigura većinu u općini.⁸⁰ Da su radikali zaista tražili da ih „SDK pomaže protiv muslimana“, potvrdio je Svetozar Pribićević u štampi, navodeći da SDK nije vidjela pretjerani interes u spašavanju radikala od njihovih saveznika.⁸¹ Radikali su također tražili od JMO da u Sarajevu samo njihove dvije stranke formiraju većinu, dok je JMO tražila saradnju sa svima, smatrujući da je za lokalnu upravu tako najbolje. Međutim, radikali su tu proširenu koaliciju odbili. U unutrašnjosti po selima i manjim mjestima sporazum se uredno sproveo. Stranka je s indignacijom odbacivala Srškićeve tvrdnje da je koalicija sa HSS u Sarajevu bila usmjerena protiv Srba, navodeći da je on lokalne nesporazume htio da iskoristi za rušenje vlade. Saradnja sa HSS u pojedinim lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini, naglašavala je, nije imala nikakvog političkog značaja, jer je ostvarena iz čisto lokalnih razloga. Uvjeravala je javnost da to neće remetiti njenu saradnju s radikalima u parlamentu i vladu.⁸²

Radikali iz grupe Velje Vukićevića imali su svo vrijeme ogromne teškoće da održe sporazum s JMO, zbog nezadovoljstva nekih bosanskih radikala, a naročito poslije formiranja nekoliko općinskih vijeća bez njihova učešća, nakon čega su izgubili prevlast u lokalnim poslovima koje su držali skoro desetljeće bez izbornog legitimiteta, zahvaljujući mreži njima bliskih velikih župana, kotarskih načelnika i imenovanih općinskih komesara.⁸³ Koaliranje JMO sa HSS i nekim

⁸⁰ Размирице између Ј. М. О. и радикала. Због сарадње Ј. М. О. са радићевцима у неким босанским општинама, дошло је до нових компликација у владиној већини, *Време*, Год. VIII, бр. 2469, Београд, 6. новембра 1928, 3; Радикали окривљују Ј. М. О. Муслимани окривљују г. др. Сршкића, *Време*, Год. VIII, бр. 2470, Београд, 7. новембра 1928, 3; Пред кризом споразума муслимана и радикала, *Правда*, Год. XXIV, бр. 302, Београд, 6. новембра 1928, 3.

⁸¹ Одговори г. Прибићевића. О босанским изборима, *Политика*, Год. XXV, бр. 7372, Београд, 7. новембра 1928, 4; Изјава Светозара Прибићевића. Конституисање општинских одбора у Босни, *Време*, Год. VIII, бр. 2469, Београд, 6. новембра 1928, 6.

⁸² Размирице између Ј. М. О. и радикала. Због сарадње Ј. М. О. са радићевцима у неким босанским општинама, дошло је до нових компликација у владиној већини, *Време*, Год. VIII, бр. 2469, Београд, 6. новембра 1928, 3.

⁸³ Пред кризом споразума муслимана и радикала, *Правда*, Год. XXIV, бр. 302, Београд, 6. новембра 1928, 3.

drugim političkim strankama bosanski radikali protumačili su kao paktiranje protiv Srba i pokušaj promjene političko-nacionalnih odnosa u pokrajini. Nakon toga podigli su viku kako je cijela država odletjela u zrak. Međutim, kada su ti isti radikali samo nekoliko mjeseci ranije napravili sporazum s JMO, onda je to prikazivano kao veliko državničko djelo. Dakle, kad su radikali pravili sporazum s Muslimanima onda je to bila „genijalna državna politika“, a kad su sklapani drugi sporazumi, naročito s radićevcima, onda je to bila propast države.⁸⁴

Najveće nezadovoljstvo radikala bilo je u sarajevskoj oblasti, izbornoj jedinici Milana Srškića, gdje je on apsolutno kontrolirao izabrane političke predstavnike Srba. Svoje nezadovoljstvo srškićevi radikali pokazali su već na prvoj konstituirajućoj sjednici sarajevskog općinskog vijeća održanoj u Gradskoj vijećnici 5. novembra 1928. godine. Prije prelaska na dnevni red dr. Uroš Krulj pročitao je izjavu kojom su radikali osudili „već dogovoreni sporazum između HSS i JMO radi isključenja Srba građana od učešća u radu opštinskom.“ Posebno je naglasio da će radikalni vijećnici prilikom glasanja za izbor načelnika i podnačelnika predati prazne listiće. U skladu s dnevnim redom potom se prešlo na biranje gradonačelnika. S 28 glasova (od ukupno 35) za gradonačelnika je izabran Edhem Bičakčić iz JMO, dotadašnji komesar sarajevske općine. Za zamjenika je predložen dr. Vojislav Besarović iz SDS, ali je on odbio ponuđeno mjesto pozivajući se na stav svoje stranke, te na činjenicu da ga koalicioni partneri iz HSS nisu upoznali o saradnji s JMO. Radikali su poslije toga upozorili prisutne da je sutradan (6. novembra 1928) desetogodišnjica od ulaska srpske vojske u Sarajevo i zatražili da općina učestvuje u proslavi. Edhem Bičakčić, gradonačelnik i predsjedavajući skupštine, izjavio je da se to ne može rješavati na konstituirajućoj sjednici, jer je već utvrđen dnevni red, nakon čega su radikali predložili da se odmah isti dan sazove vanredna sjednica, jer je stvar hitna. Predsjedavajući je odbacio njihov prijedlog, nakon čega je došlo do urnebesne graje, loma, izgreda i prekida sjednice.⁸⁵

⁸⁴ О сарајевским манифестацијама, *Време*, Год. VIII, бр. 2471, Београд, 8. новембра 1928, 4.

⁸⁵ Прва седница новог сарајевског општинског одбора, *Време*, Год. VIII, бр. 2469, Београд, 6. новембра 1928, 6.

Radikali su poslije ustvrdili da je odbacivanje njihova prijedloga bila koncesija koju je JMO dala radićevcima, kako bi napakostili Srbima.⁸⁶

Nezadovoljni takvim razvojem političkih prilika srškićevci su sutradan iskoristili proslavu desetogodišnjice ulaska srpske vojske u Sarajevo i sa Srpskom nacionalnom omladinom organizirali ulične demonstracije protiv „muslimansko-hrvatskog općinskog vijeća.“⁸⁷ Uspješnom propagandom pred Gradskom vijećnicom okupili su preko 4.000 lica. Raspoloženje demonstrantima podgrijao je svojim govorom dr. Milan Jojkić, predsjednik Srnao „Petar Kočić“, koji je izjavio da su se Srbi sakupili da pokažu da će životima braniti srpstvo i ono što je srpska vojska donijela.⁸⁸ Poslije govora demonstranti su ulicama izvikivali živjela „Velika Srbija“, „živelo srpsko Sarajevo, živila srpska Bosna! (...) dole šuckori, dole crno-žuti“, „živio heroj Puniša Račić“,⁸⁹ živio „Milan Srškić, vođa bosanskih Srba“, itd. Uzrujanost u gradu osjećala se na svakom koraku. Opsadno stanje potrajalo je sve do ponoći kada su se demonstranti mirno razišli.⁹⁰

Dan poslije konstituiranja općinskih vijeća M. Srškić je otplovao u Beograd, gdje je među bosanskim radikalnim poslanicima koji su podržavali vladu i sporazum s JMO (Lazar Marković, Ratko Parežanin, Bogoljub Kujundžić, Stijepo Kobasic, Vlado Andrić) razvio najenergičniju kampanju protiv Muslimana. Tvrđio je da je JMO sa HSS imala stari sporazum i da je izigrala NRS, zbog čega je tražio reviziju odnosa u vlasti.⁹¹ Poslije njegove akcije neki listovi su objavili

⁸⁶ Споразум Ј. М. О. и Х. С. С., *Правда*, Год. XXIV, бр. 303, Београд, 7. новембра 1928, 3.

⁸⁷ ABH, *FVŽSO*, пов. бр. 1292 / 29; Мусимани против г. Милана Николића, *Политика*, Год. XXV, бр. 7376, Београд, 11. новембар 1928, 2; Прослава ослобођења Сарајева, *Политика*, Год. XXV, бр. 7372, Београд, 7. новембар 1928, 5; Манифестације у Сарајеву, *Политика*, Год. XXV, бр. 7372, Београд, 7. новембар 1928, 5; Манифестације пред општином, *Време*, Год. VIII, бр. 2471, Београд, 8. новембра 1928, 7.

⁸⁸ S. Užičanin, *Nacija i teror*, 483.

⁸⁹ N. Šarac, *Ustavljanje šestojanuarskog režima*, 154.

⁹⁰ Прослава ослобођења Сарајева, *Политика*, Год. XXV, бр. 7372, Београд, 7. новембар 1928, 5; Манифестације у Сарајеву, *Политика*, Год. XXV, бр. 7372, Београд, 7. новембар 1928, 5; Манифестације пред општином, *Време*, Год. VIII, бр. 2471, Београд, 8. новембра 1928, 7.

⁹¹ Г. др. Сршић тврди да постоји „тајни споразум“ између мусимана и радићеваца, *Правда*, Год. XXIV, бр. 301, Београд, 5. новембра 1928, 4.

da je nekolicina bosanskih radikalnih narodnih poslanika prešla u njegov tabor i otkazala podršku vlasti. Beogradska *Правда*, pozivajući se na anonimne izvore, nezvanično je objavila da je uspio pridobiti dr. Lazara Markovića i Ratka Parežanina koji su bili nezadovoljni situacijom oko formiranja općinskih vijeća u Hercegovini.⁹²

Istovremeno sa Srškićevom akcijom u Beogradu jedan neimenovani zvaničnik bosanskih radikala u Sarajevu, pristalica njegove politike, izjavio je novinarima da je formiranje koalicije između JMO i HSS u svim većim varošima poslije izbora značilo pakt protiv Srba. Ustvrdio je da su predstavnici JMO tim činom dali za pravo M. Srškiću, koji je „već odavno razvio akciju protiv sporazuma sa J. M. O., naglašavajući da ona ne želi iskrenu saradnju jer u Beogradu sarađuje sa četvornom koalicijom, dok u Bosni i Hercegovini sarađuje sa Hrvatskom Seljačkom Strankom, sprovodeći frankovačku politiku protiv Srba.“ Ovaj neimenovani zvaničnik podržavao je Srškićeve navode da je Spaho sa Zagrebom sklopio sporazum još dok je Radić bio živ.⁹³ Tvrđnju JMO da je sporazum za općinske izbore stvar lokalnog značaja, energično je odbacivao i ustvrdio da je Spaho imao za cilj da „drugove u četvornoj koaliciji drži u zabludi.“ Ako je Milan Srškić dao povoda JMO da formira većinu bez NRS u Sarajevu, onda je upitao zašto su to uradili u Mostaru, Livnu, Doboju, Žepču i drugim mjestima?⁹⁴ I dok je NRS na jednoj strani kritikovala saradnju JMO i HSS, istovremeno je i sama sa HSS u nekim mjestima formirala većinu, obrazlažući to željom za saradjnjom sa svim političkim akterima radi boljeg funkcioniranja lokalne vlasti.

Da bi otklonio nejasnoće oko konstituiranja općina u Bosni i Hercegovini koje su, prema njegovim navodima, svojim paušalnim izjavama unijeli u javnost neki bosanski radikali, Salih Baljić,

⁹² Пред кризом споразума муслимана и радикала, *Правда*, Год. XXIV, бр. 302, Београд, 6. новембра 1928, 3.

⁹³ Povodom ove izjave i optužbi iznijetih na račun JMO, da je Spaho još sa Stjepanom Radićem sklopio sporazum i da je cijeli sporazum bio uperen protiv bosanskih Srba, reagirao je dr. Halid Hrasnica tvrdeći da je navedenu izjavu beogradskoj *Правди* dao veliki župan sarajevske oblasti gospodin Milan Nikolić. (Г. др. Спахо против сарајевског великог жупана г. Николића, *Правда*, Год. XXIV, бр. 304, Београд, 8. новембра 1928, 4).

⁹⁴ Споразум Ј. М. О. и Х. С. С., *Правда*, Год. XXIV, бр. 303, Београд, 7. новембра 1928, 3.

novoizabrani gradonačelnik Mostara, izjavio je da je prije općinskih izbora zaista postignut sporazum o postizbornoj koaliciji JMO i NRS. Međutim, radikalni su, naveo je, sporazum doživljavali na način da je JMO imala samo da im se pokorava, a ne da s njima sporazumno dijeli vlast i upliv u samoupravnim i državnim nadleštvtvima. U izbornoj kampanji, naročito u Mostaru, agitovali su kako JMO mora s njima saradivati, ali se nisu mogli pomiriti sa saradnjom ako je trebalo uvažiti i njenu riječ. Optužio je radikale da su ucjenama pokušali prisiliti JMO da s njima formira većinu u gradu Mostaru. Posvjedočio je da se poslije izbora u dva sata poslije podne u hotelu „Neretva“ sastao s radikalom Ratkom Parežaninom, koji mu je u svoje i u ime dr. Lazara Markovića zaprijetio da će ići u opoziciju u Beogradu zajedno sa Srškićem i tako srušiti vladu, ukoliko se ne napravi većina u gradskoj skupštini s „radikalima srškićevog mentaliteta.“ Proglasio je pojedine radikale nesposobnim da shvate političku koncepciju stranačkih rukovodstava koja su nastojala da se prekine s dotadašnjim razornim radom, koji je čitavu državu podijelio na dva suprotstavljenja fronta. Da bi izmirila zavađene narode, naveo je, JMO je u Mostaru i otpočela saradnju s građanskim blokom: Nezavisni radikali, Demokratska stranka, Samostalna demokratska stranka i HSS. Željela je radnu većinu u općini sastavljenu od vijećnika, predstavnika građana grada Mostara, izabranih slobodnom voljom birača „bez ucjene kruhom i službom.“ Saradnju s radićevcima ocijenio je kao nacionalnu i plemenitu namjeru da se „digne bedem, koji je mesto Neretve potpuno odelio levu i desnu stranu Mostara i zaveo ekonomski i društveni bojkot i potpuno gospodarsko upropastištenje Mostara i njegove okoline.“ Sama prva sjednica općinskog vijeća u Mostaru, naveo je, pokazala je najružnije lice sporazuma JMO i NRS, jer su radikalni htjeli da kandidacijom predsjednika mjesnog odbora JMO, kao svog kandidata, odnosno kao pandam zvaničnom prijedlogu JMO, naprave razdor u stranačkim redovima i da diskvalifikuju stranačke prve ljude.⁹⁵ JMO je to shvatila kao bačenu rukavicu od strane radikala. Baljić ih je pozvao da u svom radu pokažu više

⁹⁵ „Непристојност и детињарлук карактеришу представнике Радикалне странке“, – каже народни посланик г. Салих Баљић. Ј. М. О. у Херцеговини приhvata „бачену рукавицу“ и наговештеној борби од стране радикала, *Правда*, Год. XXIV, бр. 319, Београд, 23. новембра 1928, 3.

objektivnosti, trezvenosti i širokih pogleda na narodne i državne interese, a manje šovinizma i plemenskog razlikovanja.⁹⁶

Pitanje radikalnih demonstracija u Sarajevu i konstituiranja općina živo je pretresano i u muslimanskom poslaničkom klubu u Beogradu, o čemu je poslije izdato zvanično saopćenje. Novinarima se ispred kluba obratio Šefkija Behmen koji je izjavio da se na osnovu netačnih informacija, koje su objavili neki listovi, htjelo pojedinačnom konstituiranju općinskih vijeća dati naročit politički karakter. Deplasiranim i drskom smatrao je radikalnu tezu da je formiranje općinskih vijeća od JMO i HSS bilo upereno protiv Srba. Klub se u potpunosti slagao sa stavovima dr. B. Kujundžića, koji je stvari hladno, ozbiljno i ispravno prosudio, da pri konstituiranju općina nije bilo nikakvih političkih motiva. JMO je od ulaska u vladu Velje Vukićevića, naglasio je, konstantno provodila politiku sporazuma koja je bila zasnovana na izmirenju naroda i popravci stanja u Bosni i Hercegovini. Naveo je da to uvjek nije bilo moguće, naročito kada se uzmu u obzir lokalne prilike koje su često puta, pored partijskih zavađica, bile zatrovane i ličnim momentima i ambicijama. Muslimanima je, naglasio je, bilo u najvećem interesu da se prilike srede i da „zavađena braća što bolje u ljubavi i slozi žive.“ Stranka je u tom pogledu konsekventno sprovodila svoju politiku. „Braća Hrvati“ saradnju JMO sa Srbima u parlamentu nisu smjeli shvatiti nikakvom provokacijom niti antihrvatskom politikom, a još manje su „braća Srbi“ mogli shvatiti pojedinačna konstituiranja općina kao neku antisrpsku politiku, kao što su to neki željeli prikazati. Naglasio je da je sporazum s radikalima ispoštovan u dobre 3/4 općinskih vijeća, a da samo u 1/4 to iz raznih razloga nije urađeno. I to, po njegovu mišljenju, nije bilo nikakvo čudo s obzirom na izbornu kampanju koju su protiv JMO vodili neki bosanski radikali. Uoči samih izbora dr. M. Srškić je na zboru javno iznio da želi saradnju sa svima osim s JMO. Osim toga nazvao je JMO džemijetskom organizacijom. Ratko Parežanin opravdavajući kolaboraciju radikala i HSS u Trebinju, „opravdao je na neki način konstituiranje i naših pojedinih općina u

⁹⁶ „Непристојност и детињарлук карактеришу представнике Радикалне странке“, – каже народни посланик г. Салих Баљић. Ј. М. О. у Херцеговини приhvata „бачену рукавицу“ и наговештеној борбу од стране радикала, *Правда*, Год. XXIV, бр. 319, Београд, 23. новембра 1928, 4.

težnji da za saradnju dobijemo sve stranke. Tako smo i mi u Sarajevu, Tuzli, Višegradu i drugim mjestima u kojima nije došlo do saradnje pozvali na kolaboraciju i HSS i radikale, i nije naša krivica što se bez ikakvog razloga [radikalni] nisu odazvali našem pozivu.“ Vidio je to kao znak da pojedinci iz radikalne stranke neće kolaboraciju s JMO i da su tražili načina da je razbiju izazivajući nerede u pojedinim mjestima. Kao najbolji dokaz naveo je dešavanja od 6. novembra 1928. kada su se manifestacije u povodu desetogodišnjice ulaska srpske vojske u Sarajevo pretvorile u demonstracije na kojima su uzvikivani najgori povici protiv vlade i pojedinih ministara. Takvim načinom proslave, naveo je, ne samo da se nije postizao željeni cilj i uspjeh, nego su se ti „lepi istorijski časovi“ kompromitirali u narodu. Posebno problematičnim smatrao je da se sve to dešavalo pred očima sarajevske policije koja nije našla za shodno da intervenira, iako su nacionalističke manifestacije trajale šest sati. Teškim prestupom okvalificirao je činjenicu da za učinjene propuste niko od policijskih organa u Sarajevu nije pozvan na odgovornost. Ogorčenje sarajevskih radikala bilo je JMO donekle i razumljivo, jer se poslije izbora znatno smanjio njihov utjecaj u sarajevskoj općini, kojom su skoro desetljeće neograničeno i neodgovorno upravljali. U tom periodu zaposlili su veliki broj svojih nekvalificiranih rođaka i korteša s ogromnim platama, pa su strahovali da će izgubiti položaje. Zato su unaprijed oglasili progon Srba, mada se, prema tvrdnjama JMO, nijedan ispravan i kvalificiran općinski službenik koji je savjesno obavljao svoju dužnost nije trebao bojati. Za one pak, koji su uz pomoć Srškića i njegovih drugova na sumnjiv način bili zaposleni u sarajevsku općinu nije mogla ništa garantirati. Uvjerenja je bila da nijednom poštenom Srbinu nisu trebale smetati mjere koje će nova komunalna uprava u Sarajevu preduzeti na zaustavljanju ordinirane radikalne pljačke općinske imovine.⁹⁷ JMO je zastupala mišljenje da je došlo krajnje vrijeme da se napuste stare metode zavađanja „jednokrvne braće“ i da se stranke posvete ekonomskom i kulturnom podizanju stanovništva. Apsurdnim je smatrala medijsko pisanje radikalnih listova u vezi Srškićeve izjave da je JMO još prije izbora sklopila tajni sporazum sa HSS navodeći da je ta izjava bila u funkciji razbijanja

⁹⁷ Муслимани и босански радикали, *Политика*, Год. XXV, бр. 7375, Београд, 10. новембар 1928, 4.

sporazuma. Da bi opravdao svoje držanje, navela je, Srškić je izmislio uoči samih izbora neki tajni pakt između JMO i HSS i čak obećao da će ga objelodaniti. Međutim, to je ostala puka senzacija, jer ga nije iznio pred javnost niti je do pakta došlo. JMO nije pravila nikakve tajne paktova, naglasila je, jer je vodila jednu načelnu politiku, iskrenu i otvorenu, ne služeći se nikavim tajnim paktovima. Vođstvo zbog lokalnih interesa ili lokalnih svađa i netrpeljivosti nije moglo da izvrši cio sporazum. To međutim, nije imalo poseban značaj jer se moralno ostaviti prostora i lokalnim prilikama da dođu do izražaja.⁹⁸

Da bi umanjio političku napetost nastalu poslije sarajevskih demonstracija radikalni poslanički klub u Beogradu izdavao je hladnija, trezvenija i pomirljivija saopćenja. Stijepo Kobasicica tvrdio je da se sporazum sprovodio u mnogim mjestima. Gdje pak, nije izvršen, odgovornost je prebacivao na lične greške pojedinaca koji su dirigovali pri takvim ishodima. Iako se politički kompromis oko izbora općinskih rukovodstava u pojedinim lokalnim sredinama nije mogao naći, smatrao je da tome nije trebalo pridavati veliku pažnju. Naglasio je da je većina Muslimana bila za sporazum sa Srbima što se pokazalo i prilikom izbora gradskih načelnika, ali da je bio i manji broj onih koji nisu željeli tu saradnju. Ipak, prema njegovu mišljenju, općinski izbori u Bosni i Hercegovini nisu smjeli narušiti odnose između radikala i Muslimana.⁹⁹

Nisu međutim, svi bosanski radikalni pravaci i narodni poslanici imali identično mišljenje s navedenim. Dr. Lazar Marković, pak, ocijenio je da je formiranje općinskih uprava u većim gradovima Bosne i Hercegovine sprovedeno namjerno protiv Srba. On se nije upuštao u tumačenje kako je do toga došlo, ali je ocijenio da je takav način formiranja općinskih vijeća ozbiljno ugrozio politiku saradnje NRS i JMO na lokalnom i državnom nivou. Tražio je da se uzroci tome ispitaju, preduzmu mjere za njihovo otklanjanje ili eventualno spriječi njihovo ponavljanje. Situaciju je naročito kompliciralo što su obje stranke željele da se na trajnoj osnovi nastavi stranačka saradnja u koalicionoj vladi. Međutim, prema njegovu mišljenju, ta saradnja

⁹⁸ Г. Бехмен о конституисању општина у Босни, *Време*, Год. VIII, бр. 2471, Београд, 8. новембра 1928, 5.

⁹⁹ Босански радикали о сарадњи радикала и муслимана у Босни. Изјава г. С. Кобасице, *Време*, Год. VIII, бр. 2470, Београд, 7. новембра 1928, 7.

u Beogradu bila je nemoguća ako se ne sprovodi jednovremeno i u Bosni i Hercegovini. Iznio je da bosanski radikali nisu mogli prijeći preko toga i da se izlaz iz te neprirodne situacije morao naći.¹⁰⁰ Ipak, kod većine poslanika u radikalnom klubu prevladavalo je mišljenje da slučajevi nediscipline do kojih je došlo pri izboru općinskih rukovodstava nisu trebali utjecati na odnose s JMO.¹⁰¹

Pitanje stabilizacije političkih prilika u Bosni i Hercegovini poslije općinskih izbora zadavalo je vlasti dosta muke, a bilo je jedno od najvažnijih za njen opstanak. Jako je zanimljiva preporuka koju je vlasti i V. Vukićeviću za rješavanje pitanja Bosne predlagao sudija Krsta Marić. Naime, Marić je upozoravao vlastu da se radi o jako kompleksnom problemu i da mu je morala pristupiti ozbiljnije. Naveo je kako je V. Vukićević prilikom formiranja svoje prve vlade, kao jedan od prioriteta njena rada, iznio zadatku izmirenja naroda u Bosni i Hercegovini. Nedugo potom premijer se pohvalio da je to pitanje riješio i da je to zasluga njegove vlade. Međutim, Marić navodi da su ga mnogi slučajevi, poput sukoba Muslimana i Srba u Čelebićima i prijepor poslije općinskih izbora, demantirali. Još od ranije, naveo je, „veziri Bosne g. g. Srškić i Spaho, nisu bili skloni politici umirenja Bosne. Pa i danas lično gloženje i netrpeljivost g. g. Srškića i Spahe, pored mnogih drugih načelnih stvari, ometaju i koče rad g. Velje Vukićevića na umirenju Bosne.“ Problem Bosne i Hercegovine, prema njegovu mišljenju, nije bio tako jednostavan i nije se mogao riješiti tako lako kako je mislio premijer, da umjesto Srškića za ministre uzme Vladu Andrića i Mehmeda Spahu, jer time što je promijenio ličnosti nije promijenio režim, duše, ideje i stvarne prilike u pokrajini. Pod postajećim prilikama kada su se svi pravoslavni osjećali Srbima, katolici Hrvatima, a samo mali broj Muslimana Srbima ili Hrvatima, pitanje Bosne, po njegovu mišljenju, nije se moglo riješiti.¹⁰² Ogroman problem Marić je video u tome što

¹⁰⁰ Г. др. Лаза Марковић о политичкој ситуацији. Сарадња радикала и муслимана угрожена, *Време*, Год. VIII, бр. 2474, Београд, 11. новембра 1928, 6.

¹⁰¹ Односи радикала и муслимана, *Правда*, Год. XXIV, бр. 303, Београд, 7. новембра 1928, 3.

¹⁰² Крста, Марић, Како да умиримо Босну?, *Правда*, Год. XXIV, бр. 319, Београд, 23. новембра 1928, 1.

se većina Muslimana, „sigurno devet desetina njih, osećaju (...) samo Muslimanima i to svoje muslimanstvo dižu na pijedestal narodnosti.“ Političke vođe i predstavnici Bosne i Hercegovine, naveo je, bez obzira na vjeru i stranke, podržavale su politički klerikalizam i vjerski ključ i ometale svojom ličnom netrpeljivošću nacionalizovanje Muslimana. Optužio je Spahu i njegove poslanike da na zborovima svoje organizacije nikada nisu govorili Muslimanima da su oni Srbi ili Hrvati i da im srpstvo ili hrvatstvo ne smetaju da i dalje vjeruju u Muhameda, ali da se moraju nacionalno opredijeliti. Ocijenio je da je „nacionalna bezbojnosc i mutavost g. Spahe i njegove organizacije (...) po državu i narodne interese (...) vrlo štetna. Ne može se dozvoliti da oko 600.000 muslimana tipa Dinarskih Srba u našoj državi budu nacionalno besvesni, da ne znaju jesu li Srbi ili Hrvati.“ Ako su Spaho i JMO željeli da „vode nacionalnu i državotvornu politiku i sede u vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“ morali su, naveo je, početi na zborovima svojim biračima govoriti „da oni nisu ni Turci, ni Bošnjaci, ni nacionalni Muslimani nego da su Srbi ili Hrvati muslimanske vere.“ Zaključio je da politika raspirivanja vjerske strasti i netrpeljivosti Milana Srškića nije dobra, ali je sto puta gorom ocijenio politiku „verskog zaglupljivanja i nacionalne bezbojnosti muslimana“ koju je vodio Mehmed Spaho. Vukićević je savjetovao, ukoliko je želio da riješi problem Bosne i Hercegovine, da prisili Spahu i JMO da napuste politiku „nacionalne bezbojnosti“ i da počnu na zborovima propovijedati nacionalizovanje Muslimana.¹⁰³ Predlagao mu je mudru saradnju s Muslimanima u Bosni i Hercegovini, smatrajući da su se samo tako mogli posrbiti i raditi za srpske nacionalne interese.¹⁰⁴

Prve ozbiljnije korake k raskidu sporazuma s JMO, bar u lokalnoj samoupravi, Srškićevi radikali preduzeli su na oblasnoj skupštini 10. novembra 1928. godine. Prije prelaska na dnevni red Toma Popović, predsjednik kluba radikalnih oblasnih poslanika, zatražio je riječ i podnio ostavku na mjesto potpredsjednika skupštine. Ostavku je motivirao činjenicom da sproveđenje sporazumnog rada

¹⁰³ Крста, Марић, Како да умиримо Босну?, *Правда*, Год. XXIV, бр. 319, Београд, 23. новембра 1928, 2.

¹⁰⁴ Крста, Марић, Муслимани, Ј. М. О и радикали у Босни. Политика „бича и зобнице“ или политика споразума?, *Правда*, Год. XXIV, бр. 313, Београд, 17. новембра 1928, 2.

dviye stranke nije zaživjelo na svim nivoima. Ideja sporazuma od strane radikala, po njegovu mišljenju, iskreno se sprovodila, ali ju je opstruirala JMO jer nije u skladu sa dogovorom za predsjednika skupštine izabrala radikala. Na to je reagirao poslanički klub JMO koji je pozvao radikale na sporazumni rad. Iz kluba su naveli da je JMO sporazum izvršila u svim dijelovima osim predsjedničkog mesta, jer sporazum nije iskreno shvaćen niti lojalno sproveden od strane radikala, odnosno Milana Srškića koji je stalno napadao JMO. Podsjetili su poslanike na manifestacije namijenjene „oslobodilačkoj vojsci“ koje su se izvitoperile u demonstracije protiv JMO i Muslimana u cjelini. Poseban problem vidjeli su u činjenici da su demonstrante predvodili najugledniji radikalni pravaci, među kojima su se nalazili i mnogi oblasni poslanici koji su izvikivali najgrublje povike i uvrede protiv JMO. Već to je, ustvrdili su, bilo dovoljno da se stranka riješi svih obaveza prema sarajevskim radikalima. Ocjenjujući navedene događaje i pojave u protekloj godini, klub je donio zaključak da ne može izvršiti dio sporazuma ustupanja predsjedničkog mesta u oblasnoj skupštini dok ne dobije pune garancije da i radikali žele sporazum u svim pravcima sprovoditi. Na kraju je istakao da nije želio prekid saradnje s radikalima, zastupajući stanovište da je saradnja svih predstavnika naroda bila od eminentne koristi za procvat i napredak sarajevske oblasti. Pitanje predsjedništva prepuštali su da rješavaju stranačka rukovodstva u Beogradu, jer je dogovor o saradnji u oblasnoj samoupravi samo dio koalicionog sporazuma s radikalima.

Potom se za riječ ponovo javio Toma Popović i izjavio da su radikali bili lojalni saradnji. Odbacio je tvrdnje da su se manifestacije pretvorile u demonstracije, navodeći da su demonstracije bile 1914. godine. Povišenim tonom rekao je da nema te sile koja će ga spriječiti da „kaže da je Srbin“ i otvoreno afirmiše svoj nacionalizam. U nastavku je konstatirao da su ga Muslimani u Beogradu denuncirali da je bio organizator i predvodnik demonstracija, a da on na njima nije ni učestvovao, ali ne zato što nije htio, nego što su ga obaveze spriječile. Optužio je JMO da je svoju snagu skoncentrisala na borbu protiv Srbija i da „traži sporazum uz uslov da ne budemo Srbi kao što to svojim držanjem dokazuje to vidimo da ona traži da mi u

sebi ugušimo nacionalne osjećaje. U tom slučaju nema mesta našoj saradnji“ i da u to ime predaje ostavku.¹⁰⁵ Za vrijeme Popovićeva govora sa svih strana padale su upadice. Muslimani su bili uzrujani i energično odbacivali njegove optužbe da su protiv Srba, navodeći da se demonstriralo protiv Muslimana. Cijelo vrijeme poslanici HSS držali su se neutralno. Kad se stvar malo primirila ustao je Hakija Hadžić, poslanik HSS, i izjavio da je Svetozar Pribićević ranije odbacio ponudu da SDK u Bosni spasava radikale. Konstatirao je da je Popović do tada podržavao sporazum s JMO, a da je na skupštini o njemu raspravljaо. Radikalne tvrdnje da je saradnja HSS s JMO u nekim mjestima bila uperena protiv Srba, odlučno je odbacivao, navodeći da Hrvati samo žele ravnopravnost.¹⁰⁶

Još oštira prepirka oko demonstracija vođena je 12. novembra 1928. godine na drugoj sjednici općinskog vijeća u Sarajevu, na kojoj su radikali optužili Hrvate i Muslimane da su ignorirali manifestacije. Oštore proteste uputili su gradonačelniku, jer sarajevska općina nije uzela vidnog učešće u proslavi desetogodišnjice ulaska „oslobodilačke srpske vojske.“ Na to je reagirao Mato Bekavac, vijećnik HSS, s pitanjem „je li bila bitka u Sarajevu kada ste nas oslobođili! Bila je na Solunskom frontu“ odgovorili su složno radikali. „Niste nas oslobođili“, uzrujano je dobacivao Bekavac, a Uroš Krulj, predsjednik radikalnog kluba, užviknuo „onda ćemo Vas još jednom oslobođiti.“ Uslijedile su žustre rasprave zbog čega je predsjedavajući prekinuo sjednicu na izvjesno vrijeme. U nastavku sjednice prešlo se na izbor podnačelnika i odbornika u 11 odbora. Uspostavljena većina nudila je radikalima jedno od pet mjesta u odboru, a oni su tražili dva. Kada im to nije udovoljeno odbili su ponudu i demonstrativno napustili sjednicu. Zbog toga u 11 novoizabranih općinskih odbora nije ušao nijedan radikal.¹⁰⁷

Poslije burnih sjednica oblasne skupštine i općinskog vijeća u Sarajevu dr. Mahmud Behmen izjavio je da su sukobe na sjednicama

¹⁰⁵ Сукоб између муслимана и сарајевских радикала, *Политика*, Год. XXV, бр. 7377, Београд, 12. новембар 1928, 5.

¹⁰⁶ Сукоб између муслимана и сарајевских радикала, *Политика*, Год. XXV, бр. 7377, Београд, 12. новембар 1928, 6.

¹⁰⁷ Оштри сукоби у сарајевској општини, *Политика*, Год. XXV, бр. 7378, Београд, 13. новембар 1928, 4.

izazvali radikali i da predstavnici JMO ne bi uopće ni reagirali na njihove provokacije da nisu iznijeli tvrdnje da su Muslimani protiv „oslobodilačke vojske i protiv Srba i srpstva.“ Naveo je da je stari radikalски обичај да „čim im ne ide dobro, odmah proglašavaju da je srpstvo u opasnosti.“¹⁰⁸ Konstatirao je da ukoliko „srpstvu preti uopšte kakva opasnost to mu preti samo od njih koji još uvek misle da je država samo za njih i ne mogu da shvate osnovnu misao svake demokratske države da su građani ove zemlje jednakopravni bez obzira na versko i plemensko obeležje, a pogotovo partijsko obeležje. Nisu oni uzeli ovu državu u zakup [radikali, prim. a.] pa da se mogu ovako ponašati.“ Behmen je bio uvjeren da su eksponenti te politike željeli samo da provociraju, jer nije vidio drugi razlog. Odbacio je navode da je prekinuta saradnja s radikalima u oblasnoj skupštini, jer su tri radikalna odbornika sarađivala s JMO. To što JMO radikalima nije mogla ustupiti poziciju predsjednika oblasne skupštine, naveo je, nije bio razlog za njihov nedoličan ispad. Ocijenio je da je sve to bilo po diktatu Milana Srškića, a u funkciji prekida saradnje s JMO.¹⁰⁹

Dr. Branko Kaluđerčić, jedan od Srškićevih istomišljenika i najbližih saradnika, povodom demonstracija i sukoba bosanskih radikala i Muslimana koji su kulminirali na oblasnoj skupštini, izjavio je da manifestacije nisu bile antimuslimanske. Ustvrdio je da bosanski radikali ne mrze Muslimane, jer bi to značilo da oni mrze svoj narod.¹¹⁰ Muslimani su tokom vremena, dodao je, „saživeli sa turskim načinom života i svoj prvotni slovenski mentalitet zamenili sa nekim orjentalsko-turskim mentalitetom u kojem još živi jedna fatalistička nada da je ova država privremena i da će Turci kad tad, ali opet, doći do stare svoje slave i veličine.“ Optužio je JMO da

¹⁰⁸ Сукоб између муслимана и сарајевских радикала, *Политика*, Год. XXV, бр. 7377, Београд, 12. новембар 1928, 5.

¹⁰⁹ Г. др. Бехмен о сарајевским радикалима, *Политика*, Год. XXV, бр. 7376, Београд, 11. новембар 1928, 2.

¹¹⁰ Bosanski Muslimani, po njegovu mišljenju, „pored svega što su nacionalno odrođeni i zastranjeni, pored svega toga što se njihova islamska vera, koju oni zovu turska vera, u toku vremena identifikovala sa turskom narodnošću – oni su ipak očuvali sve svoje slavenske rasne osobine. Oni su rasno čisti Srbi (...) i kad bi radikali njih mrzeli značilo bi da mrze svoj narod, da mrze sami sebe.“ (Мишљење г. д-р Калуђерчића, *Политика*, Год. XXV, бр. 7379, Београд, 14. новембар 1928, 3).

sprječava svaku reformu i emancipaciju Muslimana. Naročito mu je smetalo što je vodila „potajnu borbu“ protiv kulturno prosvjetnog društva „Gajret“, koje je radilo na „društvenom ozdravljenju muslimana.“ JMO je, po njegovu mišljenju, „mesto da rešava krupno i važno socijalno pitanje, pitanje muslimanske društvene egzistencije, mesto da svoje napore uputi u najširem socijalnom pravcu, ona je muslimane okupila u versko-političku organizaciju i svu brigu svela na to da muslimanima kao versko-političkoj organizaciji izvojuje povlašten politički položaj u državi, da je napravi političkim faktorom i to većim nego što odgovara njenoj snazi, a hodžama je prepustila da spasavaju muslimane od opšte društvene zaostalosti u kojoj se nalaze.“ Tražio je da „Gajret“, koji je inače bio prosrpski orijentiran, preduzme akciju na kulturno-prosvjetnom polju među Muslimanima, da se deislamizira prosvjeta (ukinu mektebi, učenje arapskog i turskog jezika u školama i slično) i sudstvo (ukinu šerijatski sudovi i posebno „tursko pravo“ za muslimane), raskine s turskom prošlošću i svim njenim tradicijama, jer se samo putem vjerske emancipacije muslimanskih masa mogao utrti put njihovoј društvenoj evoluciji.¹¹¹ Potvrdio je da se sarajevski radikali ne slažu s politikom JMO, a naročito s izborom općinskih vijeća u Mostaru i Sarajevu.¹¹² Zbog umnožavanja sukoba jednog dijela bosanskih radikalaca i Muslimana koji su izbili na terenu, a koji u isto vrijeme nisu značili sukob Muslimana i radikalaca koji su bili zastupljeni u vlasti, stvorena je mučna situacija čije se rješavanje stranačkim rukovodstvima imperativno nametalo. Teškoće koje su izbile među

¹¹¹ U vezi s Kaluđerčićevom izjavom JMO je odgovorila da je stranka i prije nje znala kako Kaluđerčić promišlja kao i onih „90% kadija, šerijatskih sudija i hodža“, koji su bili uz radikale. Na zamjerke da JMO sprječava reformisanje Muslimana, stranka je odgovorila da prije reforme treba narodu osigurati život. Odbacivali su krivicu za to što su 10 godina potrošili na to da osiguraju muslimanski narod. Pozvali su ga da se „ne meša u naše stvari, jer mi već znamo šta našem narodu treba i kako ćemo raditi. Ali treba znati da smo najviše teškoća imali baš sa g. Kaluđerčićem u pogledu otvaranja muslimanskih škola u sarajevskom srežu jer su se upravo njegovim zauzimanjem otvarale škole samo u pravoslavnim selima, dok su se muslimanska sela zaobilazila. I to ne treba da se zaboravi.“ (Odgovor g. Kaluđerčiću, *Politika*, God. XXV, бр. 7379, Београд, 14. новембар 1928, 3).

¹¹² Мишљење г. д-р Калуђерчића, *Politika*, Год. XXV, бр. 7379, Београд, 14. новембар 1928, 3.

strankama, pojačale su sarajevske demonstracije. Zaoštrenost odnosa bila je u nekim krajevima, gdje je autoritet pojedinih lokalnih političkih veličina bio izraženiji, prilično jaka i na štetu autoriteta stranačkih vođstava. Sukob se naravno morao osjetiti i u Beogradu, gdje su bili na okupu oni koji su ravnali politikama i jednih i drugih. Stranačka rukovodstva bila su primorana da se uključe u rješavanje lokalnih sporova nastojeći da sva sporna pitanja reguliraju mirnim putem i bez potresa zvaničnih stranačkih politika.¹¹³

Na jednoj strani, radikali su tražili da se poprave pogreške koje su učinjene prilikom konstituiranja općinskih vijeća, a na drugoj JMO da se zaustavi dalja politika izazivanja Muslimana od strane nekih lokalnih radikalaca koji nisu imali veze s radikalnim poslaničkim klubom. Zbog opasne radikalske harange, koja je potencirala međunacionalnu netrpeljivost, Spaho je potezao pitanje opstanka svoje stranke u vladu.¹¹⁴ Da bi se našao način da se nesuglasice isprave, 13. novembra 1928. u predsjedništvu vlade u Beogradu, organizirana je konferencija kojoj su prisustvovali dr. A. Korošec, premijer i ministar unutrašnjih poslova, dr. M. Spaho, ministar trgovine, V. Vukićević i bosanski radikalni poslanici V. Andrić, B. Kujundžić i L. Marković. Razgovori su vođeni u najpomirljivijem tonu, uglavnom o načinu kako da se likvidiraju nastali nesporazumi. Utjecaj lokalnih političara morao se suzbiti, a ono što su do tada učinili i što je bio povod da do raznih sukoba dođe moralo se reparirati da bi se održala postojeća koalicija u vladu.

Na konferenciji, koja je potrajala dosta dugo, detaljno je pretresano sve u vezi s općinskim izborima i njihovim rezultatima, konstituiranjem općinskih vijeća, radikalnom harangom, demonstracijama u Sarajevu i stranačkim odnosima.¹¹⁵ Muslimani su u pregovorima nalazili da su lični i lokalni momenti pretegli u Bosni i Hercegovini toliko da je bilo teško ispraviti konstituiranje

¹¹³ Напори за решење спора, *Политика*, Год. XXV, бр. 7379, Београд, 14. новембар 1928, 3.

¹¹⁴ Поремећени односи у владиној коалицији, *Време*, Год. VIII, бр. 2478, Београд, 14. новембра 1928, 1; Спор између ЈМО и радикала, *Време*, Год. VIII, бр. 2476, Београд, 13. новембра 1928, 1.

¹¹⁵ Радикали и мусимани, *Политика*, Год. XXV, бр. 7378, Београд, 13. новембар 1928, 3.

općinskih vijeća u Mostaru i Sarajevu. Radikali su tražili da se ta pitanja što prije prečiste. I Muslimani su bili voljni da učine sve kako bi se sporazum učvrstio. Međutim, na drugim pitanjima stvari su se zakomplicirale. Jedno od njih bio je Zakon o općinama. Naime, u Bosni i Hercegovini važio je statut u općinama koji je donijet još u vrijeme austrougarske uprave. Prema tim predratnim statutima, koji su formalno bili na snazi, za donošenje odluka u općinskim vijećima bila je neophodna dvotrećinska većina. Međutim, općinska uprava u Sarajevu bila je konstituirana tako da po statutu nije imala potrebnu kvalifikovanu većinu za donošenje odluka. To je dalo povoda muslimanskim poslanicima da pokrenu pitanje donošenja novog zakona o općinama. Neki listovi, bliski vlasti, raspolagali su informacijama da je zakon o općinama, koji je trebao važiti za cijelu državu, već bio spremljen. U cilju njegova što bržeg sprovodenja na konferenciji se raspravljalo o formiranju jednog međuklupskog odbora, koji je trebao u ime klubova većine ubrzati prijedlog zakona kako bi što prije prošao kroz zakonodavni odbor i plenum Narodne skupštine. Međutim, poslanicima JMO ni ovakav postupak nije bio dovoljno brz, jer sarajevska općina nije mogla da radi. S druge strane sumnjali su da radikali odlažu donošenje zakona kako bi iskoristili postojeći statut da uđu u gradsko vijeće Sarajeva. Da bi se izvukli iz neugodne situacije, Muslimani su predlagali, insistirajući energično na tome, da se na Bosnu i Hercegovinu protegne zakon o općinama koji je tada važio u Sloveniji. U vezi s tim Š. Behmen se nekoliko puta u toku konferencije sastajao s A. Korošcem. Međutim, na taj prijedlog radikali nisu pristajali, nego su tražili da se intenzivira donošenje zakona o općinama za cijelu zemlju. Spaho je posebno bio nezadovoljan što se pojedini zahtjevi muslimanskog kluba nisu uvažavali. Stranka je još 1927. godine podnijela zahtjev za smjenu velikog župana tuzlanske oblasti, ali on nikad nije realiziran.¹¹⁶ Najveće nesuglasice nastale su oko sarajevskih demonstracija. Izvještaji Muslimana i radikala o dešavanjima i obimu demonstracija potpuno su se razlikovali. Prema tvrdnjama poslanika JMO i nekih listova koji su to objavili na demonstracijama su se izvikivali jako neprijatni i uvredljivi povici, zbog kojih je neko morao snositi

¹¹⁶ Апстиненција г. др. Спахе, *Правда*, Год. XXIV, бр. 312, Београд, 16. новембра 1928, 2.

konzekvence, a prema radikalским izvještajima tih povika uopće nije bilo. JMO je optužila Milana Nikolića, velikog župana sarajevske oblasti, da je slao lažne izvještaje o demonstracijama i „nagonio policijske organe u Sarajevu da izjavljuju da na (...) manifestacijama nije došlo do uzvika: ‚Živio Puniša Račić‘, dok mnogi lojalni i ispravni građani svedoče da su se ti uzvici zaista čuli.“¹¹⁷ Zahtjevala je da se Nikolić smijeni kao i veliki župan tuzlanske oblasti. Stranka nije postavljala posebne uvjete, ali je smatrala da je više nego jasno „da treba da se uklone oni ljudi koji ometaju sproveđenje sadašnje politike sporazuma, pa da se dovedu ljudi koji će se, ako ne zalagati za tu politiku, a ono da je bar ne ometaju. Želja je naša da ti ljudi budu iz naših redova, ali ako to ne bude, oni u svakom slučaju treba da budu ljudi u skladu sa današnjom politikom sporazuma.“¹¹⁸ Vlado Andrić i Bogoljub Kujundžić nisu bili voljni na popuštanje Spahi. Zastupali su gledište da položaji dva velika župana pripadaju radikalima i da oni trebaju nezavisno da odlučuju koga će na te funkcije postaviti. Slično gledište imao je i Lazar Marković.¹¹⁹ Navodili su da je Nikolić u radu bio korektan, pa i prilikom demonstracija, te da stoga nema stvarnih razloga koji bi diktirali njegovu smjenu. Na sastanku je dogovorenito da se cijela stvar oko demonstracija ispita, saslušaju svjedoci i da se na osnovu izvještaja o istrazi doneše konačna odluka. Radikali su još tražili da se uzme u obzir svako ko je kriv. U vezi s sarajevskim dovodili su i slučaj u Trebinju, gdje su „prijatelji g. dr. Spahe, povodom sporazuma radikalica i H. S. S., demonstrirali vičući: živio Puniša Račić!“¹²⁰ Insistirali su da se formira koalicija bar u onim općinama u kojima do tada nisu bila uspostavljena općinska vijeća.¹²¹ Ni radikali ni Muslimani nisu smatrali da su sporna pitanja

¹¹⁷ Мусимани против г. Милана Николића, *Политика*, Год. XXV, бр. 7376, Београд, 11. новембар 1928, 2.

¹¹⁸ Напори за решење спора, *Политика*, Год. XXV, бр. 7379, Београд, 14. новембар 1928, 3.

¹¹⁹ Спор између ЈМО и радикала, *Време*, Год. VIII, бр. 2476, Београд, 13. новембра 1928, 1.

¹²⁰ Условна оставка г. др. Спахе. Питање промене двојице босанских жупана, *Време*, Год. VIII, бр. 2477, Београд, 14. новембра 1928, 1.

¹²¹ Prema nekim izvorima na sastanku je dogovorenito da se postigne saradnja u tuzlanskoj općini, gdje pri prvom konstituiranju nije bila ostvarena. (Босански радикали тврде на нема спора са Ј. М. О., *Време*, Год. VIII, бр. 2476, Београд, 13. новембра 1928, 1).

bila takva da se nisu mogla riješiti. Dakle, kod obje strane bila je prisutna želja za kompromisom. Na kraju je odlučeno da Vukićević sa Spahom izvrši određene korekture stranačkih odnosa i da porade da se lokalni političari prisile da rade u skladu sa zvaničnim politikama stranaka.¹²²

Spaho je poslije konferencije otpustovao u Sarajevu, gdje je trebao ispitati situaciju povodom konstituiranja općinskih uprava i sagledati mogućnost da li je negdje moguće učiniti ispravke, kako bi se sporazum s radikalima učvrstio.¹²³ Međutim, među političkim krugovima 13. novembra 1928. godine pojavile su se informacije da je Spaho premijeru predao uvjetnu ostavku ukoliko radikali ne ispune zahtjeve za smjenu velikih župana i da je zato otpustovao iz Beograda.¹²⁴ Povodom natpisa u štampi da je JMO pred raskidom saradnje s NRS, javnosti se obratio jedan radikalni ministar s izjavom da su njihovi odnosi s Muslimanima u potpunosti uređeni. Ustvrdio je da nije bilo nesavladivih razlika među strankama, jer su obje bile svjesne da trebaju jedna drugoj. Priznao je da se prilikom pregovora najviše raspravljalo o smjeni velikih župana i formiranju, odnosno izmjeni gradskih vijeća u Sarajevu i Mostaru, gdje je JMO uspostavila saradnju sa HSS. Međutim, prema njegovim saznanjima Muslimani po pitanju gradskih većina u Sarajevu i Mostaru nisu mogli ništa promijeniti. Ipak, za radikale to nije bilo strašno i oko toga nisu namjeravali praviti probleme, jer je sporazum proveden u većini drugih. Muslimani su ostali pri zahtjevu da se smjene i premjeste iz Bosne i Hercegovine sarajevski i tuzlanski veliki župani. Kako se oko toga šefovi stranaka nisu mogli dogovoriti ostalo je da se to pitanje riješi poslije kraljeva povratka iz Pariza.

Na osnovu dogovora postignutog na konferenciji JMO je ispred vlade uputila u Narodnu skupštinu novi prijedlog zakona o općinama, koji je trebao biti usvojen u što kraćem roku, jer seoske općine nisu mogle uopće ni funkcionirati, pošto je na Bosnu i

¹²² Радикали и мусимани, *Политика*, Год. XXV, бр. 7378, Београд, 13. новембар 1928, 3.

¹²³ Г. Спахо у Сарајеву, *Правда*, Год. XXIV, бр. 311, Београд, 15. новембра 1928, 2.

¹²⁴ Апстиненција г. др. Спахе, *Правда*, Год. XXIV, бр. 312, Београд, 16. новембра 1928, 2; Напори за решење спора, *Политика*, Год. XXV, бр. 7379, Београд, 14. новембар 1928, 3.

Hercegovinu bio proširen iz slovenačko-dalmatinskog općinskog zakona samo način vršenja izbora – a ne i druge odredbe po kojima su općine trebale raditi. Prijedlog zakona sadržavao je tri dijela. U jednom su bile odredbe o seoskim općinama u drugom o varoškim, a posebne odredbe odnosile su se na Beograd, Zagreb i Ljubljjanu. Prema novom zakonu na izborima su se birali samo odbornici, a ne i općinska rukovodstva. Lista koja je uspjela osigurati natpolovičnu većinu odmah je mogla konstituirati općinsku upravu i nesmetano raditi. Prijedlog je trebao biti iznijet pred poslaničke vladine krugove, kako bi poslije mogao u odboru i u plenumu brže proći. Također je povedena istraga oko demonstracija u Sarajevu.¹²⁵

Dnevna štampa izvjestila je 21. novembra 1928. javnost da se sporazum između radikala i JMO svugdje sproveo, osim u Sarajevu i Mostaru, zaključujući da je time konačno i to pitanje likvidirano.¹²⁶ Međutim, štampu je demantirao poslanički klub JMO koji je i dalje tražio smjenu velikih župana u Sarajevu i Tuzli, jer nije bio zadovoljan sa stanjem javne sigurnosti u Bosni i Hercegovini. Iz kluba su tvrdili da je stranka prilikom pregovara pristala da se to pitanje odloži, ali samo dok Ministarstvo unutarnjih poslova ne završi istragu oko demonstracija u Sarajevu.¹²⁷ Zaista je Korošec ispred ministarstva odredio jednog inspektora koji je proveo istragu u Sarajevu. Nakon uviđaja utvrdio je da je jedan visoki činovnik dostavio Ministarstvu friziran službeni izvještaj o dešavanjima na demonstracijama. Dotični je zbog zloupotrebe službenog položaja odmah suspendovan s dužnosti, što je trebalo da zadovolji muslimanske zahtjeve.¹²⁸

U međuvremenu je Spaho s Vladom Andrićem u Sarajevu uspio riješiti većinu međustranačkih sporova.¹²⁹ Međutim, iako su stranačka

¹²⁵ Влада ће одмах поднети закон о општинама, *Правда*, Год. XXIV, бр. 311, Београд, 15. новембра 1928, 2.

¹²⁶ Споразум радикала и мусимана, *Правда*, Год. XXIV, бр. 315, Београд, 22. новембра 1928, 3.

¹²⁷ Мусимани тврде да не мисле попуштати од свог захтева да се смене велики жупани у Сарајеву и Тузли, *Време*, Год. VIII, бр. 2492, Београд, 29. новембра 1928, 1.

¹²⁸ Резултати истраге у Сарајеву, *Правда*, Год. XXIV, бр. 321, Београд, 26. новембра 1928, 1.

¹²⁹ Споразум г. г. Спахе и Андрића, *Правда*, Год. XXIV, бр. 315, Београд, 19. новембра 1928, 1.

rukovodstva aktivno radila na harmonizaciji odnosa i učvršćivanju koalicije na svim nivoima, 22. novembra 1928. godine poslije oblasne skupštine u Sarajevu klub sarajevskih (čitaj srškićevih, op. a.) radikala održao je svoju sjednicu s koje je izdao saopćenje da prekida sve odnose s JMO. Kao glavne razloge za raskid naveli su dvostruku politiku koju je vodila JMO, jednu prema Beogradu, a drugu prema Zagrebu i što nije ostvarila koaliciju s radikalima u sarajevskoj općini i oblasnoj skupštini. Odlukom su odbacili i međustranački dogovor postignut u Sarajevu i osudili ministra V. Andrića što je uopće pregovarao sa Spahom. Kako bi Andrić opravdao pred bosanskim radikalima i njihovim simpatizerima, odmah sutradan jedan neimenovani zvaničnik iz njegova kabineta, u popodnevnom izdanju sarajevske *Večernje pošte*, demantirao je vijesti da je ministar vodio pregovore o saradnji radikala i JMO u općini i sarajevskoj oblasti ili da je s bilo kim uopće razgovarao, jer je navodno već nekoliko dana bio bolestan. Ova vijest živo je komentarisana u svim sarajevskim političkim krugovima, a naročito među srškićevim radikalima. Jedan od srškićevih prijatelja izjavio je da je neshvatljivo kako je Andrić ili neko iz njegove okoline mogao dopustiti da se u javnost plasira demanti o pregovorima, kad su svi radikali znali da ih je zaista vodio. Ustvrdio je da je Andrićeva bolest političke prirode i da je to koristio kao izgovor kako bi okončao pregovore sa sarajevskim prvacima JMO.¹³⁰

Nakon neuspješne akcije da izmijene općinsku upravu u Sarajevu, srškićevi radikali su pokrenuli harangu i otpočeli s raspirivanjem nacionalne mržnje u narodu. U nekim mjestima nastavili su s propagandom protiv izabranih vijećnika JMO, izjavljujući da je „srpstvo u opasnosti od ‚Turaka‘, da će stradati dobrovoljci na račun begova i šuckora, da JMO nije pouzdan saveznik, jer spahinovci sarađuju sa vijećnicima HSS itd., itd.“¹³¹ Listovi bliski njima zastupali su stavove da u „ovako nacionalnoj državi kao što je naša mogu i treba da imaju svoju slobodu i ravnopravnost kao u svakoj kulturnoj državi, i svi ostali oni elementi koji nisu stvarali ovu državu, ali ne mogu i ne smiju u njoj vladati.“¹³²

¹³⁰ Босански радикали и Ј. М. О., *Време*, Год. VIII, бр. 2487, Београд, 24. новембра 1928, 3.

¹³¹ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 295.

¹³² N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 176.

Harangu protiv Muslimana oštro je osudila JMO tvrdeći da radikali ne mogu da razumiju da je prošlo vrijeme terora koji su godinama provodili. Po uvjerenju bosanskih radikalaca, navela je, svi politički faktori u zemlji trebali su čekati „šta će izaći iz njihovih mudrih glava i svi moraju da se poklone pred njima, ma bilo to otvoreno na štetu narodnu. (...) Uobrazili su sebi da su velika sila, da mogu da rade što hoće, da niko nema nikakvog prava osim njih, da ništa nije u stanju da im pokaže i da ih uvjeri o protivnom.“ Sarajevski radikali, naglasila je, izgubili su moć rasuđivanja i umislili da će harangiranjem s „najbesmislenijim i najglupljim“ frazama, koje su odavno prevaziđene, zagrijati mase za svoju politiku, ne razmišljajući koliku opasnost je sa sobom nosila nacionalistička retorika i raspirivanje nacionalne i vjerske mržnje. Zbog egoizma izgubili su neke pozicije u sarajevskom gradskom vijeću i sarajevskoj oblastnoj skupštini, nakon čega su podigli uzbunu iz svega glasa da je srpsko državstvo propalo. Pitala je javnost da li je srpsko državstvo moglo propasti u državi u kojoj su Srbi imali dominantnu ulogu i bezmalo držali sve poluge moći u svojim rukama? A potom odgovorila da srpsko državstvo nije moglo da propadne u državi koja je po Ustavu bila zasnovana na potpunoj jednakosti građana i da bi bilo „žalosno (...) srpsko državstvo koje bi moglo da propadne (...), a još žalosniji oni Srbi koji ga ne bi mogli da sačuvaju.“ Nije bilo u opasnosti srpsko državstvo nego megalomanski apetiti sarajevskih radikalaca, koje je trebalo korigirati. Stranka je smatrala da je sarajevske radikale neko trebao obavijestiti da oni nisi „vascijelo srpsko državstvo. Šaka desperatera ne može da predstavlja srpsko državstvo, niti da uzima na nj[ega] patent, jer na to nema nikakvog prava. Oni su toliko ataka poduzimali protiv Srba, koji ne dijele njihova mišljenja, da se ne mogu reklamirati kao jedini Srbi na kugli zemaljskoj. Neka nam bude dozvoljeno da podsjetimo samo na progone nacionalnih Srba, onih koji su sve svoje pa i svoje živote, zalagali za srpsko državstvo, a nalaze se u našim redovima. Mi ne možemo dozvoliti da sarajevski radikali na neki način pokušavaju da isključe iz srpskoga te ljudi i da protiv njih harangiraju. Ne možemo dozvoliti da nama, među kojima (...) ima jako mnogo“ onih koji su „po duši i osjećaju nacionalisti jednog ili drugog plemena, dijele lekcije iz patriotizma.“ Optužili su sarajevske radikale da se njihov patriotism svodio na izazivanje i harangiranje, pravljenje razdora

među narodom i njegovo produbljivanje. Podsjetili su javnost na posljedice njihovog patriotizma i harange tokom februarskih izbora 1925. godine, kada je bilo ubijenih i ranjenih. „Blizu deset godina čekali smo, pa i pod najtežim prilikama, da dobijemo mjesto, koje nas ide po našoj snazi i po našem broju. Mi, koji vrlo dobro znamo šta smo preživjeli, bili smo toliko velikodušni da smo našim na zor protivnicima radikalima sarajevskim ipak davali ono mjesto, koje ih ide. Ali oni su to odbili. Sada neka čekaju oni koliko mogu da izdrže, i ako ne u takvom položaju, u kojem smo mi čekali. Radi toga je njihovo čekanje, koje nije više nego provođenje inata, potpuno u redu.“¹³³ JMO je tvrdila da su Muslimani sposobni da izglade postojeće vjerske, plemenske pa čak i staleške proturječnosti u Bosni i Hercegovini, jer su „oni konstruktivni, gospodarski realni, nacionalno široka pogleda i konsekventni radnici na ,izmirenju, bratskoj saradnji i slobodnom učešću u komunalnim i političkim poslovima u interesu naroda i otadžbine.‘ Ovo je bila prilika da se istakne kako su Muslimani, ekonomski uništeni, nisu izgubili borbeni duh i da njihova politička i narodna svijest sadrži i jezgru državotvornosti, koja je jača od svega onoga negativnoga što su učinili drugi na štetu Muslimana, a i na štetu ostalog naroda i države.“ Ovakvi pogledi i mišljenja imali su za cilj izazivanje moralno-političkih efekata, a nisu bili lišeni ni nacionalističke pozadine.¹³⁴

Iako Spahini zahtjevi za smjenu velikih župana nisu bili sprovedeni, on je i dalje saradivao u vladu. Ni zahtjevi radikala da se u Sarajevu i Mostaru popravi pogreška pri konstituiranju općinskih vijeća također nisu riješeni, ali oni na tome više nisu insistirali.¹³⁵ Ostavljanje u životu tih općinskih vijeća dovelo je do raskida međusobnih aranžmana bosanskih radikala i JMO i njihove saradnje u oblasnim skupštinama u Sarajevu i Travniku. Saradnja na državnom nivou nastavljena je sve do zavođenja diktature 6. januara 1929, jer je bila diktirana krupnijim političkim interesima i potrebama stranačkih vrhova.¹³⁶ Ali, ono što Srškić i njegovi istomišljenici nisu

¹³³ Harangerska posla, *Pravda*, God. VIII, br. 50, Sarajevo, 21. novembra 1928, 1.

¹³⁴ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 295–296.

¹³⁵ Опет око прелазне владе, *Правда*, Год. XXIV, бр. 330, Београд, 4. децембра 1928, 3.

¹³⁶ N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 155.

uspjeli u redovnoj proceduri, ostvarili su nakon zavođenja diktature. Naime, poslije stupanja na snagu novog Zakona o općinama, novoimenovani predsjednik vlade general Petar Živković razdao je u februaru 1929. raspis za smjenu nekih lokalnih funkcionera u pojedinim bosanskohercegovačkim općinama, jer su se navodno svojim defetističkim radom ogriješili o državne interese. Crpeći pravnu osnovu iz tog vladinog akta veliki župan mostarske oblasti razriješio je općinsku upravu u Mostaru, sarajevski u gradu Sarajevu, a tuzlanski u Bijeljini, Bosanskom Šamcu i Modrići. Međutim, pri postavljanju novih kadrova nije uvažavan vjersko-nacionalni sastav u pojedinim mjestima, niti broj oslobođenih glasova stranaka na općinskim izborima. Smjena je najviše pogodila pristalice JMO, jer su njene kadrove zamijenile pristalice radikala ili eksponenti njihove politike, a u nekim mjestima i bliži rođaci velikih župana. Lustracija nekih lokalnih funkcionera izazvala je nezadovoljstvo stanovništva u mjestima gdje su izvršene smjene, jer je urađena „zbog starih partijskih računa.“¹³⁷

Zaključak

Deceniju je stanovništvo Bosne i Hercegovine u Kraljevini SHS uskraćivano za ustavno pravo da na lokalnim izborima bira i bude birano. Glavni razlog „odgađanja“ izbora bila su nastojanja srpskih političkih faktora u Bosni i Hercegovini, okupljenih oko NRS, da očuvaju zaposjednute pozicije i privilegije u lokalnim zajednicama. Politički predstavnici druga dva naroda stalno su tražili održavanje izbora kako bi bar u lokalnim sredinama uzeli učešće u vlasti. Nakon skoro deceniju natezanja vlasti su za 28. oktobar 1928. godine raspisali lokalne izbore u Bosni Hercegovini. Glavnu borbu na izborima vodile su NRS i JMO, stranke koje su činile koaliciju vlast na državnom nivou. Međutim, jedan dio bosanskih radikala, predvođeni Milanom Srškićem, nije podržavao stranačko rukovodstvo po pitanju saradnje s JMO. Svoje nezadovoljstvo bosanski radikali iskazali su u predizbornoj kampanji u kojoj su

¹³⁷ A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 302–303, 427–428.

oštro kritovali vladu i iznosili teške optužbe i uvrede na račun JMO. Neodgovorni političari iz svih političkih stranaka, nemajući nikakvih rezultata iza sebe, niti programskih rješenja kojima bi popravili teško stanje u Bosni i Hercegovini u predizbornim kampanjama pribjegli su nacionalističkoj retorici pomoću koje su nastojali mobilizirati svoje glasačko tijelo. Nepromišljenim nastupima podgrijavali su nacionalne tenzije i sijali razdor u narodu. Grupisanje na nacionalnoj osnovi vodilo je k političkoj i nacionalnoj izolaciji naroda i udaljavalo ih od stvaranja bilo kakvog zajedničkog fronta, koji bi radio na poboljšanju prilika u lokalnim sredinama.

Poslije izbora odnosi među strankama su se dodatno zakomplificirali, jer su JMO i NRS, „koalicioni partneri“, u žaru predizborne borbe posijali klice nepovjerenja, a potom u nekim općinama formirali većinu s drugim političkim strankama i grupama. Odbacivanje saradnje bila je posljedica međusobnih animoziteta i nesuglasica koje su kolumnirale u predizbornoj kampanji, a također i stranačkog i ličnog interesa pojedinaca. Iako su obje stranke ostvarile saradnju s drugim političkim grupama, ipak, radikali su optužili JMO da je njihova koalicija sa Hrvatima imala političku pozadinu i da je bila usmjerena protiv Srba. U pozadini te tvrdnje krilo se nezadovoljstvo zbog gubitka brojnih pozicija i privilegija koje su do tada imali. Pridavanje političke pozadine formiranju općinskih vijeća nije imalo utemeljenja jer su u tome prevladali lokalni interesi, razlika u pogledima na prava komunalne politike, lična sujeta, teško ekonomsko stanje, plata gradskog načelnika (koja je i te kako dolazila u obzir) i palanačka surevnjivost. Ipak, jedan dio bosanskih radikala je iz nezadovoljstva pokrenuo akciju za raskidom koalicije s JMO na državnom nivou, što je premijeru i vradi zadavalo ozbiljne probleme. Umnožavanje sukoba među strankama na terenu, a posebno haranga koju su radikali preduzeli protiv Muslimana, izazvala je buru na političkoj sceni. Rasprava o prevazilaženju te mučne situacije vođena je na najvišem nivou. Dio problema stranke su riješile u pregovorima, a u cijelosti kralj zavođenjem diktature 6. januara 1929. godine.

POLITICAL STORM AFTER MUNICIPAL ELECTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1928

Summary

For a decade, the population of Bosnia and Herzegovina in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes has been denied the constitutional right to vote and to stand as a candidate in local elections. The main reason for the “postponement” of the elections was the efforts of Serbian political factors in Bosnia and Herzegovina, gathered around the NRS, to preserve the occupied positions and privileges in local communities. Political representatives of the other two nations constantly demanded that elections be held in order to take part in the government, at least in the local communities. After almost a decade of struggle, the authorities called local elections in Bosnia and Herzegovina on October 28, 1928. The main fight in the elections was led by the NRS and the JMO, the parties that formed the coalition government at the state level. However, some Bosnian radicals, led by Milan Srškić, did not support the party leadership in cooperating with the JMO. The Bosnian Radicals expressed their dissatisfaction in the election campaign, in which they sharply criticized the government and made severe accusations and insults against the JMO. Irresponsible politicians from all political parties, having neither results behind them, nor program solutions to improve the difficult situation in Bosnia and Herzegovina, in the election campaigns resorted to nationalist rhetoric with which they tried to mobilize their electorate. By reckless performances, they fueled national tensions and sowed discord among the people. Grouping on a national basis led to the political and national isolation of the people and distanced them from creating any common front, which would work to improve the situation in local communities.

After the elections, relations between the parties became particularly complicated, as the JMO and NRS, “coalition partners”, sowed germs of mistrust in the heat of the election campaign, and then formed a majority with other political parties and groups in some municipalities. The rejection of cooperation was a consequence of mutual animosities and disagreements that colluded in the election

campaign, as well as the party and personal interests of individuals. Although both parties cooperated with other political groups, the Radicals accused the JMO that their coalition with Croats had a political background and was directed against Serbs. In the background of that claim was dissatisfaction due to the loss of numerous positions and privileges that they had until then. Assigning a political background to the formation of municipal councils was unfounded because local interests, differences in views on communal policy rights, personal vanity, difficult economic situation, the mayor's salary (which was very much considered) and provincial jealousy prevailed. However, a part of the Bosnian Radicals, out of dissatisfaction, launched an action to break the coalition with the JMO at the state level, which caused serious problems for the Prime Minister and the government. The multiplication of conflicts between the parties on the ground, and especially the harangue taken by the radicals against the Muslims, caused a storm on the political scene. The debate on overcoming that painful situation was conducted at the highest level. Part of the problem was solved by the parties in negotiations, and entirely by the king by imposing the dictatorship on January 6, 1929.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (ABH), Fond Veliki župan sarajevske oblasti (FVŽSO)
- Arhiv Jugoslavije Beograd (AJ), Fond Kraljev dvor (74)

Novine

- *Балкан*, Год. XIII, бр. 73, Београд, 1926.
- *Глас слободе*, God. XIX, br. 35, Sarajevo, 1928.
- *Hrvatska sloga*, God. IV, br. 124, Sarajevo, 1922.
- *Hrvatska sloga*, God. I, br. 60, Sarajevo, 1923.
- *Naša pravda*, God. II, br. 16, Sarajevo, 1923.
- *Nova Evropa*, Knj. XVIII, Zagreb, 1928.
- *Политика*, Год. XXV, бр. 7372, 7375, 7376, 7377, 7378, 7379, Београд, 1928.
- *Pravda*, God. IV, br. 111, Sarajevo, 1922.
- *Pravda*, God. VIII, br. 48, 49, 50, 51, Sarajevo, 1928.
- *Правда*, Год. XXIV, бр. 288, 291, 295, 296, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 311, 312, 313, 315, 319, 321, 330, Београд, 1928.
- *Преглед*, Год. I, бр. 12, Сарајево, 1927.
- *Преглед*, Год. II, бр. 49–50, 52, Сарајево, 1928.
- *Večernja pošta*, br. 1855, Sarajevo, 1927.
- *Време*, Год. VIII, бр. 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2467, 2469, 2470, 2471, 2474, 2476, 2477, 2478, 2487, 2492, Београд, 1928.

Literatura

- Čulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, Knj. I–Dujmović, Sonja, Prilog pitanju centralizma – Učešće Srba u upravnim tijelima Bosne i Hercegovine 1918–Gligorijević, Branislav, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970.
- Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–Група аутора, Милан Сршић (1880–1937)*, Сарајево, 1938.
- Išek, Tomislav, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo, 1981.

- Крстић, Ђорђо, *Аграрна политика у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1938.
- Lopandić, J., Dušan, Izdvajanje Bosne i Hercegovine, *Преглед*, Год. II, бр. 52, Сарајево, 30. априла 1928, 1–2.
- Petranović, Branko; Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918–Pribićević, Svetozar, Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990.
- Purivatra, Atif, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Treće izdanje, Sarajevo, 1999.
- Šarac, Nedim, Učešće Komunističke partije Jugoslavije u opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini 1928. godine, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, God. I, knj. I, Sarajevo, 1961, 251–271.
- Šarac, Nedim, *Ustavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine: sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1975.
- Šehić, Nusret, Počeci formiranja građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–Užičanin, Salkan, *Nacija i teror. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921–1929)*, Tuzla, 2019.

Amir Krpić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

krpic.amir@gmail.com

PREGLED SAVREMENE HRVATSKE HISTORIOGRAFIJE O ŠKOLSTVU (2000-2018)

Apstrakt: U ovom radu donosi se pregled dostignuća historiografije o školstvu u Republici Hrvatskoj u 21. stoljeću. Rad predstavlja pokušaj sumiranja rezultata do kojih je došla najsavremenija hrvatska historiografija o navedenom pitanju. S obzirom na veliki broj raznih vrsta publikacija, u radu su navedeni samo osnovni podaci o njima, tj. podaci u autorima, godini izdanja, izdavačima, časopisima u kojima su objavljeni (ukoliko se radi o člancima), broju stranica i upotrijebljenim bibliografskim jedinica. U radu se, dakle, nije ulazilo u analizu sadržaja tih publikacija, pa prema tome rad nije ni zamišljen da predstavlja analizu dostignuća hrvatske historiografije o navedenom pitanju u naznačenom periodu. Primarni cilj bio je na jednom mjestu predstaviti sve publikacije koje se odnose na temu rada. Autor ostavlja mogućnost da su neke publikacije, svakako nemamjerno, možda izostavljene iz ovog pregleda.

Ključne riječi: historiografija, Hrvatska, školstvo, historija školstva, 21. stoljeće

Abstract: This paper shows an overview of the achievements of historiography regarding education in the Republic of Croatia in the 21st century. The paper represents an attempt of bringing all results achieved by Croatian historiography regarding the forementioned question. Due to the number of different kinds of publications, only the basic information are represented in the paper, i.e. information about authors, publication year, publishers, journals (for articles), number of pages i bibliography of the publication. Therefore, this paper is not about content analysis of the publications, so it does not pretend to be an analysis of the Croatian historiography achievements regarding the forementioned question in the specified

period. The main aim of this paper was to present all publications regarding the question at one place. The author reserves a possibility that some publications, unintentionally, may have been omitted from this overview.

Keywords: Historiography, Croatia, education, history of education, 21st Century

Historiografija o školstvu u Republici Hrvatskoj do danas je dostigla prilično visok nivo. Osim što je objavljen veliki broj radova o historiji školstva, pokrenuti su i razni projekti na ovu temu. *Hrvatski institut za povijest* u Zagrebu, uz finansijsku podršku *Hrvatske zaklade za znanost*, pokrenuo je naučni projekat *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*. Riječ je o troipogodišnjem projektu koji je trajao od septembra 2014. do februara 2018. godine, a koji je, između ostalog, bio posvećen i naučnom istraživanju školstva u Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću.¹

Kao rezultat ovog projekta, objavljen je veliki broj publikacija, građe za historiju školstva, održana je radionica za doktorante, te su upriličene konferencije i izložbe. U Zagrebu je 2017. godine objavljena knjiga građe o historiji školstva. Djelo je nazvano po projektu, dakle „*Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*.“ Ivana Horbec, Maja Matasović i Vlasta Švoger uredile su dio „*Zakonodavni okvir stvaranja modernoga školstva u Hrvatskoj (18. i 19. stoljeće)*,“ a zatim je uvršteno deset članaka – građe o historiji školstva. Ovo djelo sadrži ukupno 459 stranica.² Jedan od rezultata projekta jesu i prijedlozi za reformu školskog zakonodavstva na temeljima historijske građe. Osim toga, objavljene su i neke školske spomenice kao izvor za historiju školstva.³

U toku izvođenja projekta objavljen je i niz pojedinačnih publikacija. Hronološki, prvi u nizu je zbornik radova na njemačkom jeziku „*Die Kroaten an der Wiener Universität. 650 Jahre Universität Wien*,“ koji sadrži radove sa naučnog skupa održanog u Beču 10. oktobra 2015. godine povodom 650. godišnjice Univerziteta u Beču.

¹ *Opis projekta*, <http://histedu.isp.hr/> (27. 10. 2018)

² Ivana Horbec, Maja Matasović, Vlasta Švoger, *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*, Knjiga I: Zakonodavni okvir, 2017.

³ *Grada za povijest školstva*, <http://histedu.isp.hr/grada-za-povijest-skolstva/> (27. 10. 2018)

U zborniku su, među ostalim, objavljeni radovi Vlaste Švoger i Ivane Horbec. Prva je učestvovala sa radom „*Kroatische Intellektuellen – Wiener Studenten im 19. Jahrhundert. Einige Fallstudien*,“ a druga sa radom „*Kroatische Studenten in Wien im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*.⁴

Zatim je 2016. godine Dinko Župan objavio rad pod naslovom „*Prvih deset godina rada škole u Bocanjevcima*.“ Rad je na osam stranica objavljen u petom broju časopisa *Zbornik grada Belišća*, a urađen je na osnovu dostupnih izvještaja i školskih spomenica.⁵ Sljedeće godine Vlasta Švoger je objavila još jedan rad, pod naslovom „*Zeitungen. Plattform für Debatten über die Modernisierung des kroatischen Schulwesens im 19. Jahrhundert*,“ u dvanaestom tomu, broju 1 časopisa *History of Education & Children's Literature*. Rad govori o novinskim listovima i njihovoj ulozi u modernizaciji hrvatskog školstva u 19. stoljeću.⁶

Iste godine Dinko Župan je objavio novi rad na temu školstva, a on nosi naslov „*Školovanje slavonskih šumara u Mariabrunnu (1813-1867) s posebnim osvrtom na Adolfa Danhelovskog*.“ Rad je objavljen u zborniku radova *Slavonske šume kroz povijest* u Slavonskom Brodu 2017. godine na četrnaest stranica.⁷ Tokom 2018. godine objavljen je niz radova, među kojima je prvi rad Branka Ostajmera sa Hrvatskog instituta za povijest, pod naslovom „*Đakovački učitelj Ivan Kocić Jergović*.“ Rad na 26 stranica objavljen je u trinaestom broju časopisa *Zbornik Muzeja Đakovštine*, a klasifikovan je kao izvorni naučni rad. Urađen je na osnovu literature, listova i izvještaja iz vremena o kojem je riječ.⁸

⁴ Znanstveni radovi Vlaste Švoger i Ivane Horbec u zborniku radova „*Die Kroaten an der Wiener Universität. 650 Jahre Universität Wien*”, <http://histedu.isp.hr/znanstveni-rad-kroatische-intellektuellen/> (27. 10. 2018)

⁵ Dinko Župan, „*Prvih deset godina rada škole u Bocanjevcima*”, <http://histedu.isp.hr/dinko-zupan-prvih-deset-godina-rada-skole-u-bocanjevcima/> (27. 10. 2018)

⁶ Vlasta Švoger: „*Zeitungen. Plattform für Debatten über die Modernisierung des kroatischen Schulwesens im 19. Jahrhundert*“, <http://histedu.isp.hr/vlasta-svoger-zeitungen-plattform-fur-debatten-uber-die-modernisierung-des-kroatischen-schulwesens-im-19-jahrhundert/> (27. 10. 2018)

⁷ Dinko Župan, „*Školovanje slavonskih šumara u Mariabrunnu (1813-1867) s posebnim osvrtom na Adolfa Danhelovskog*”, <http://histedu.isp.hr/dinko-zupan-skolovanje-slavonskih-sumara-u-mariabrunnu-1813-1867-s-posebnim-osvrtom-na-adolfa-danhelovskog/> (27. 10. 2018)

⁸ Branko Ostajmer, Đakovački učitelj Ivan Kocić Jergović, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, br. 13, 2017, 67-92.

Na inicijativu naučnog projekta *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj* organizovana je sekcija *Povijest obrazovanja i školstva* na V kongresu hrvatskih povjesničara, održanom u Zadru u oktobru 2016. godine. Na tom kongresu su učestvovala četiri autora čiji su radovi o historiji školstva i obrazovanja objavljeni u *Časopisu za svremenu povijest* 2017. godine. Vanni D'Alessio, sa Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, objavio je rad „*Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci*.“ Rad je napisan na 23 stranice, a ocijenjen je kao izvorni naučni rad. Pored brojne literature, autor je koristio i arhivsku građu iz Arhiva Centra za povijesna istraživanja u Rovinju, Državnog arhiva u Rijeci i Diplomatskog arhiva Ministarstva vanjskih poslova Srbije.⁹ U istom broju je na četrnaest stranica objavljen rad „*Štrajk učenika osječke Kraljevske velike gimnazije iz 1912. godine*“ autora Sergeja Filipovića sa Filozofskog fakulteta u Osijeku. I ovaj rad je ocijenjen kao izvorni naučni rad, a pored objavljenih izvora i literature o istraživačkom pitanju, autor je koristio i dokumente iz dva fonda Državnog arhiva u Osijeku.¹⁰

Dalje je objavljen rad ranije spomenutog Branka Ostajmera, koji nosi naslov „*Učiteljstvo Banske Hrvatske u vihoru Velikoga rata*.“ Rad je napisan na petnaest stranica, a klasifikovan je kao prethodno priopćenje. Urađen je na osnovu objavljenih izvora i literature, te arhivske građe iz tri fonda Državnog arhiva u Osijeku. Ovaj rad je objavljen u trećem broju istog časopisa, također 2017. godine.¹¹ U istom broju je objavljen rad pod naslovom „*Učiteljska zadruga (1865. – 1891.) Najstarija učiteljska udruga u Hrvatskoj*,“ koji je ocijenjen kao izvorni naučni rad. Autorica ovog rada, Sonja Gaćina Škalamera iz Hrvatskog školskog muzeja u Zagrebu, koristila je dva fonda građe iz Hrvatskog školskog muzeja, te veći broj objavljenih izvora, listova i literature. Rad je napisan na četrnaest stranica.¹²

⁹ Vanni D'Alessio, Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci, *Časopis za svremenu povijest* (Dalje: ČSP), god. 49, br. 2, 2017, 219-240.

¹⁰ Sergej Filipović, Štrajk učenika osječke Kraljevske velike gimnazije iz 1912. godine, ČSP, god. 49, br. 2, 2017, 243-255.

¹¹ Branko Ostajmer, Učiteljstvo Banske Hrvatske u vihoru Velikoga rata, ČSP, god. 49, br. 3, 2017, 555-569.

¹² Sonja Gaćina Škalamera, Učiteljska zadruga (1865. – 1891.) Najstarija učiteljska udruga u Hrvatskoj, ČSP, god. 49, br. 3, 571-584.

Još četiri rada, predstavljena na već spomenutom kongresu hrvatskih historičara, objavljena su u jednom naučnom časopisu. Riječ je o *Povijesnim prilozima*, koje izdaje Hrvatski institut za povijest. Sva četiri rada su klasifikovani kao izvorni naučni radovi, a svi su predstavljeni u sekciji *Povijest obrazovanja i školstva* na pomenutom kongresu. Autori radova su Ivana Horbec, Teodora Shek Brnardić, Milan Vrbanus i Vlasta Švoger.

Horbec je napisala rad pod naslovom „*The ‘Quiet Force’: The Role of Legal Education in the Disciplining of the Hungarian and Croatian Nobility in the 1760s*,“ napisan na 28 stranica na osnovu domaće i strane literature i objavljenih izvora.¹³ Shek Brnardić je na 24 stranice napisala rad koji nosi naslov „*The Upbringing of Competent and Patriotic Officers: Military Education at the Theresian Military Academy in Wiener Neustadt (1752-1805)*.“ Pored brojne domaće i strane literature, autorica je koristila i fondove austrijskog Ratnog arhiva u Beču (*Kriegsarchiv*).¹⁴ Rad Milana Vrbanusa objavljen u ovom časopisu nosi naslov „*Resistance, Conflicts And Contributions To Organising Education In Slavonia In The 18th And The First Decades Of The 19th Century*.“ Napisan je na 30 stranica i donosi obilje informacija o obrazovanju u Slavoniji, preuzetih iz velikog broja korištene literature, te *Zagrebačkog kalendara (Zagrabiense Calendarium)*.¹⁵ Četvrti rad je rad „*The 1848 – 1849 Revolutionary Turmoil – Incentive for Changes in Croatia’s Education System*“ Vlaste Švoger, koja je ujedno i moderirala sekciju kongresa u kojoj su ovi radovi predstavljeni. Njen rad sadrži 23 stranice, a napisan je na osnovu obimne literature koja se odnosi na istraživačko pitanje, te na osnovu arhivske građe iz tri fonda Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu.¹⁶

¹³ Ivana Horbec, The ‘Quiet Force’: The Role of Legal Education in the Disciplining of the Hungarian and Croatian Nobility in the 1760s, *Povijesni prilozi*, god. 53, br. 53, 2017, 81-108.

¹⁴ Teodora Shek Brnardić, The Upbringing of Competent and Patriotic Officers: Military Education at the Theresian Military Academy in Wiener Neustadt (1752-1805), *Povijesni prilozi*, god. 53, br. 53, 2017, 109-132.

¹⁵ Milan Vrbanus, Resistance, Conflicts And Contributions To Organising Education In Slavonia In The 18th And The First Decades Of The 19th Century, *Povijesni prilozi*, god. 53, br. 53, 2017, 133-162.

¹⁶ Vlasta Švoger, The 1848 – 1849 Revolutionary Turmoil – Incentive for Changes in Croatia’s Education System, *Povijesni prilozi*, god. 53, br. 53, 2017, 163-185.

Švoger je 2017. godine objavila i jedan rad u časopisu *Review of Croatian History*. Naslov rada je „*On the Role of Informal Education in 19th-Century Croatia*,“ a napisan je na 24 stranice i klasifikovan kao izvorni naučni rad. Pored brojne literature i objavljenih izvora, autorica je koristila i građu iz *Nacionalne i sveučilišne knjižnice* u Zagrebu.¹⁷ Dakle, naučni projekat *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj* Hrvatskog instituta za povijest dao je ogroman doprinos historiografiji o školstvu u Hrvatskoj, što se može vidjeti po kvantitetu i kvalitetu radova koji su objavljeni, a koji su rezultat upravo ovog projekta. Kao što se može vidjeti iz gore navedenog, većina tih radova su izvorni naučni radovi, što donosi posebnu težinu i vrijednost ovom projektu.

Na kraju treba spomenuti da su i druge aktivnosti organizovane u sklopu naučnog projekta. Hronološki gledano, najprije je održana radionica za doktorante nazvana *Istraživanje povijesti školstva: građa i metodologija*. Radionica je održana u prostorijama Hrvatskog školskog muzeja u Zagrebu 16. novembra 2015. godine, a ovdje su upriličena predavanja o historiji školstva i obrazovanja.¹⁸ U prostorijama Hrvatskog instituta za povijest 18. i 19. maja 2017. godine održana je sadržajem veoma bogata međunarodna konferencija pod nazivom *Being a student in the Habsburg monarchy*. Na konferenciji, koja je organizovana u četiri sesije, učestvovali su izlagači iz Slovenije, Italije, Austrije, Mađarske, Slovačke, Nizozemske, Srbije, Rusije, Japana i Hrvatske. Ukupno je predstavljeno osam radova hrvatskih izlagača, a to su: „*Education Interrupted: Reasons why Bosnian Clerics Discontinued Scholarships*“ autora Rudolfa Barišića; „*Multilingual Educational Trajectories in the Austro-Hungarian Empire: Two Autobiographical Accounts*“ autorica Olge Orlić i Anite Sujoldžić; „*Upbringing and Early Education in the 19th Century Memoirs*“ autora Zrinka Novosela; „*Being a Female Pupil – Education of Middle Class Girls in Croatia in the Second Half of the 19th Century*“ autora Dinka Župana; „*Students from a Small Country in the Big City – Croatians Studying in Vienna in the 19th*

¹⁷ Vlasta Švoger, On the Role of Informal Education in 19th-Century Croatia, *Review of Croatian History*, god. 13, br. 1, 2017, 79-102.

¹⁸ Radionica za doktorande, <http://histedu.isp.hr/radionica-za-doktorande/> (27. 10. 2018)

Century“ autorice Vlaste Švoger; „*The Everyday Life of Cadets at the Wiener Neustadt Military Academy as Represented on the Paintings by Bernhard Albrecht (1785-1793)*“ autorice Teodore Shak Brnardić; „*From Lecture Halls to Taverns. Everyday Life of Croatian Students in Vienna*“ autorice Iskre Iveljić; „*Croatian Academic Societies in Graz in the Late 19th and the Early 20th Centurie*“ autora Branka Ostajmera i „*Students' Magazines at the Beginning of the 20th Century in Zagreb*“ autorice Tihane Luetić.¹⁹

U pauzi tokom drugog dana održavanja konferencije u Pompejanskoj dvorani Hrvatskog instituta za povijest upriličena je i izložba *Biti učenik u Hrvatskoj u dugom 19. stoljeću*, čiji je autor bio Dinko Župan. Izložba se dotakla skoro svih aspekata školovanja u Hrvatskoj u naznačenom periodu.²⁰

Osim radova nastalih kao rezultat pomenutog projekta, u Hrvatskoj je od 2000. do 2018. godine objavljen veliki broj pojedinačnih radova koji dotiču teme iz historije školstva. Prije nego pređemo na te radove pojedinačno, treba spomenuti naučni skup posvećen historiji školstva, održan 10. i 11. aprila 2014. godine u Zagrebu. Naučni skup pod nazivom *Hrvatsko školstvo u 20. stoljeću* organizovala je Matica hrvatska, a na njemu je predstavljeno 28 radova. Ovdje ih navodimo u vidu popisa:²¹

- Dinko Župan, Mažuranićeva reforma pučkog školstva: Temelj modernog osnovnog školstva u Hrvatskoj,
- Štefka Batinić, Pedagoška reforma škole u Hrvatskoj između dva svjetska rata,
- Egon Kraljević, Politički utjecaji i previranja u prosvjeti i školstvu u Hrvatskoj za vrijeme Kraljevine SHS / Jugoslavije,
- Ljerka Vuk, Razvoj školstva u vrijeme djelovanja Stjepana Radića u Kraljevini SHS,
- Irena Živoder, Razvoj osnovnog školstva u Novoj Rači: od austro-ugarskog modela do suvremenog školstva,

¹⁹ Conference *Being a student in the Habsburg Monarchy*, <http://histedu.isp.hr/conference-being-a-student/> (27. 10. 2018)

²⁰ Izložba *Biti učenik u Hrvatskoj u dugom 19. stoljeću*, <http://histedu.isp.hr/izlozba/> (27. 10. 2018)

²¹ Znanstveni skup „*Hrvatsko školstvo u 20. stoljeću*“, <http://www.historiografija.hr/news.php?id=734> (27. 10. 2018)

- Sanda Uglešić, Položaj učiteljstva u pučkim školama zadarskog kotara na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće,
- Suzana Jagić, Materijalni položaj škola i učitelja Hrvatskog zagorja u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929),
- Zlata Živaković-Kerže, Od Prve gimnazije 1729. do Prve gimnazije 1992.: Osrt na razvoj gimnazijskog školovanja u Osijeku,
- Tihana Luetić, Tihomir Vukelja, Od mature do profesure: kvantitativni aspekt odnosa srednjih škola i Matematičkoprirodoslovnoga odjela Mudroslovnog fakulteta,
- Tatjana Šarić, Komunistička vlast, Sveučilište i studenti u NRH 1945–1953.,
- Snježana Koren, Politike nastave povijesti u 20. stoljeću: mijene i kontinuiteti,
- Marijana Matijević, Koncept dolaska Hrvata u udžbenicima povijesti u 20. st.,
- Kristina Giacometti, Irena Živoder, Promjena osnovne tematske matrice hrvatske dječje književnosti i metamorfoza teksta u udžbenicima povijesti 1990–2000.: nacionalni determinizam i oblikovanje nove kulturološke paradigmе,
- Goran Đurđević, Mate Vučić, Poruka s karata: analiza geografskih karata u udžbenicima povijesti 1918–1991.,
- Mirjana Werner, Hrvatska nastava u njemačkoj saveznoj državi Sjevernoj Rajni-Vestfaliji, Nordrhein – Westfalen (NRW),
- Petar Kerže, Od Bučara i Sorlinija do Gabrijelića: osrt na promjene i programe tjelovježbe, tj. tjelesne i zdravstvene kulture, u pučkoj (osnovnoj) školi i gimnaziji u 19. i 20. stoljeću,
- Dubravka Smajić, Mirko Divković – ravnatelj zagrebačke gimnazije i hrvatski gramatičar,
- Marko Tokić, Jadranka Damjanov: uspostava obrazovanja u likovnoj umjetnosti,
- Slađana Josipović Batorek, Prosvjetna politika druge

Jugoslavije prema religiji i položaj katoličkog vjerouauka u državnim školama,

- Ester Radičević, Nastavna sredstva i pomagala u Privatnoj školi Milosrdnih sestara Sv. Križa,
- Tamara Jurkić Sviben, Inovacije u nastavi hrvatskoga jezika u Istri šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća s posebnim osvrtom na povijest prve eksperimentalne Osnovne škole Neven Kirac u Puli,
- Ivana Milković, Pregled čitanki i udžbenika hrvatskoga jezika za mlađe razrede osnovne škole krajem 20. stoljeća,
- Kristina Džin, Uloga Arheološkog muzeja Istre iz Pule u baštinskom obrazovanju mladih,
- Zlatan Varelija, Hrvatsko školstvo na području sjeverozapadne Istre do kraja Prvoga svjetskog rata,
- Ante Bralić, Branko Kasalo, Obrazovanje pod okupacijom – zadarske srednje škole na hrvatskom jeziku i talijanska vlast 1918-1921.,
- Ante Gverić, Školovanje pod okupacijom – zadarska bogoslovija (teologija) 1918–1922.,
- Barbara Riman, Kristina Riman, Slovensko nastavno osoblje u osječkim gimnazijama 1855–1945.,
- Elvira Islamović, Kulturni i obrazovni život Hrvata u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske uprave s posebnim osvrtom na Okrug Bihać.

Među pojedinačnim radovima, koje ćemo u ostalim slučajevima hronološki navoditi, najprije treba istaći tri knjige o historiji školstva. Prva je objavljena 2000. godine pod naslovom „*Povijest školstva u Petrinji 1700.-2000.*“ koju je u izdanju Matice hrvatske objavio Ivica Golec. Knjiga je napisana na 561 stranici i objavljena je u Petrinji. Sastoji se od osam dijelova, u kojima se autor dotiče posebnih tema vezanih za školstvo u Petrinji.²²

²² Margaret Matijević, Ivica Golec, *Povijest školstva u Petrinji 1700.-2000.*, Matica hrvatska Petrinja, Petrinja, 2000., 561 str, *Croatica Christiana periodica*, vol. 25, br. 47, 2001, 295-297.

Druga je monografija, koju je priredila Biserka Brešić, o jednoj zagrebačkoj školi pod naslovom „*Zagrebačka XV. gimnazija 1964.-2008.: XV. matematička - MIOC - XV. gimnazija*,“ objavljena na 324 stranice 2008. godine u izdanju Školske knjige u Zagrebu.²³ Potom je 2009. godine u izdanju Filozofskog fakulteta u Osijeku i HKPZ Slavonski Brod objavljena knjiga pod naslovom „*Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*,“ autora Emerika Munjiza sa Odsjeka za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Osijeku. Zapravo je riječ o udžbeniku sastavljenom od pet dijelova, od kojih je drugi dio posvećen historiji školstva. Knjiga je napisana na 289 stranica i predstavljena u Osijeku.²⁴

Kada su u pitanju članci objavljeni u časopisima, takvih je na desetine objavljeno u periodu od 2000. do 2018. godine. Ivan Pažanin je 2000. godine objavio rad pod naslovom „*Školstvo u trogirskom kraju u 19. i 20. stoljeću*,“ u časopisu *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*. Rad je ocijenjen kao izvorni naučni rad, a napisan je na 80 stranica. U izradi rada autor je koristio veliki broj referenci – izvora i literature, te ostavio 154 podložne napomene.²⁵

U časopisu *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 2005. godine rad je objavila Castilia Manea-Grgin sa Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Rad nosi naslov „*Proces opismenjavanja i nastanak lokalne inteligencije kod karaševskih Hrvata u 18. stoljeću*,“ a napisan je na 27 stranica i ocijenjen kao izvorni naučni rad. Uz upotrebu literature na engleskom, hrvatskom i rumunskom jeziku, autorica je koristila i neobjavljene izvore iz četiri fonda Župnog arhiva u Karaševu, te Muzeja Banata u Temišvaru (*Muzeul Banatului Timișoara*).²⁶

²³ *Zagrebačka XV.gimnazija 1964.-2008.:XV.Matematička - MIOC - XV.Gimnazija*, https://books.google.ba/books/about/Zagreba%C4%8Dka_XV_Gimnazija.html?id=9ro1cgAACAAJ&redir_esc=y (28. 10. 2018)

²⁴ Mirko Lukaš, Emerik Munjiza, *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*, Filozofski fakultet Osijek i HKPZ Slavonski Brod, Osijek 2009., 289 str. *Život i Škola*, vol. 56, br. 23, 2010, 225-228.

²⁵ Ivan Pažanin, *Školstvo u trogirskom kraju u 19. i 20. stoljeću*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 42, 2000, 333-412.

²⁶ Castilia Manea-Grgin, *Proces opismenjavanja i nastanak lokalne inteligencije kod karaševskih Hrvata u 18. stoljeću*, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, god. 14, br. 4-5, 2005, 663-689.

Dva rada objavljena su 2006. godine u časopisu *Acta medico-historica Adriatica*. Članak pod naslovom „*Začeci i razvoj medicinskih škola u Rijeci*“ objavio je Milan Zgrablić sa Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Iako po zanimanju nije historičar, autor je u svom radu na četrnaest stranica kao reference koristio literaturu i dva izvora prvog reda.²⁷ Drugi je rad Vesne Vučevac Bajt sa Katedre za povijest veterinastva pri Veterinarskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Rad nosi naslov „*Razvoj veterinarskog školstva u svijetu s posebnim osvrtom na prilike u Hrvatskoj*,“ napisan na sedam stranica. Autorica je koristila tri reference, bez upotrebe izvora prvog reda. I ovaj i prethodno navedeni rad ocijenjeni su kao pregledni radovi.²⁸

Sljedeće 2007. godine također su objavljena dva rada o historiji školstva. Jedan je objavljen u časopisu *Odgojne znanosti* koji izdaje Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, a nosi naslov „*Iz povijesti osnovne škole u Hrvatskoj u razdoblju od 1918. do 1941.*“ Autorica rada je Dubravka Miljković, koja je ovaj rad napisala na šesnaest stranica. Napisan samo na osnovu literature, klasifikovan je kao stručni rad.²⁹ Drugi rad, klasifikovan kao prethodno priopćenje, napisao je Boris Zakošek, a objavljen je u *Časopisu za povijest Zapadne Hrvatske*. Rad nosi naslov „*Barun Franz Reyer i osnivanje privatne škole za djevojčice u Voloskom 1884. godine*,“ a napisan je na deset stranica. Autor je koristio samo šest referenci, ali polovinu od toga čine dokumenti iz tri fonda Hrvatskog državnog arhiva u Rijeci.³⁰

U časopisu *Liberallium* koji izdaju Odjel za informacijske znanosti Sveučilišta u Zadru i Odsjek za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Osijeku, 2008. godine je objavljen rad „*Reforma školstva u vrijeme Druge austrijske uprave u Dalmaciji i knjižnice pučkih škola*,“ autorice Ivanke Kuić iz Sveučilišne knjižnice u Splitu. Ovaj rad na dvadeset stranica klasifikovan je kao pregledni

²⁷ Milan Zgrablić, Začeci i razvoj medicinskih škola u Rijeci, *Acta medico-historica Adriatica*, vol. 4, br. 1, 2007, 97-110.

²⁸ Vesna Vučevac Bajt, Razvoj veterinarskog školstva u svijetu s posebnim osvrtom na prilike u Hrvatskoj, *Acta medico-historica Adriatica*, vol. 4, br. 1, 2007, 121-127.

²⁹ Dubravka Miljković, Iz povijesti osnovne škole u Hrvatskoj u razdoblju od 1918. do 1941., *Odgojne znanosti*, vol. 9, br. 1, 2007, 135-150.

³⁰ Boris Zakošek, Barun Franz Reyer i osnivanje privatne škole za djevojčice u Voloskom 1884. godine, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, br. 2-3, 2007/08, 95-104.

naučni rad, za čiju je izradu autorica koristila pretežno literaturu i nekoliko objavljenih izvora.³¹

Dva rada je 2008. godine objavila Suzana Jagić. Jedan je izvorni naučni rad, objavljen u časopisu *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* koji izdaje Filozofski fakultet u Zagrebu. Taj rad nosi naslov „*Učiteljstvo kotara Ivanec od sredine 19. stoljeća do 1918. godine*,“ a napisan je na šesnaest stranica korištenjem literature, objavljenih izvora, te građe iz Hrvatskog državnog arhiva, Državnog arhiva Varaždin te školskih arhiva osnovnih i pučkih škola o kojima se govori.³² Drugi njen rad ocijenjen je kao stručni rad, a u koautorstvu sa Sonjom Poljak objavljen je u časopisu *Povijest u nastavi* koji izdaje *Društvo za hrvatsku povijesnicu* u Zagrebu. Rad je naslovjen „*Nastava povijesti u OŠ Ivana Kukuljevića Sakcinskog u Ivancu: Aktivnosti tijekom školske godine 2007./2008. utemeljene na suvremenim nastavnim metodama*,“ a napisan je na devetnaest stranica na osnovu literature i web referenci.³³

U 2009. godini objavljena su dva rada. Ivanka Horbec sa *Instituta za povijest* u Zagrebu objavila je rad „»*Učiti administraciju*: školovanje javnih službenika u 18. stoljeću.“ Rad je objavljen u časopisu *Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave* na 45 stranica. U stilu profesionalne historičarke, autorica je koristila veliki broj referenci u vidu literature, te arhivsku građu iz sljedećih arhiva: Državni arhiv u Zagrebu, Hrvatski državni arhiv, Mađarski državni arhiv (*Magyar Országos Levéltár*), Austrijski državni arhiv (*Österreichisches Staatsarchiv*) i Arhiv Hrvatske.³⁴ Drugi rad iz ove godine nosi naslov „*Povjesne okolnosti osnutka pučkih škola u Višnjici, Ivancu, Maruševcu i Bedinji 1839. godine*,“ autorice Suzane Jagić. Rad je napisan na dvanaest stranica na osnovu školskih i župnih arhiva,

³¹ Ivanka Kuić, Reforma školstva u vrijeme Druge austrijske uprave u Dalmaciji i knjižnice pučkih škola, *Libellarium*, vol. 1, br. 2, 2008, 243-262.

³² Suzana Jagić, Učiteljstvo kotara Ivanec od sredine 19. stoljeća do 1918. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 40, br. 1, 2008, 175-187.

³³ Suzana Jagić, Nastava povijesti u OŠ Ivana Kukuljevića Sakcinskog u Ivancu: Aktivnosti tijekom školske godine 2007./2008. utemeljene na suvremenim nastavnim metodama, *Povijest u nastavi*, vol. 6, br. 12, 2008, 233-251.

³⁴ Ivanka Horbec, »Učiti administraciju: školovanje javnih službenika u 18. stoljeću, *Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave*, vol. 9, br. 4, 2009, 1011-1055.

Hrvatskog državnog arhiva i Državnog arhiva Varaždin, te nekoliko objavljenih izvora i literature. Ocijenjen je kao pregledni naučni rad, a objavljen je u časopisu *Kaj* koji izdaje *Kajkavsko spravišće – Društvo za širenje i unapređivanje znanosti i umjetnosti*.³⁵

U časopisu *Napredak* koji izdaju Hrvatski pedagoško-književni zbor i Filozofski fakultet u Splitu 2010. godine objavljen je izvorni naučni rad autora Ivane Šapine i Siniše Opića. Rad na šesnaest stranica nosi naslov „*Razvoj školstva u Hrvatskoj Kostajnici*,“ a napisan je na osnovu literature i fondova Državnog arhiva Sisak i Hrvatskog školskog muzeja.³⁶

U 2011. godini objavljena su dva rada. Jedan je napisala već spominjana Dubravka Miljković, u koautorstvu sa Štefkom Batinić iz Hrvatskog školskog muzeja. Njihov rad nosi naslov „*Iz povijesti hrvatskoga srednjega školstva u razdoblju od 1918. – 1940.*,“ a objavljen je u časopisu *Napredak*. Napisan je na pretežno na osnovu literature uz nekoliko objavljenih izvora, a ocijenjen je kao pregledni rad.³⁷ Drugi rad je djelo Tatjane Brlek iz Muzeja Hrvatskoga zagorja i Muzeja „Staro selo“ Kumrovec. Rad nosi naslov „*Razred kumrovečke niže pučke škole: novi stalni postav u Muzeju „Staro selo“ Kumrovec*,“ u kojem autorica govori o razvoju školstva u Kumrovcu. Napisan je na pet stranica korištenjem literature i jednog izvora, a objavljen u časopisu *Informatica museologica* koji izdaje Muzejski dokumentacijski centar u Zagrebu.³⁸

Tokom 2012. godine četiri autora su objavila radove o historiji školstva. Maja Rukavina sa Učiteljskog fakulteta u Rijeci objavila je rad, ocijenjen kao prethodno priopćenje, pod naslovom „*Povjesni pregled razvoja osnovne škole u Lici s osvrtom na grad Gospić*.“ Rad je objavljen u časopisu Život i škola: časopis za teoriju i praksi odgoja

³⁵ Suzana Jagić, Povjesne okolnosti osnutka pučkih škola u Višnjici, Ivancu, Maruševcu i Bedinji 1839. godine, *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, vol. 42, br. 4-5, 2009, 115-126.

³⁶ Ivana Šapina, Siniša Opić, Razvoj školstva u Hrvatskoj Kostajnici, *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, vol. 151, br. 1, 2010, 120-135.

³⁷ Dubravka Miljković, Štefka Batinić, Iz povijesti hrvatskoga srednjega školstva u razdoblju od 1918. – 1940., *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, vol. 152, br. 3-4, 2011, 495-520.

³⁸ Tatjana Brlek, Razred kumrovečke niže pučke škole: novi stalni postav u Muzeju „Staro selo“ Kumrovec, *Informatica museologica*, vol. 42, br. 1-4, 2011, 87-91.

i obrazovanja koji izdaje Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Napisan na osnovu literature, rad ima četrnaest stranica.³⁹ Pregledni rad pod naslovom „Napredak o odgoju djevojčica u obveznom hrvatskom školstvu druge polovine XIX. stoljeća“ u časopisu *Napredak* objavio je ranije spomenuti Emerik Munjiza sa Filozofskog fakulteta u Osijeku. Rad ima četrnaest stranica, a pored referentne literature, autor je koristio osam objavljenih izvora.⁴⁰

Do sada često puta spomenuta Vlasta Švoger objavila je izvorni naučni rad pod naslovom „*O temeljima modernoga školstva u Habsburškoj Monarhiji i Hrvatskoj*.“ Rad je objavljen u časopisu *Povjesni prilozi* na 20 stranica. Autorica je ostavila 50 podložnih napomena, a rad je napisala na osnovu literature, objavljenih izvora, više brojeva lista *Wiener Zeitung*, te arhivske građe Hrvatskog državnog arhiva.⁴¹ Tvrtnko Božić iz OŠ Fran Krsto Frankopan na Krku napisao je pregledni rad pod naslovom „*Povijest osnovnog školstva u Baški*.“ Rad je napisan na šesnaest stranica na osnovu tri reference literature, a objavljen je u časopisu *Povijest u nastavi*. Autor u radu obrađuje period od 15. do kraja 20. stoljeća.⁴²

U 2013. godini objavljena su tri rada u tri različita časopisa. Nada Bezić iz Hrvatskog glazbenog zavoda objavila je članak „*Pettanova neobjavljena knjiga 150 godina muzičke škole «Vatroslav Lisinski» - Zagreb*“ u časopisu *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik* koji izdaju Hrvatsko muzikološko društvo, Odsjek za povijest hrvatske glazbe HAZU i Muzička akademija Sveučilišta u Zagrebu. Rad je klasifikovan kao prethodno priopćenje, napisan na deset stranica na osnovu literature i nekoliko objavljenih izvora.⁴³ U časopisu *Scrinia*

³⁹ Maja Rukavina, *Povijesni pregled razvoja osnovne škole u Lici s osvrtom na grad Gospić, Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, vol. 58, br. 28, 2012, 116-128.

⁴⁰ Emerik Munjiza, Napredak o odgoju djevojčica u obveznom hrvatskom školstvu druge polovine XIX. stoljeća, *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, vol. 153, br. 2, 2012, 279-292.

⁴¹ Vlasta Švoger, *O temeljima modernoga školstva u Habsburškoj Monarhiji i Hrvatskoj, Povijesni prilozi*, br. 42, 2012, 309-328.

⁴² Tvrtnko Božić, *Povijest osnovnog školstva u Baški, Povijest u nastavi*, vol. 10, br. 20, 2012, 217-232.

⁴³ Nada Bezić, *Pettanova neobjavljena knjiga 150 godina muzičke škole «Vatroslav Lisinski» - Zagreb, Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, vol. 44, br. 2, 2013, 305-313.

Slavonica koji izdaje Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje 2013. godine je objavljen rad pod naslovom „*Slavonska generalkomanda: prilozi za povijest školstva*,“ autorice Mice Orban Kljajić. Rad je napisan na 54 stranica i ocijenjen je kao stručni rad. U radu se zapravo donosi građa za historiju školstva, koja potiče iz slavonske generalkomande, u punom transkriptu na njemačkom jeziku i prevodu na hrvatski jezik.⁴⁴

Branko Kukurin iz Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti objavio je 2013. godine rad pod naslovom „*Prilozi za povijest školstva na području općine Matulji za vrijeme talijanske fašističke okupacije 1920.-1943.*“ Rad je objavljen u časopisu *Problemi sjevernog Jadrana* koji izdaje gore navedena institucija sa koje autor rada dolazi. Napisan na 36 stranica, rad je ocijenjen kao pregledni, a većinu rada čine doneseni prilozi na italijanskom jeziku sa hrvatskim prevodom. Rad se, prema tome, može kategorisati u građu.⁴⁵

U 2014. godini objavljeno je više radova na temu historije školstva. U časopisu *Hrvatski: časopis za teoriju i praksu nastave hrvatskoga jezika, književnosti, govornoga i pismenoga izražavanja te medijske kulture*, koji izdaje Hrvatsko filološko društvo u Zagrebu, Mate Milas je objavio rad pod naslovom „*Prilog proučavanju povijesti nastave gramatike*“ na 23 stranice. Rad je ocijenjen kao pregledni rad, a napisan je na osnovu literature i manjeg broja objavljenih izvora, te nekoliko web referenci.⁴⁶ Ostali radovi iz te godine objavljeni su u časopisu *Anali za povijest odgoja* koji izdaje Hrvatski školski muzej u Zagrebu. Ukupno je objavljeno šest radova, od čega su tri izvorna naučna rada, dva stručna i jedan pregledni. Izvorne naučne rade objavili su Franko Mirošević, Frano Glavina i Marijan Ivanković Škrinjar. Autori stručnih radova su Sonja Gaćina Škalamera i Frano Glavina, a pregledni rad je djelo Izabele Jakarić Vonić.

⁴⁴ Mica Orban Kljajić, *Slavonska generalkomanda: prilozi za povijest školstva, Scrinia Slavonica*, br. 13, 2013, 389-442.

⁴⁵ Branko Kukurin, *Prilozi za povijest školstva na području općine Matulji za vrijeme talijanske fašističke okupacije 1920.-1943.*, *Problemi sjevernog Jadrana*, br. 12, 2013, 289-324.

⁴⁶ Mate Milas, *Prilog proučavanju povijesti nastave gramatike, Hrvatski: časopis za teoriju i praksu nastave hrvatskoga jezika, književnosti, govornoga i pismenoga izražavanja te medijske kulture*, god. XII, br. 2, 2004, 53-75.

Miroševićev rad nosi naslov „*Pučko školstvo i pismenost u Zagrebu u Prvom svjetskom ratu*,“ koji je napisan na 36 stranica na osnovu literature i objavljenih izvora – ukupno jedanaest referenci. Autor je u radu ostavio 115 podložnih napomena i donio veliku količinu podataka i informacija, od kojih su mnoge predstavljane unutar osamnaest tablica, koliko ih je autor uredio.⁴⁷ Rad Marijana Ivankovića Škrinjara je napisan na dvanaest stranica, a nosi naslov „*Više djevojačke škole ženskih crkvenih redova u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu stoljeća: prema Zbirci školskih izvješća Hrvatskoga školskog muzeja*.“ Autor je za izradu rada koristio veći broj web referenci i literature, te šesnaest referenci objavljenih izvora.⁴⁸

Kako je navedeno, dva rada su djelo Frane Glavine. Izvorni naučni rad nosi naslov „*Prilog povijesti pučkoga školstva na poluotoku Pelješcu sredinom 19. stoljeća*,“ napisan na dvadeset stranica sa 73 podložne napomen. Pored velikog broja referenci literature i objavljenih izvora, autor je koristio i arhivsku građu iz Državnog arhiva u Dubrovniku, Državnog arhiva u Zadru, Arhiva Pelješkog dekanata, Arhiva trpanjske župe i lične arhive, zatim bibliotečki fond Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu i Znanstvene biblioteke Dubrovnik, te muzejsku građu Hrvatskog školskog muzeja u Zagrebu.⁴⁹ Stručni rad koji je isti autor objavio u ovom broju časopisa nosi naslov „*Izvješće školskoga nadzornika, dekana Pelješca, don Mata Štuka biskupskom konsistoriju u Dubrovniku od 12. rujna 1857. o školskim prilikama u njegovu dekanatu*.“ U ovom radu na četrnaest stranica autor je koristio pretežno literaturu, a donosi i puni transkript izvještaja pisan italijanskim jezikom, do kojeg je došao u Arhivu Pelješkog dekanata.⁵⁰

⁴⁷ Franko Mirošević, Pučko školstvo i pismenost u Zagrebu u Prvom svjetskom ratu, *Analiza povijesti odgoja* (Dalje: APO), god. 13, br. 13, 2014, 9-44.

⁴⁸ Marijan Ivanković Škrinjar, Više djevojačke škole ženskih crkvenih redova u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu stoljeća: prema Zbirci školskih izvješća Hrvatskoga školskog muzeja, APO, god. 13, br. 13, 2014, 65-76.

⁴⁹ Frano Glavina, Prilog povijesti pučkoga školstva na poluotoku Pelješcu sredinom 19. stoljeća, APO, god. 13, br. 13, 2014, 45-64.

⁵⁰ Frano Glavina, Izvješće školskoga nadzornika, dekana Pelješca, don Mata Štuka biskupskom konsistoriju u Dubrovniku od 12. rujna 1857. o školskim prilikama u njegovu dekanatu, APO, god. 13, br. 13, 2014, 135-148.

Drugi stručni rad u ovom broju časopisa je „*Zakon o pućkim školama i preparandijama u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji iz 1874. godine: sto četrdeseta obljetnica hrvatskoga zakona o obveznom obrazovanju*“ autorice Sonje Gaćine Škalamere. U radu tekstualnog tipa, bez tabelarnih prikaza i sa manjim brojem podložnih napomena, napisanom na 35 stranica autorica je koristila pretežno literaturu, uz tri objavljena izvora iz 19. stoljeća.⁵¹ Pregledni rad Izabele Jakarić Vonić, objavljenom u ovom broju, nosi naslov „*Građa Hrvatske učiteljske kulturno-pripomoćne zadruge "Ivan Filipović" u Arhivskoj zbirci Hrvatskoga školskog muzeja.*“ Ovaj rad na sedam stranica autorica je napisala na osnovu literature, te jednog fonda muzejske građe Hrvatskog školskog muzeja. U prilogu na kraju rada, autorica je dala i klasifikacijsku shemu fonda koji je koristila.⁵²

U sljedećem, četrnaestom broju časopisa *Anali za povijest odgoja*, objavljen je jedan rad koji se direktno odnosi na historiju školstva. Autor rada je Domagoj Štefančić iz *Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata* u Zagrebu. Njegov rad „*Osnovno i srednje školstvo na okupiranog području Republike Hrvatske 1991. – 1995.*“ je ocijenjen kao pregledni rad, napisan na 37 stranica. Autor je u radu ostavio 69 podložnih napomena, nekoliko priloga (izvještaja, odluka i sl.), a za izradu rada korištena je pretežno literatura, te brojna građa institucije sa koje autor dolazi.⁵³

U istoj godini, 2015, objavljen je stručni rad autora Vjenceslava Herouta u časopisu *Zbornik Janković*, koji izdaje Ogranak Matice hrvatske Daruvar. Heroutov rad nosi naslov „*Prilog za povijest daruvarskoga pućkog školstva za drugu polovinu 19. stoljeća,*“ napisan na 22 stranice. Autor je u radu ostavio nekoliko priloga (nacrt zgrade pućke škole, najstariju matičnu knjigu), 60 podložnih napomena, a za izradu rada koristio je literaturu, objavljene izvore i arhivsku građu Arhiva župne crkve Daruvar, Arhiva samostana sestara

⁵¹ Sonja Gaćina Škalamera, *Zakon o pućkim školama i preparandijama u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji iz 1874. godine: sto četrdeseta obljetnica hrvatskoga zakona o obveznom obrazovanju*, *APO*, god. 13, br. 13, 2014, 99-133.

⁵² Izabela Jakarić Vonić, *Građa Hrvatske učiteljske kulturno-pripomoćne zadruge "Ivan Filipović" u Arhivskoj zbirci Hrvatskoga školskog muzeja*, *APO*, god. 13, br. 13, 2014, 77-83.

⁵³ Domagoj Štefančić, *Osnovno i srednje školstvo na okupiranog području Republike Hrvatske 1991. – 1995.*, *APO*, god. 14, br. 14, 2015, 69-105.

milosrdnica Daruvar i Hrvatskog državnog arhiva Bjelovar.⁵⁴ Ovome treba dodati da je 2015. godine na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Rijeci odbranjen diplomski rad pod naslovom „*Osnovno školstvo Narodne republike Hrvatske (1945.-1952.)*.“ Rad je pod mentorstvom Darka Dukovskog uradila Ivana Španić. Rad se sastoji od četiri poglavlja koja govore o infrastrukturi, nastavnim planovima i programima, prosvjetnoj politici i politizaciji škole. Ukupno sadrži 45 stranica, a napisan je na osnovu literature u vidu knjiga i naučnih članaka, te pet listova i novina.⁵⁵

S obzirom da brojevi *Analisa za povijest odgoja* iz 2016. i 2017. godine, kako se čini, nisu izlazili, za te godine imamo samo jedan rad. Također je riječ o završnom radu na Filozofskom fakultet u Rijeci, čiji je autor Lara Dobrić. Ona je pod mentorstvom Andree Roknić Bežanić napisala rad pod naslovom „*List Naša sloga o pitanju školstva u Istri (U razdoblju 1870. – 1874. i 1900. – 1904.)*.“ Rad je napisan na ukupno 30 stranica na osnovu literature i lista *Naša sloga* iz perioda o kojem je riječ.⁵⁶ Također treba spomenuti da je 2017. godine Sergej Filipović objavio rad „*Reformacija i protureformacija u školskim udžbenicima povijesti*,“ predstavljen na Međunarodnom interdisciplinarnom naučnom skupu *Reformacija u Europi i njezini odjeci: Povodom 500. obljetnice Lutherovih teza*, održanom u 19. i 20. oktobra 2017. godine na Filozofskom fakultetu u Osijeku. U radu autor analizira poimanje reformacije i protureformacije u udžbenicima za historiju, te ih postavlja u odgovarajući historijski kontekst društveno-političkih dešavanja.⁵⁷

Novi broj časopisa *Anal za povijest odgoja* objavljen je za 2018. godinu i u njemu su četiri radova koja se odnose na historiju školstva u Hrvatskoj. Pregledni rad pod naslovom „*Zajednice doma i škole u*

⁵⁴ Vjenceslav Herout, Prilog za povijest daruvarskoga pučkog školstva za drugu polovinu 19. stoljeća, *Zbornik Janković*, god. 1, br. 1, 2015, 51-72.

⁵⁵ Ivana Španić, *Osnovno školstvo Narodne republike Hrvatske (1945.-1952.)*, Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2015.

⁵⁶ Lara Dobrić, *List Naša sloga o pitanju školstva u Istri (U razdoblju 1870. – 1874. i 1900. – 1904.)*, Završni rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2016.

⁵⁷ Sergej Filipović, *Reformacija i protureformacija u školskim udžbenicima povijesti u: Međunarodni interdisciplinarni znanstveni skup Reformacija u Europi i njezini odjeci: Povodom 500. obljetnice Lutherovih teza: Knjižica sažetaka*, 2017, 34.

Zagrebu 30-ih godina 20. stoljeća i njihova socijalna komponenta“ napisli su Ines Zorko i Tomislav Zorko na petnaest stranica. Autori su za pisanje rada koristili nekoliko knjiga, više objavljenih izvora, te jedan fond Državnog arhiva u Zagrebu.⁵⁸

Preostala tri rada donosi uredništvo časopisa, a riječ je o historijskoj građi za historiju školstva. U jednom radu se donosi „Školski i nastavni red za pučke učione u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji“ iz 1875. godine na trinaest stranica.⁵⁹ U drugom se donosi „NAREDBA od 8. rujna 1875., br. 4069., ob upravi pučkih školah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji,“ također iz 1875. godine. Dokument se donosi na sedamnaest stranica.⁶⁰ Treći izvor koji se donosi je „Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoslovje i nastavu od 6. listopada 1875. br. 4613. kojom se za pučke učione u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji izdaju ustanove „o polazku škole“,“ iz 1875. godine na sedam stranica.⁶¹

Zaključak

Na osnovu navedenog možemo reći da da je u protekle skoro dvije decenije hrvatska historiografija generalno postigla zapažene rezultate kada je u pitanju historija školstva. Jedan dio ukupnih ostvarenja nastao je kao rezultat institucionalnog djelovanja, ali može se reći da je značajno veći dio nastao kao rezultat privatne inicijative historičara i drugih istraživača, bilo da su ti rezultati objavljeni u obliku monografija ili članaka u časopisima i zbornicima radova. Uspješno su izvedeni projekti, objavljene su knjige i zbornici

⁵⁸ Ines Zorko, Tomislav Zorko, *Zajednice doma i škole u Zagrebu 30-ih godina 20. stoljeća i njihova socijalna komponenta*, *APo*, god. 15/16, br. 15/16, 2018, 59-73.

⁵⁹ Školski i nastavni red za pučke škole u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, *APo*, god. 15/16, br. 15/16, 2018, 113-125.

⁶⁰ NAREDBA od 8. rujna 1875., br. 4069., ob upravi pučkih školah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, *APo*, god. 15/16, br. 15/16, 2018, 126-142.

⁶¹ Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoslovje i nastavu od 6. listopada 1875. br. 4613. kojom se za pučke učione u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji izdaju ustanove „o polazku škole“, *APo*, god. 15/16, br. 15/16, 2018, 143-149.

radova, te veliki broj pojedinačnih članaka u raznim naučnim časopisima. Na stranicama ovoga rada navedeno je preko pedeset imena pojedinaca koji su dali svoj doprinos u istraživanju školstva u hrvatskoj historiji. Istraživački napor obuhvatili su različite segmente školstva u prošlosti, kao i različite dijelove Republike Hrvatske. Sve to govori o respektabilnom nivou dostignuća hrvatske historiografije o navedenom pitanju, bar u kvantitativnom pogledu. S obzirom da analiza sadržaja predstavljenih publikacija, kako je na početku navedeno, nije bila predmet ovog rada, o kvalitativnoj analizi dostignuća ne možemo ovdje govoriti, a za takvo nešto potreban je drugačiji pristup i drugačiji rad.

AN OVERVIEW OF THE CONTEMPORARY CROATIAN HISTORIOGRAPHY ON EDUCATION (2000-2018)

Summary

After all of the presented data, we can conclude that the Croatian historiography generally reached notable results regarding the history of education. A part of it came as a result of the institutional work, but we can say that the most of it came as a result of private initiative of historians and other scholars, whether the results are published as monographies or articles in the journals. Several projects were successfully realized, several books were published as well as respectable number of individual articles in various journals. More than fifty names of individual scholars are mentioned in this paper, who has given their contribution in researching the education in the Croatian history. Research efforts have covered different segments of education in the past, as well as different parts of the Republic of Croatia. All of that shows the respectable level of achievements of the Croatian historiography regarding this question, at least in quantity. Taking into consideration that an analysis of the contents of presented publications has not been a subject of this paper, for analysis of quality of the publications the other approach and different kind of paper is necessary.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Bezić Nada, Pettanova neobjavljena knjiga 150 godina muzičke škole «Vatroslav Lisinski» - Zagreb, *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, vol. 44, br. 2, Zagreb, 2013.
- Božić Tvrko, Povijest osnovnog školstva u Baški, *Povijest u nastavi*, vol. 10, br. 20, Zagreb, 2012.
- Brlek Tatjana, Razred kumrovečke niže pučke škole: novi stalni postav u Muzeju "Staro selo" Kumrovec, *Informatica museologica*, vol. 42, br. 1-4, Zagreb, 2011.
- D'Alessio Vanni, Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 49, br. 2, Zagreb, 2017.
- Dobrić Lara, *List Naša sloga o pitanju školstva u Istri (U razdoblju 1870. – 1874. i 1900. – 1904.)*, Završni rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2016.
- Filipović Sergej, *Reformacija i protureformacija u školskim udžbenicima povijesti* u: *Međunarodni interdisciplinarni znanstveni skup Reformacija u Europi i njezini odjeci: Povodom 500. obljetnice Lutherovih teza: Knjižica sažetaka*, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, 2017.
- Filipović Sergej, Štrajk učenika osječke Kraljevske velike gimnazije iz 1912. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 49, br. 2, Zagreb, 2017.
- Gaćina Škalamera Sonja, Učiteljska zadruga (1865. – 1891.) Najstarija učiteljska udruga u Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 49, br. 3, Zagreb, 2017.
- Gaćina Škalamera Sonja, Zakon o pučkim školama i preparandijama u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji iz 1874. godine: sto četrdeseta obljetnica hrvatskoga zakona o obveznom obrazovanju, *Analji za povijest odgoja*, god. 13, br. 13, Zagreb, 2014.
- Glavina Frano, *Izvješće školskoga nadzornika, dekana Pelješca, don Mata Štuka biskupskom konsistoriju u Dubrovniku od 12.*

- rujna 1857. o školskim prilikama u njegovu dekanatu, *Analiza povijest odgoja*, god. 13, br. 13, Zagreb, 2014.
- Glavina Frano, Prilog povijesti pučkoga školstva na poluotoku Pelješcu sredinom 19. stoljeća, *Analiza povijest odgoja*, god. 13, br. 13, Zagreb, 2014.
 - Herout Vjenceslav, Prilog za povijest daruvarskoga pučkog školstva za drugu polovinu 19. stoljeća, *Zbornik Janković*, god. 1, br. 1, Daruvar, 2015.
 - Horbec Ivana, Matasović Maja, Švoger Vlasta, *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj*, Knjiga I: Zakonodavni okvir, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017.
 - Horbec Ivana, The ‘Quiet Force’: The Role of Legal Education in the Disciplining of the Hungarian and Croatian Nobility in the 1760s, *Povijesni prilozi*, god. 53, br. 53, Zagreb, 2017.
 - Horbec Ivana, »Učiti administraciju«: školovanje javnih službenika u 18. stoljeću, *Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave*, vol. 9, br. 4, Zagreb, 2009.
 - Ivanković Škrinjar Marijan, Više djevojačke škole ženskih crkvenih redova u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu stoljeća: prema Zbirci školskih izvješća Hrvatskoga školskog muzeja, *Analiza povijest odgoja*, god. 13, br. 13, Zagreb, 2014.
 - Jagić Suzana, Nastava povijesti u OŠ Ivana Kukuljevića Sakcinskog u Ivancu : Aktivnosti tijekom školske godine 2007./2008. utemeljene na suvremenim nastavnim metodama, *Povijest u nastavi*, vol. 6, br. 12, Zagreb, 2008.
 - Jagić Suzana, Povijesne okolnosti osnutka pučkih škola u Višnjici, Ivancu, Maruševcu i Bedinji 1839. godine, *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, vol. 42, br. 4-5, Zagreb, 2009.
 - Jagić Suzana, Učiteljstvo kotara Ivanec od sredine 19. stoljeća do 1918. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 40, br. 1, Zagreb, 2008.
 - Jakarić Vonić Izabela, Građa Hrvatske učiteljske kulturno-pripomoćne zadruge “Ivan Filipović” u Arhivskoj zbirci Hrvatskoga školskog muzeja, *Analiza povijest odgoja*, god. 13, br. 13, Zagreb, 2014.

- Kuić Ivanka, Reforma školstva u vrijeme Druge austrijske uprave u Dalmaciji i knjižnice pučkih škola, *Libellarium*, vol. 1, br. 2, Zadar, 2008.
- Kukurin Branko, Prilozi za povijest školstva na području općine Matulji za vrijeme talijanske fašističke okupacije 1920.-1943., *Problemi sjevernog Jadrana*, br. 12, Zagreb, 2013.
- Lukaš Mirko, Munjiza Emerik, Povijest hrvatskog školstva i pedagogije, Filozofski fakultet Osijek i HPKZ Slavonski Brod, Osijek 2009., 289 str., *Život i škola*, vol. 56, br. 23, Osijek, 2010.
- Manea-Grgin Castilia, Proces opismenjavanja i nastanak lokalne inteligencije kod karaševskih Hrvata u 18. stoljeću, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, god. 14, br. 4-5, Zagreb, 2005.
- Matijević Margareta, Ivica Golec, Povijest školstva u Petrinji 1700.-2000., Matica hrvatska Petrinja, Petrinja, 2000., 561 str., *Croatica Christiana periodica*, vol. 25, br. 47, Zagreb, 2001.
- Milas Mate, Prilog proučavanju povijesti nastave gramatike, *Hrvatski: časopis za teoriju i praksu nastave hrvatskoga jezika, književnosti, govornoga i pismenoga izražavanja te medijske kulture*, god. XII, br. 2, Zagreb, 2004.
- Miljković Dubravka, Batinić Štefka, Iz povijesti hrvatskoga srednjega školstva u razdoblju od 1918. – 1940., *Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, vol. 152, br. 3-4, Split, 2011.
- Miljković Dubravka, Iz povijesti osnovne škole u Hrvatskoj u razdoblju od 1918. do 1941., *Odgojne znanosti*, vol. 9, br. 1, Zagreb, 2007.
- Mirošević Franko, Pučko školstvo i pismenost u Zagrebu u Prvom svjetskom ratu, *Analji za povijest odgoja*, god. 13, br. 13, Zagreb, 2014.
- Munjiza Emerik, Napredak o odgoju djevojčica u obveznom hrvatskom školstvu druge polovine XIX. stoljeća, *Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, vol. 153, br. 2, Split, 2012.
- Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoštovje i nastavu od 6. listopada 1875. br. 4613. kojom se za pučke učione u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji izdaju

- ustanove „o polazku škole“, *Analı za povijest odgoja*, god. 15/16, br. 15/16, Zagreb, 2018.
- NAREDBA od 8. rujna 1875., br. 4069., ob upravi pučkih školah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, *Analı za povijest odgoja*, god. 15/16, br. 15/16, Zagreb, 2018.
 - Orban Kljajić Mica, Slavonska generalkomanda: prilozi za povijest školstva, *Scrinia Slavonica*, br. 13, Slavonski Brod, 2013.
 - Ostajmer Branko, Đakovački učitelj Ivan Kocić Jergović, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, br. 13, Đakovo, 2017.
 - Ostajmer Branko, Učiteljstvo Banske Hrvatske u vihoru Velikoga rata, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 49, br. 3, Zagreb, 2017.
 - Pažanin Ivan, Školstvo u trogirskom kraju u 19. i 20. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 42, Zadar, 2000.
 - Rukavina Maja, Povijesni pregled razvoja osnovne škole u Lici s osvrtom na grad Gospić, *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, vol. 58, br. 28, Osijek, 2012.
 - Shek Brnardić Teodora, The Upbringing of Competent and Patriotic Officers: Military Education at the Theresian Military Academy in Wiener Neustadt (1752-1805), *Povijesni prilozi*, god. 53, br. 53, Zagreb, 2017.
 - Šapina Ivana, Opić Siniša, Razvoj školstva u Hrvatskoj Kostajnici, *Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, vol. 151, br. 1, Split, 2010.
 - Školski i nastavni red za pučke škole u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, *Analı za povijest odgoja*, god. 15/16, br. 15/16, Zagreb, 2018.
 - Španić Ivana, *Osnovno školstvo Narodne republike Hrvatske (1945.-1952.)*, Diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2015.
 - Štefančić Domagoj, *Osnovno i srednje školstvo na okupiranog području Republike Hrvatske 1991. – 1995.*, *Analı za povijest odgoja*, god. 14, br. 14, Zagreb, 2015.
 - Švoger Vlasta, O temeljima modernoga školstva u Habsburškoj Monarhiji i Hrvatskoj, *Povijesni prilozi*, br. 42, Zagreb, 2012.

- Švoger Vlasta, On the Role of Informal Education in 19th-Century Croatia, *Review of Croatian History*, god. 13, br. 1, Zagreb, 2017.
- Švoger Vlasta, The 1848 – 1849 Revolutionary Turmoil – Incentive for Changes in Croatia's Education System, *Povijesni prilozi*, god. 53, br. 53, Zagreb, 2017.
- Vrbanus Milan, Resistance, Conflicts And Contributions To Organising Education In Slavonia In The 18th And The First Decades Of The 19th Century, *Povijesni prilozi*, god. 53, br. 53, Zagreb, 2017.
- Vučevac Bajt Vesna, Razvoj veterinarskog školstva u svijetu s posebnim osvrtom na prilike u Hrvatskoj, *Acta medico-historica Adriatica*, vol. 4, br. 1, Rijeka, 2007.
- Zakošek Boris, Barun Franz Reyer i osnivanje privatne škole za djevojčice u Voloskom 1884. godine, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, br. 2-3, Rijeka, 2008.
- Zgrablić Milan, Začeci i razvoj medicinskih škola u Rijeci, *Acta medico-historica Adriatica*, vol. 4, br. 1, Rijeka, 2007.
- Zorko Ines, Zorko Tomislav, Zajednice doma i škole u Zagrebu 30-ih godina 20. stoljeća i njihova socijalna komponenta, *Analji za povijest odgoja*, god. 15/16, br. 15/16, Zagreb, 2018.

Web reference

Conference Being a student in the Habsburg Monarchy, <http://histedu.isp.hr/conference-being-a-student/> (27. 10. 2018)

Građa za povijest školstva, <http://histedu.isp.hr/grada-za-povijest-skolstva/> (27. 10. 2018)

Izložba Biti učenik u Hrvatskoj u dugom 19. stoljeću, <http://histedu.isp.hr/izlozba/> (27. 10. 2018)

Opis projekta, <http://histedu.isp.hr/> (27. 10. 2018)

Radionica za doktorande, <http://histedu.isp.hr/radionica-za-doktorande/> (27. 10. 2018)

Švoger Vlasta: „Zeitungen. Plattform für Debatten über die Modernisierung des kroatischen Schulwesens im 19. Jahrhundert“,

<http://histedu.isp.hr/vlasta-svoger-zeitungen-plattform-fur-debatten-uber-die-modernisierung-des-kroatischen-schulwesens-im-19-jahrhundert/> (27. 10. 2018)

Zagrebačka XV. gimnazija 1964. - 2008. : XV. Matematička - MIOC - XV. Gimnazija, https://books.google.ba/books/about/Zagreba%C4%8Dka_XV_Gimnazija.html?id=9r01cgAACAAJ&redir_esc=y (28. 10. 2018)

Znanstveni radovi Vlaste Švoger i Ivane Horbec u zborniku radova "Die Kroaten an der Wiener Universität. 650 Jahre Universität Wien", <http://histedu.isp.hr/znanstveni-rad-kroatische-intellektuellen/> (27. 10. 2018)

Znanstveni skup „Hrvatsko školstvo u 20. stoljeću“, <http://www.historiografija.hr/news.php?id=734> (27. 10. 2018)

Župan Dinko, "Prvih deset godina rada škole u Bocanjevcima", <http://histedu.isp.hr/dinko-zupan-prvih-deset-godina-rada-skole-u-bocanjevcima/> (27. 10. 2018)

Župan Dinko, "Školovanje slavonskih šumara u Mariabrunnu (1813-1867) s posebnim osvrtom na Adolfa Danhelovskog", <http://histedu.isp.hr/dinko-zupan-skolovanje-slavonskih-sumara-u-mariabrunnu-1813-1867-s-posebnim-osvrtom-na-adolfa-danhelovskog/> (27. 10. 2018)

UDK: 821.512.161.09-32:141.72

141.72:821.512.161.09-32

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Melinda Botalić

Amela Muhamedović

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

melinda.botalic@untz.ba

amela.mulahmetovic@gmail.com

SUBORDINIRANI POLOŽAJ ŽENE KAO SUPRUGE U PRIČI „HARAÇ“ (POREZ) TURSKE SPISATELJICE FÜRUZAN

Apstrakt: Budući da u patrijarhalnom društvu postoje razlike između poimanja muških i ženskih uloga, iskustva i položaj pojedinaca neminovno bivaju uslovljeni rodnom pripadnošću. Autoritet oca/muža odnosno *pater familiasa* (kakav je postojao u starom Rimu) ultimativna je datost u patrijarhatu, te je kao takav - neprikosnoven. Primarni je cilj rada prikazati kako to tradicionalna porodica tretira ženu, te kako to naučeni obrasci ponašanja određuju sudbinu žene. U svjetlu toga, tradicionalno i društveno zadati uzusi po kojima se u „svetoj“ instituciji braka tretira žena, i po kojima se, u totalnom opozitu, percipira muškarac, doveli su i do nejednakih odnosa moći, što smo u ovom radu i pokušali dokazati.

Ključne riječi: diskriminacija, tradicionalna porodica, brak, položaj žene

Abstract: As there are differences between male and female understandings and perceptions of the world, their experiences are not identical either. The authority of the father / husband or *pater familias* (as existed in ancient Rome) is the ultimate given in patriarchy, and as such - is inviolable. The primary goal of this paper is to show how the traditional family treats a woman, and how learned patterns of behavior determine a woman's destiny. In the

light of this, the traditionally and socially given practices by which, in the “ sacred ” institution of marriage, a woman is treated, and by which, as a total opposite, a man is perceived, have led to unequal power relations, which we tried to prove in this paper.

Keywords: discrimination, traditional family, marriage, a position of a woman

U tradicionalnom konceptu brak i porodica trebali bi označavati kamen temeljac duštva, utočište i zaštitu žene. Međutim, uvriježena praksa često ukazuje na to da žena u tom okruženju predstavlja objekt koji se drži „pod ključem“ daleko od očiju javnosti, što potiče na razmišljanje da korijen maskuline dominacije leži upravo u porodici. „Jedna od osnovnih prepostavki patrijarhata bila je da muškarac raspolaže ženskim telom i svim njegovim proizvodima, dok je funkcija žene da sproveđe ono za šta je biološki determinisana i da svoje proizvode svojevoljno podari muškarцу.“¹

Superiornost muškarca/muža nad ženom/suprugom u tradicionalno koncipiranom patrijarhatu/bračnoj zajedinici nije ništa drugo nego slika diskriminacije *drugoga*, gdje je jedno, tj. prvo/muškarac, u dominantnom položaju u odnosu na drugo/ženu. „Društvena klasa ili položaj preko svojih agenasa nameću određene regule služeći se roditeljskim figurama, napose ocem jer govorimo o patrijarhatu, koje pojedinci trebaju usvojiti kako bi se oblikovali društveno poželjni načini ponašanja“².

Asimetričnost bračnih uloga, između ostalog, vjerovatno svoj korijen imaju i u disproporcionalnoj raspodjeli moći, te ekonomskom privređivanju, gdje je muškarac apsolutno dominantan, a žena često, nepravedno, u podređenom položaju. Uobičajena podjela poslova koja podrazumijeva da žena brine o kući i djeci, a da muškarci zarađuju, zapravo jeste rezultat onoga što društvo očekuje. „Muškarci neće, međutim, podjednako učestvovati u roditeljstvu, sve dok od ranog djetinjstva ne budu učeni da prihvate vrednost očinske uloge

¹ Lidija Vasiljević, Feminističke kritike pitanja braka, porodice i roditeljstva, *Neko je rekao feminizam?, Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, SOC, 4. dopunjeno izdanje, Sarajevo 2012, 132.

² Dejan Durić, Autoritet i obitelj u romanu Posljednji Stipančići Vjenceslava Novaka, *Kroatologija 2, (19-41)*, Zagreb, 2011, 20.

i stave je u istu ravan s majčinskom.(...) Muškarci se odgajaju tako da izbegavaju odgovornost za podizanje dece.”³

Govoreći o emancipaciji žene, Emma Goldman tvrdi da je emancipacija donijela ženi ekonomsku jednakost sa muškarcem; ona može birati vlasitu profesiju i zanat. Ali, fizički nedovoljno pripremljena da se takmiči sa muškarcem, često je primorana crpiti svu svoju snagu, svu svoju vitalnost, te napregnuti svaki nerv da bi postigla svoju vrednost na tržištu⁴.

Muška je privilegija mogućnost izbora u svakom segmentu, dok je žena, prije svega, predodređena za podređenu ulogu unutar sopstvenoga doma. Nadalje, i sposobnost rađanja učinila je žensko tijelo još ranjivijim te je ono postalo ženina „tamnica“. Ženi se isključivo pripisivala uloga produženja vrste, pa se i sam identitet žene konstruira, prije svega, kroz identitet tijela.⁵

Na ovaj način, princip ženskosti personifikovan je slabošću koja narušava integritet muškosti jer se čast muškarca, porodice, čak i nacije simbolično nastanjuje u ženskom tijelu, a udar na njega (tijelo) predstavlja i napad na gore navedeno.

Što se tiče savremene kontrole moći, može se reći da je tijelo postalo tekst, u koji se upisuju različiti narativi i gdje se, kako navodi Bećirbašić, susreću različiti mehanizmi socijalnog diskursa te tako grade sistem značenja. Međutim, kako ova autorica dalje tvrdi, ne postoji jedno tijelo, već tijela u množini, i ona se ispisuju na osnovu vlastitog/vlastitih iskust(a)va.⁶

Žene su, dakle, marginalizirane i viktimizirane, a njihova se vrijednost očituje u reproduktivnoj ulozi, prvenstveno zato što su tu da produže vrstu. Shodno tome, žene su vlasništvo muškarca unutar sopstvene porodice, što je opet znak apsolutne muške moći, i što, s druge strane, vodi do fizičkog nasilja. „U tradicionalnim patrijarhalnim društvima otac je skoro u potpunosti posedovao

³ bell huks, Uzvratiti reč – govor žene feministkinje, govor crnkinje, (prev. Ana Gorobinski), *Profemina*, Broj 9/10, 1997, (267–302), 166.

⁴ usp. Emma Goldman, *Red Emma Speaks, An Emma Goldman Reader*, Third Edition, Compiled and Edited by Alix Kates Shulman, Humanity Books, preveli Vanda Perović i Aleksandar Ajzinberg, Amherst, New York, 2000, 29.

⁵ usp. Belma Bećirbašić, *Tijelo, ženskost i moć,_upisivanja patrijarhalnog diskursa u tijelo_*, Synopsis, Zagreb- Sarajevo, 2011, 7.

⁶ usp, Isto, 35.

jednu ili više svojih žena i svoju decu, pa je čak smeо i da ih fizički zlostavlja, a često i da ih ubija i prodaje. U tim društvima je tipično da otac kao glava porodice istovremeno stvara i poseduje svoje potomke, jer je u tom sistemu srodnštva svojina.“⁷

S tim u vezi, i sami porodični odnosi, tj., muž i žena kao njeni konstitutivni članovi, u stalnom su redefiniranju onoga što jesu i šta postaju, drugim riječima, prolaze kroz razne faze koje utječu i na konstruiranje njihovih uzajamnih, ali i individualnih identiteta. „Duboki korenji funkcionalnosti odnosa porodica-društvo koji, osim svoje nejednoznačnosti, objašnjavaju i nejednoznačnost koja se katkad javlja kao prioritet porodičnih procesa i struktura u odlučivanju o pravcu društvenih procesa, počiva u odnosima među polovima kao odnosima moći koji ipak izražavaju individualne i kolektivne potrebe i vrednosti, a čije ih poreklo i istorijsko-društveno formiranje ne čini manje stvarnim ili manje odlučujućim u stvaranju identiteta pojedinaca i grupa.“⁸

Pošto je u patrijarhalnoj kulturi, kakva je opisana u kratkoj priči „Porez“ (*Haraç*)⁹ autorice Füruzan¹⁰, jedina cijenjena uloga žene - supruge i majke, tako je i junakinja ove pripovijetke prikazana kao žena koja nastoji svome mužu ugoditi u svakome smislu. Potpuno je jasno da su očekivanja koja žena treba ispuniti, koncipirana na patrijarhalno utemeljenim normama, gdje svako odstupanje rezultira izopćavanjem.

⁷ Kate Millet, Teorija politike polova, (prevela D.Lj.), *Marksizam u svetu. Studije o ženi i ženski pokreti*, Čaopis prevoda iz strane periodike i knjiga, broj 8-9, NIRO, Novi Sad, 1981, 145.

⁸ Chiara Saraceno, „Porodično vreme i ženski diskontinuitet“, s italijanskog prevela Nada Sponza, u: Marksizam u svetu. Studije o ženi i ženski pokreti, Čaopis prevoda iz strane periodike i knjiga, broj 8-9, NIRO, Novi Sad, 1981, 184.

⁹ Zbirka kratkih priča pod nazivom *Parasız Yatılı* nije prevedena na naš jezik. Sve citirane dijelove priče „Haraç“ u ovom radu, kao i sam njen naslov prevele su autorice za potrebe ovog članka.

¹⁰ Rođena je u Istanbulu 1935. godine, a njeno književno stvaralaštvo obuhvata romane, kratke priče, reportaže, poeziju, putopise, dramske komade. Prve pripovijetke objavljuje 1956. godine u časopisima *Türk Dili, Pazar Postası* i *Yenilik*. Nakon što je počela objavljivati kratke priče i u listovima *Papirüs* i *Yeni Dergi* (1958), postala je nezaobilazno ime u turskoj savremenoj književnosti.

U pripovijeci „**Porez**“, jednoj od rijetkih pripovjedaka turske spisateljice Füruzan koja problematizira pitanje braka, autorica govori o tragičnoj subbini junakinje Servete. Pripovijetka započinje povratkom glavne junakinje s pijace kamo se zaputila da kupi osnovne životne namirnice kakav je naprimjer i kupus, ali u tome nije uspjela jernije imala dovoljno novaca.

Već u uvodnoj rečenici saznajemo o teškom materijalnom položaju žene koja će potom utonuti u sjećanja na ranu maldost i djetinjstvo. R(az)asuti tragovi davno prošlog života i krhotine sjećanja naviru kao bujica, a glavna junakinja iznova proživljava unutarnji košmar sagledavajući svoj život, odnosno njegovo vanjsko i unutarnje, prošlo i sadašnje lice.

Tekst insistira na podređenom položaju glavne junakinje, ali i žene općenito, u turskom društvu, osobito u braku, te na patnjama koje je preživjela i još uvijek proživljava, kao i na njenom bespogovornom prihvatanju autoriteta, teškom životu i besciljnom traganju za identitetom.

U fokusu pripovjedanja nalazi se Serveta – djevojčica koja je kao mala dovedena iz nekog sela u Istanbul da bude sluškinja. “Kada je došla da me povede, Gulendam reče : ‘Ti ćeš raditi sve što ti se kaže.Ovdje ćeš jesti, piti i naučiti kako da se ponizno i s poštovanjem ophodiš prema gazdama. Lijepo ćemo te vaspitati, dijete moje.”¹¹

Odsustvo roditeljske figure, prije svega figure majke, koja je “ta koja interorizira i preuzima društvenu ulogu nametanja patrijarhalnog modela vrijednosti, osobito u odnosu na žensku djecu” ¹², u tekstu implicira prigušenu nostalгију za davno prošlim vremenima. „Nikada me niko nije potražio. Nije moguće da nemam nikoga svoga. Zadnjih mi se dana pred očima vrte slike za koje nisam sigurna šta su, a jedino znam da su stvarne. Vidim neko suhonjavo drveće uz rub širokoga blatinjavog puta. Vidim pokrivenе žene, koje govore kroz nos, kako nose bakrene posude. Kada pada veče, smrknuti muškarci ulaze u kuće od čerpića. Žena ispletene kose stoji u jednoj od polutamnih kuhinja koje mirišu na kvasac za jogurt. Oko nje su velika i mala djeca obučena u pamučne haljine. Žena u naručju

¹¹ Füruzan, *Parasız Yatılı*, Bilgi Yayınevi, İlkinci Basım, Ankara, 1971, 144.

¹² Nirman Moranjak- Bamburać, Identitet i spolnost, *Dijalog*, 1-2, Sarajevo, 2000, 146.

drži jedno od djece i doji. Grudi prožete plavim venama pune su mlijeka. Lice joj ne vidim. Zove me, ali ne mojim imenom, ne zove me Serveta. Dijete koje liči na mene odlazi do nje i grli je. To dijete, odnosno mene, stavlja da sjednem i počinje me češljati.“¹³

Odsustvo uloge subjekta u vlastitom životu, promatranje života kroz retrospektivu i njeno pozicioniranje u društveno polje drugosti bez mogućnosti izbora, ostavili su neizbrisivu traumu na Serveti. Bijeg od stvarnosti u neka davna, prošla vremena, za koja čak nismo sigurni ni da li su uistinu postojala, daju Serveti toliko potreban i nikada doživljen osjećaj sigurnosti. Inferiorni položaj glavne junakinje uočava se u njenim stavovima i pristupu životu gdje dominira (po)mirenje sa sudbinom i prihvatanje okolnosti takvim kakve jesu što, pak, predstavlja nasilno saobraženje sa životom drugog. Integriranje u stereotip, obitavanje u unutarnjem prostoru rezerviranom za neobrazovanu ženu, za Servetu znači autistično ponavljanje naučenih zadaća. Prerano je odvojena od siromašnog, ali toplog doma, te je odrasla s osjećajem odbacivanja i manje vrijednosti jer su je i roditelji uslijed neimaštine prodali bogatoj gradskoj gospodi. Sve to izazvalo je trajnu egzistencijalnu prazninu u ovoj prerano sazreloj djevojčici/ženi.

Füruzan kreira svoju glavnu junakinju kao lik koji proživljava tipično žensko iskustvo turske žene toga vremena, stasale na tlu patrijarhalnog društva. U obrisima sjećanja koja joj se povremeno vraćaju poput *flashbacka*, ona oživljava majčino odbijanje da kćer dâ u „hraniteljstvo“. Međutim, majka je prisiljena na taj bolni korak jer je sputana svojim rodnim određenjem unutar patrocentričnog društva u kojem vlada „zakon jačega“. „Kao da pjeva pjesmu, emotivno kazuje: ‘ne dam ja nikome svoju kćer. Neka je gola i bosa. Bolje da ovdje umre nego da ide pod tuđi krov. Otkud mu to da proda dijete u Istanbul. Da Bog da mu pare ne trebale!“¹⁴

Majka je spriječena, sankcionirana i kažnjena, ali isto tako i kći. Muška je autoritativnost neupitna, a preispitanje i podrivanje odluka muža i oca zabranjeno. Majka je nevidljiva kao i njezina kći i njihovom mišljenju i stavovima se ne pridaje značaj. Premda se autorica u tekstu ne zadržava previše na toj temi, u podlozi priče

¹³ Füruzan, *Parasız Yatılı*, 144.

¹⁴ Isto, 145.

se kontinuirano provlači pitanje ženske podređenosti unutar patrijarhalnog društva. Djevojčica kao žrtva, ostat će zauvijek obilježena unutarnjim stradanjem, a otrgnuta od majčine zaštite i sigurnosti doma, žigosana je bolnom sudsbinom.

Trauma u svijesti junakinje rezultira šutnjom i slijepim slijedenjem naređenja muških autoriteta. Čak i kad joj se jedne večeri u postelju uvlači stari gazda kako bi na toj krhkoj djevojčici zadovoljio svoje najniže, animalne strasti, ona ostaje nijema, svjesna da se nema prava usprotiviti. Serveta u tišini prihvata svoju jezivu stvarnost u cijelome svom užasu, a svoju intimnu tragediju ne dijeli ni s kim, znajući da bi na taj način bila ponovo odbačena. „Noć kada se gazda Rusuhi uvukao u moj krevet, bila je jedna od onih noći kada je gazdarica počela uvečer izlaziti iz vile. (...) Nikako se ne želim prisjećati te večeri kada je gazda napravio ženu od mene, ali je opet ne mogu ni izbaciti iz glave.¹⁵

Serveta, djevojčica, žrtva seksualnog nasilja, u dobi kada nije mogla čak ni osvijestiti šta se zapravo dodgodilo, obilježena je siromaštvom kao osnovnim uzrokom svoje nesretne sudsbine, te tako zauvijek gubi pravo na život dostojan „čovjeka“. „Poslušna sam, šta će takva sam. Nikada nisam postavljala pitanja... Ni te večeri nisam pitala gazdu Rusuhija zašto se trlja o mene. Uvukao mi se u krevet i prekrio nas je jorganom. Jesam li ga trebala odbiti? Nisam ni znala da ga mogu odbiti. A i da sam rekla ne, ko bi to poslušao mene? Ja sam, pak, slušala svakoga.“¹⁶

Seksualno nasilje gazde Rusuhija u Serveti budi osjećaj krivice ui straha, te se ona povlači u sebe plašeći se da će je društvo izopćiti kao razvratnicu ukoliko se sazna za njenu „tajnu“. S druge strane, gazda Rusuhi uživa u njenome mladom tijelu, te se čini da su u patrijarhalno kodiranoj kulturi zamijenjene uloge zločinca i žrtve, na čemu cijeli tekst i insistira.

Naime, Serveta je naučila šutjeti, trpjeti i biti poslušna, a zbog pohote svoga „vlasnika“ koji joj oduzima nevinost, ona nailazi na osudu svoga budućeg muža, gospodina Fatina, koji je od nje stariji više od trideset godina. Povrh toga, njeni su „hranitelji“ ugovorili taj brak, odnosno niko drugi već njen zlostavljač gazda Rusuhi.

¹⁵ Isto, 156-157.

¹⁶ Isto, 158.

U momentu kada ona postaje njegova žena i u fizičkom smislu, Fatin joj spočitava da je „potrošena“, te da su ga prevarili. „Nisam čak ni znala da sam postala žena i da sam izgubila nevinost, sve dok mi Fatin nije rekao to. ‘Sramota’, rekao je, ‘ti nisi djevojka, prevarili su me’. Utroba mi se cijepala. Kako me je samo bilo sramota. Morala sam platiti cijenu za svoj grijeh. Znači, ono što je tako boljelo, trebalo se čuvati samo za muža.“¹⁷

Serveta će cijelog života plaćati cijenu svoga „grijeha“ jer je (ne) moral vezan isključivo za ženski spol, dok je muški spol, čiji je u ovom slučaju predstavnik gazda Rusuhi, oslobođen bilo kakve društvene osude za svoja (ne)djela.

Traganje za identitetom glavne junakinje centralno je pitanje ove priповijetke, a kreiranje Servetinog lika kao žene koja je daleko od idealnog ako joj se pristupa po muškim mjerilima, osudilo ju je na vječno odgađanje sreće. Bez obzira na to što se stupanje u brak sa znatno starijim muškarcem činilo kao jedino moguće rješenje dostojanstveno uloge u društvu, Serveta nije mogla pobjeći od istine. Ona joj se neprestano vraćala podsjećajući je na počinjenu grešku koja ju je odredila kao prezrenu *drugu*, odnosno nekoga ko ne zaslužuje.

Tokom cijele priповijetke Serveta se prisjeća, preispituje se, traga za svojim porijeklom i identitetom, te nastoji sklopiti mozaik od krhotina svojih sjećanja. Ona se ne sjeća ni imena svojih roditelja, niti zna odakle tačno dolazi, dvostruko odbačena –jednom od roditelja, drugi put od supruga – bori se s demonima prošlosti. Tek kada se udala za Fatina, i kada je po prvi put vidjela svoj vjenčani list, ugledala je pored imena roditelja i ime Hadžera, pa je zbumjeno upitala muža da li je i to njeno ime. „Prvo smo imali šerijatsko vjenčanje. Kasnije smo se vjenčali i u općini. ‘Hadžera Serveta Turkodogan’. Fatinovo prezime bilo je Turkdogan. Ime majke Hatidža, ime oca Ibrahim, mjesto rođenja Erzindžan. Kad god sam imala priliku, tražila sam da mi to ponovo čitaju. Jednom prilikom nisam se mogla suzdržati, pa sam upitala Fatina, je li i Hadžera moje ime.“¹⁸

Pri svakom prisjećanju na tragične događaje iz prošlosti, glavna junakinja spas od tužnih uspomena pronalazi u sadašnjosti. Iz priče

¹⁷ Isto, 181.

¹⁸ Isto, 181.

saznajemo da Serveta i Fatin imaju sina koji odlazi u Njemačku, što evocira i Servetine uspomene na rastanak od majke. „Kada bi me neko pitao koja je moja želja, kao što to biva u bajkama, rekla bih da želim znati čitati i pisati. Samo da bih mogla napisati nekoliko rečenica sinu. Kad god bih spomenula Fatinu da požuri sa slanjem pisma sinu, on bi mi govorio: ‘Šta ti je, ženo, kud žuriš? Dovoljno je jedno pismo u mjesec ili dva. On je sad u svom svijetu, nemoj misliti da nas se sjeća.’ Fatin nije u pravu. Kada ovako priča, duša mi se cijepa. Zar insan ikad može zaboraviti majku? Ja nikada nisam zaboravila svoju majku koju i ne poznajem. Fatin ima neke svoje zamisli. Eh da je mene neko nekada pitao šta želim... Otkad sam došla na ovaj svijet, nikad nisam ni pomislila da imam pravo nešto poželjeti, a sad je već prekasno.“¹⁹

Emotivna i moralna kriza glavne junakinje čini okosnicu cijele pripovijetke. Autorica Füruzan pristupa tom problemu na na način svojstven ženskom pismu definirajući vladajuću kulturu kreirala rodne odnose tako da ženski rod nailazi na znatan broj prepreka na putu realizacije svojih ciljeva, dok ih je muški rod uglavnom oslobođen.

Izuzimajući seksualno nasilje proživljeno u mladosti i osjećaj srama koji je uslijedio nakon toga, Serveta je podredila svoje bivstvovanje mužu i sinu jer je naučila slušati naredbe, udovoljavati drugima, šutjeti i ništa ne propitivati. Serveta, apsolutna *druga*, ispunjava svoju simboličku zadaću i besprijekorno obavlja svoju rodnu ulogu sve do samog kraja pripovijetke kada razmišlja kako je bolesna i kako ne može ustati i dočekati Fatina iz kafane, te se plaši da će se on zbog toga naljutiti. I zbilja, kada se vratio, Fatin ne zatiče po običaju otvorena vrata, što izaziva ljutnju i bijes u njemu. „Opet je nekoliko puta udario štapom u vrata. Zbog tog lupanja, nekoliko komšija izvirilo je kroz prozore. Bijesnio je jer se vrata i dalje nisu otvarala. Jednom se rukom oslonio na zid (već dugo vremena nije imao snage stojati na nogama a da se ne nasloni na nešto), a drugom je držao štap kojim je neprekidno lupao na vrata. ‘Onaj moj sin ostavio mi je ovu ženu da neveram s njom i otišao. Nit’ priča, nit’ se smije. Samo radi po kući k'o životinja. Zar ima ijedan dan da smo se našalili ili da smo popričali? Čisti pere, pere čisti. Samo to i zna. Ne

¹⁹ Isto, 187.

zna se je li čovjek, a kamo li žena? Još mi je sad zaključala i vrata, pa mi se komšiluk smije.“²⁰

Naime, Servetin suprug ni u jednom trenutku nije pomislio da ga nije dočekala zato što joj se, možda, nešto loše dogodilo. On, kao pravi predstavnik muškog roda unutar patrijarhalnog društva, misli isključivo na sebe i svoje potrebe, te smatra kako ga je ona ovim činom izdala. Izdala ga je kao muškarca kome je podređena, jer ona postoji samo kako bi izvršavala njegove želje i zadovoljavala njegove potrebe, a izdala je i sebe kao ženu koja je stvorena, prije svega, kako bi bila na raspolaganju svome muškarcu. „Serveta, jesi li umrla? Serveta, jesi li to umrla? - počeo je vikati na sav glas. Vikao je iz sve snage, dok je stara žena povijena, nepomično ležala ispred njega.“²¹

Sam kraj pripovijetke tragično je intoniran i završava Servetinom „tihom“ smrću, baš onakvom kakav je bio i njen (ne)proživljeni život, a ova tipična čuvarica reda i poretki, predana supruga i majka koja je uvijek bila na raspolaganju, ona koja „možda nije ni „čovjek“, kako ju je opisao njen suprug Fatin, sa svim svojim rodним obilježjima, definitivno jeste – ŽENA.

Zaključak

Tradicionalno i društveno zadati uzusi po kojima se u „svetoj“ instituciji braka tretira žena, i po kojima se, u totalnom opozitu, percipira muškarac, doveli su i do nejednakih odnosa moći.

Ova priča o ženi, majci, supruzi, i prije svega robinji bez prava glasa, ne završava njenom pobjedom, iako se njena smrt, možda, može činiti kao spas. Servetina simbolička zadaća je ispunjena, a ona se ugasila tiho baš kao što je i živjela.

Ženino pristajanje isključivo na ulogu domaćice predstavlja začarani krug obaveza iz kojeg se teško izvući, što dovodi ženu u stanje letargije, budi u njoj osjećaj manje vrijednosti, te na kraju rezultira monotonijom koja s vremenom počinje prožimati svaki segment njenog života, što direktno korespondira i sa analiziranim pripovjetkom.

²⁰ Isto, 190.

²¹ Isto, 192.

Nemogućnost izlaska iz navedenih obrazaca ponašanja, gdje je žena u stalnom procesu ispraćanja, čekanja ili dočekivanja, a muškarac taj koji odlazi i dolazi, dovodi i glavnu junakinju Servetu u stanje očajničke borbe za ostvarivanjem lične sreće, što joj, iako na domak ruke, uvijek nekako uspijeva izmaći.

A SUBORDINATE POSITION OF A WOMAN AS A WIFE IN THE STORY “*HARAÇ*” (TAX) BY THE TURKISH WRITER FÜRUZAN

Summary

Traditionally and socially set norms according to which a woman is treated in the “holy” institution of marriage, and according to which, in total opposition, a man is perceived, have led to unequal power relations.

This story of a woman, a mother, a wife, and above all a slave without the right to vote, does not end with her victory, although her death may seem like salvation. Serveta’s symbolic task was fulfilled, and she extinguished quietly just as she had lived.

A woman’s acceptance of the role of a housewife represents a vicious circle of obligations from which it is difficult to get out, and which puts a woman into a state of lethargy, awakens a sense of inferiority in her, and ultimately results in monotony that over time permeates every segment of her life, which directly corresponds with the analyzed narrative.

The inability to get out of patterns of behavior where a woman is in a constant process of farewell, seeing off or waiting, and where a man is the one who comes and goes, brings the protagonist Serveta into a state of desperate struggle for personal happiness, which, although at hand, always somehow manages to escape.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Füruzan, *Parasız Yatılı*, Bilgi Yayınevi, İkinci Basım, Ankara, 1971.

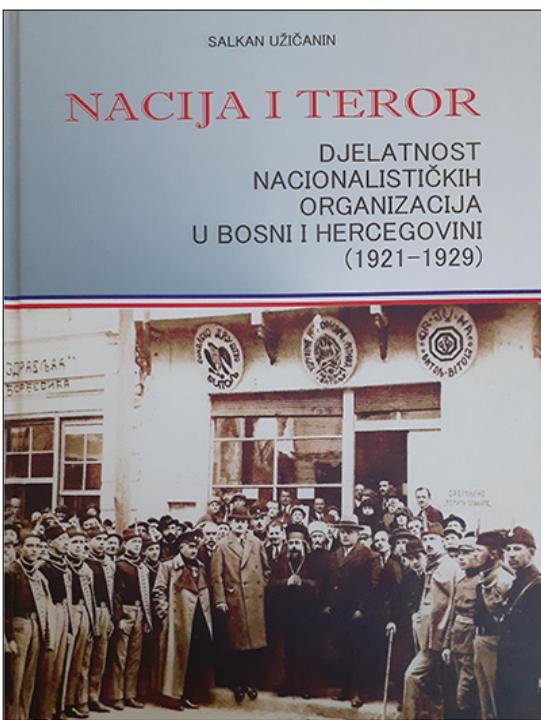
Literatura

- Bećirbašić, Belma, *Tijelo, ženskost i moć_upisivanja patrijarhalnog diskursa u tijelo_*, Synopsis, Zagreb- Sarajevo, 2011.
- Durić, Dejan, Autoritet i obitelj u romanu Posljednji Stipančići Vjenceslava Novaka, *Kroatologija 2*, Zagreb, 2011, 19-41.
- Goldman, Emma, *Red Emma Speaks, An Emma Goldman Reader*, Third Edition, Compiled and Edited by Alix Kates Shulman, Humanity Books, (preveli Vanda Perović i Aleksandar Ajzinberg), Amherst, New York, 2000.
- huks, bell, Uzvratiti reč – govor žene feministkinje, govor crnkinje, (prev. Ana Gorobinski), *Profemina*, Broj 9/10, 1997, 267-302,
- Millet, Kate, Teorija politike polova, (prevela D.Lj.), *Marksizam u svetu. Studije o ženi i ženski pokreti, Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga*, broj 8-9, NIRO, Novi Sad, 1981. 168-185.
- Moranjak- Bamburać, Nirman, Identitet i spolnost, *Dijalog*, 1-2, Sarajevo, 2000, 142-156.
- Saraceno, Chiara, Porodično vreme i ženski diskontinuitet, (prevela Nada Sponza), *Marksizam u svetu. Studije o ženi i ženski pokreti, Čaopis prevoda iz strane periodike i knjiga*, broj 8-9, NIRO, Novi Sad, 1981, 102-146.
- Vasiljević, Lidija, Feminističke kritike pitanja braka, porodice i roditeljstva, *Neko je rekao feminizam?, Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, SOC, 4. dopunjeno izdanje, Sarajevo, 2012, 94-120.

PRIKAZI

SALKAN UŽIČANIN, NACIJA I TEROR: DJELATNOST NACIONALISTIČKIH ORGANIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI (1921- 1929), TUZLA, 2019, STR. 582.

U Tuzli je 2019. godine iz štampe izašla knjiga provokativnog i privlačnog naslova *Nacija i teror: djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929)*. Autor knjige je istaknuti historičar i dugogodišnji saradnik Odsjeka za historiju u Tuzli, dr. Salkan Užičanin, a izdavači su Društvo historičara Tuzla i Akademija društveno-humanističkih nauka Tuzla. Recenzenti knjige su ugledni historičari prof. dr. Adnan Jahić i prof. dr. Adnan Velagić. Knjiga je napisana na bosanskom jeziku u osam poglavlja na ukupno 582 stranice.

Knjiga ima zanimljiv i privlačan naslov posebno u vrijeme sve glasnijeg i sve manje suptilnijeg ispoljavanja nacionalnih, ali i nacionalističkih ideja i programa u i oko Bosne i Hercegovine. Ona se vremenski odnosi na jedan relativno kratak, ali veoma buran period bosanskohercegovačke historije. Bez obzira na skoro jedno stoljeće razmaka između tog i današnjeg vremena, ova knjiga može biti veoma dobra osnova za razumijevanje i tadašnje

i današnje nacionalne problematike u Bosni i Hercegovini. Razlog za to je jednostavan – suština nacionalnih ideja i programa i težište

njihovog djelovanja skoro su identični danas i prije nešto manje od jednog stoljeća.

Autor se, dakle, u ovoj knjizi bavi nacionalističkim organizacijama koje su djelovale u Bosni i Hercegovini u tzv. vidovdanskom periodu, tj. periodu od usvajanja Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921. godine do uvođenja diktature početkom 1929. godine, kada između ostalih, i nacionalističke organizacije službeno prestaju sa radom i djelovanjem. Prema tome, sadržaj knjige je veoma interesantan, budući da je najveći dio pitanja, koja se ovdje predstavljaju, do sada bio manje ili površno poznat u historijskoj nauci i historiografiji Bosne i Hercegovine.

Organizacije o kojima je riječ su Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna), Hrvatska narodna omladina (Hanao), Srpska nacionalna omladina (Srnao) i Muslimanska omladina „Osman Đikić“. Autor je u knjizi svakoj od navedenih organizacija posvetio po jedno poglavlje i metodološki ih jednoobrazno istražio i predstavio, tako da svako poglavlje govori o osnivanju organizacija, njihovoj mreži rasprostranjenosti, unutrašnjem uređenju, članstvu, sredstvima i metodama djelovanja, izvorima finansiranja i njihovim ideologijama. Opravdavajući pojam *teror* u nazivu knjige, autor je jedno poglavlje veoma detaljno posvetio međusobnim obračunima organizacija, koji su uključivali i terorističke aktivnosti – zastrašivanje, nasilno ponašanje u izbornim procesima, planiranje i provođenje napada na pojedince i grupe, bombaški napadi, pa čak i ubistva.

Prvo poglavlje odnosi se na Organizaciju jugoslavenskih nacionalista. Autor je ovdje predstavio informacije o osnivanju ove organizacije, ličnostima i tijelima koja su u tome učestvovala i aktima na temelju kojih je organizacija osnovana. Predstavljeno je, također, osnivanje organaka Orjune u južnoslavenskim oblastima, odnosno oblasnih odbora u Splitu, Sarajevu, Zagrebu, Beogradu, Novom Sadu, Ljubljani, Mariboru i Skoplju, tj. u skoro svim južnoslavenskim zemljama. Autor je objasnio gdje su bila žarišta djelovanja Orjune, te razloga zašto ova organizacija nije stekla širu podršku u Srbiji. On je dalje govorio o djelovanju i rasprostranjenosti organizacije na prostoru Bosne i Hercegovine, njihovoj političkoj i ideoškoj pripadnosti, te rukovodećim ličnostima.

Autor je potom obradio pitanje unutrašnjeg uređenja ove organizacije, navodeći da je ona bila izrazito centralistički ustrojena sa Glavnim odborom kao rukovodećim tijelom, u čiji su sastav ulazili Direktorijum, te delegati iz oblasnih odbora, Narodne odbrane, Udruženja četnika i prijestolničke sekcije u Beogradu. Nakon toga slijedi dio poglavlja u kojem je autor predstavio članstvo organizacije, navodeći da su članovi organizacije uglavnom bili političke pristalice Narodne radikalne stranke, Demokratske stranke i Saveza zemljoradnika, i to različitim socijalnim pozadina: učenici, radnici, trgovački pomoćnici, šegrti, seljaci i manji broj studenata. Ovdje je također rasvijetlio i politička i filozofska shvatanja članova Orjune, njihove ideale i vrijednosti kojima su se vodili, uniformu i oznake koje su nosili i drugo po čemu su bili prepoznatljivi. Kao neizbjegjan segment postojanja i djelovanja, razumljivo, autor je predstavio i izvore i načine finansiranja organizacije. Na osnovu predstavljenih podataka, može se vidjeti da je organizacija dolazila do novca na različite načine, i to putem vlastitih izvora, donacijama od strane privatnih lica iz zemlje i inostranstva, te prisilnim uzimanjem novca u nekim gradovima i oblastima, pretežno od lokalnog njemačkog i jevrejskog stanovništva.

Posebno značajan dio ovog poglavlja odnosi se na ideologiju Organizacije jugoslavenskih nacionalista. Autor je ovdje, na temelju arhivske građe, štampe i literature, detaljno rasvijetlio i predstavio ideološka stajališta ove organizacije, ističući da njena ideologija nije bila jedinstvena niti stabilna, te da se mijenjala u skladu sa aktuelnim političkim dešavanjima. Cilj koji je Orjuna sama sebi postavila je, ipak, bio uvijek isti – ostvarenje integralnog jugoslavenskog nacionalizma na temeljima jedinstvene jugoslavenske nacije, na osnovu čega je ona, kako je i autor istakao, bila ideološki bliska Demokratskoj stranci Svetozara Pribićevića.

Drugo poglavlje knjige odnosi se na Hrvatsku nacionalnu omladinu (Hanao). I ovu organizaciju autor je metodološki obradio slično kao i Orjunu. Odmah na početku razjasnio je da su u suštini postojale dvije organizacije Hanao-a: akademска i građansка. Akademска je bila manja, ograničena uglavnom na krug zagrebačkog univerziteta i neke gradske sredine, skoro bez ikakvog uticaja na

selu. Mnogo značajnija bila je građanska organizacija, čiji je nastanak i karakter autor lijepo razjasnio i predstavio. Zatim dolazi dio posvećen unutrašnjem uređenju ove hrvatske organizacije, gdje je navedeno da se Hanao u teritorijalnom smislu sastojala od Vrhovne župe zagrebačke i pokrajinskih župa, a u organizacionom smislu od Velikog vijeća, župnih stolova i članova župe. Za razliku od Orjune, autor je naveo da je Hanao bila mnogo manje centralistički uređena, budući da su pokrajinske župe imale autonomiju u svim poslovima koji su se odnosili na određenu župu.

Autor je potom predstavio članstvo organizacije, koje je bilo slične socijalne pozadine kao i kod Orjune, ali se razlikovalo po vjeroispovijesti i nacionalnosti, tj. ovdje je riječ pretežno katolicima i manjem broju muslimana. U političkom smislu, autor je kao pristalice Hanao-a naveo one koji su podržavali hrvatske stranke (HTS, HSS, HZ i HSP), s tom razlikom u odnosu na Orjunu da navedene stranke nisu pružale onaku vrstu pomoći kakvu su od srpskih i jugoslavenskih stranaka dobijale Orjuna i Srnao. To ipak, prema autorovom zaključku, Hanao-u nije bilo prepreka da u svoj opis djelovanja uključi i pružanje fizičke zaštite političkim skupovima stranaka okupljenih u Hrvatskom bloku. O finansiranju organizacije autor je napisao nešto manje, ističući nedostatak sačuvanih i zabilježenih podataka kao osnovni problem. Na osnovu dostupnih podataka vidi se da se i ova organizacija finansirala putem vlastitih prihoda i od dobrovoljnih priloga od strane privatnih lica i hrvatskih političkih stranaka, naročito HSS-a.

I ovo poglavlje autor je završio sa ideologijom organizacije o kojoj je riječ. Istakao je da je Hanao ispoljavala radikalni hrvatski nacionalizam zasnovan na mladohrvatstvu, odnosno frankovačkoj ideologiji. Također je naveo da je Hanao bila na neki način ekspozitura vodećih hrvatskih stranaka tog vremena, što je sasvim razumljivo s obzirom na srodnost njihovog ideološkog usmjerenja.

U trećem poglavljju knjige autor je na isti način predstavio i treću veliku nacionalističku organizaciju – Srnao, odnosno Srpsku nacionalnu organizaciju. Najprije je rasvijetlio okolnosti i razloge osnivanja ove organizacije, navodeći raskol između radikala i demokrata kao jedan od osnovnih uzroka. Donoseći podatke iz

izvora i posebno štampe onog vremena, autor je predstavio i druge razloge osnivanja organizacije, kao što su pojava i jačanje hrvatskog, mađarskog i jugoslavenskog nacionalizma, zatim politička koalicija Hrvata, Slovenaca i Bošnjaka, pa čak i samo postojanje nacionalnih manjina, što je sve išlo na štetu, kako su osnivači organizacije smatrali, srpskog imena i tradicije. Rasvjetljavajući osnivanje organizacije i širenje njene mreže u Bosni i Hercegovini, autor je posebno istakao ulogu sreskog odbora „Petar Kočić“ u Sarajevu, koji je služio kao glavni štab za širenje srpske nacionalne misli u Bosni i Hercegovini, sa prvenstvenim zadatkom da, navodeći riječi samih aktera, Sarajevo i Bosnu i Hercegovinu očuva srpskim.

I ovu nacionalističku organizaciju autor je ocijenio kao centralistički uređenu iznutra, sa Vrhovnom upravom kao glavnim tijelom, ispod kojih su se nalazili oblasni i sreski odbori. I u ovom slučaju je članstvo organizacije u političko-ideološkom smislu odgovaralo jednoj od vodećih stranaka. Ovdje je riječ o Narodnoj radikalnoj stranci, sa kojom je Srnao bila ideološki najbliža i sa kojom je, prema zaključcima autora, usko sarađivala. Članovi Srnao-a bili su uglavnom studenti, a organizacija je najjača bila na prostoru Bosne i Hercegovine. Autor je tu činjenicu objasnio jednostavnom potrebom ove organizacije da se na bosanskohercegovačkom prostoru, tada još uvijek nacionalno neodređenom, bori protiv hrvatskog i jugoslavenskog nacionalizma. Govoreći o članstvu u Srnao-u, autor je posebnu pažnju posvetio i militantnim odredima poznatim kao četnici. Zbog ideološke srodnosti, vodstvo organizacije je aktivno radilo na osnivanju ili ujedinjenju sa pojedinim srpskim četničkim odredima. Između ostalih autor navodi odred četnika „Miloš Obilić“, Udruženje srpskih četnika „Petar Mrkonjić“ i Udruženje srpskih četnika „Za Kralja i Otadžbinu“. Osim njihovog osnivanja i opisa djelatnosti, autor je u ovom dijelu predstavio i njihovu vizuelnu pojavu – uniforme, oznake, parole i zastave, proprativši to odgovarajućim fotografijama.

Način finansiranja ove organizacije bio je sličan ranije navedenim organizacijama, tj. iz vlastitih prihoda do kojih je organizacija dolazila uplatom članarine i drugim aktivnostima. Međutim, autor je kao glavni izvor finansiranja Srnao-a naveo radikalsku vladu, po

čemu se ova organizacija razlikovala u odnosu na Orjuna-u i Hanao. Potkrepljujući tu tvrdnju, autor je naveo nekoliko izvora, odnosno primjera vladinog javnog i tajnog finansiranja ove organizacije. On je također naveo i primjere privatnog dobrovoljnog finansiranja organizacije od strane srpskih trgovaca i crkvenih opština.

Završni dio i ovog poglavlja posvećen je ideologiji organizacije o kojoj je riječ. Bez ustručavanja autor je ideologiju Srnao-a ocijenio kao velikosrpski nacionalizam u njegovo najgrubljoj formi, a potom na temelju niza arhivskih izvora i tadašnje štampe iznio dokaze svoju tvrdnju. Ovdje je donio veliki broj odlomaka iz srpske nacionalističke štampe, iz kojih se vrlo jasno može donijeti zaključak o ideologiji ove organizacije. Pojedini citati su jednako skandalozni za današnje, kao što su bili i za tadašnje doba, i kao takvi su veoma korisni za bolje razumijevanje velikosrpske ideologije i tradicionalnog srpskog nacionalizma. Neke fraze i shvatanja koja su srpski nacionalisti iskazivali tada, izvorno ili sa manjim izmjenama opstale su i do našeg vremena. U pogledu državnog uređenja, Srnao je beskompromisno stajala na ideji Velike Srbije, strogo unitaristički i centralistički uređene, za šta je autor također iznio veći broj izvora koji to potvrđuju.

U narednom poglavlju autor je donio veliki broj primjera terorističkog djelovanja nacionalističkih organizacija i njihovih međusobnih obračuna. U tome su prednjačile dvije najaktivnije i najnasilnije organizacije – Orjuna i Srnao. Nasilne aktivnosti uključivale su prijetnje, zastrašivanja i fizičke, čak i bombaške napade na one koji su smatrani protivnicima. Sve te primjere, koje je autor pojedinačno predstavio i objasnio, propratio je reakcijama javnosti, aktivnostima vlade na njihovom suzbijanju i promjenama političkih prilika. Tako je ukazao na slabljenje uticaja Hanao-a i njegov faktički silazak sa političke scene, te veoma važnu promjenu u ulozi „branioca režima“, koja je sa Orjuna-e prešla na Srnao. U takvom razvoju događaja ispratio je i slabljenje samog Srnao-a i njegov faktički raspad u jeku krize koja je dovela do suspenzije Ustava 1929. godine. Između ostalih zanimljivih podnaslova u ovom poglavlju, posebno interesantan može biti dio u kojem je autor donio pregršt podataka na temu prijepora i rasprava među nacionalističkim organizacijama oko pitanja „čija je Bosna?“. Zanimljivi i veoma vrijedni podaci koji

su ovdje predstavljeni mogu biti od velike pomoći za razumijevanje suštine problema srpskog i hrvatskog svojatanja Bosne. Tada je to bilo jednog od gorućih pitanja, a u manjoj ili većoj mjeri aktuelno je i danas, skoro jedno stoljeće poslije.

Peto, sadržajno nešto manje poglavje posvećeno je jednoj organizaciji koja je okupljala dio bosanskohercegovačkih muslimana, a poznata je kao Muslimanska omladina „Osman Đikić“. Indikativan je sam naziv ove organizacije, „Osman Đikić“, kojega je autor ocijenio kao osvijedočenog srpskog nacionalistu. Na taj način organizacija je željela da ukaže na prosrpski stav u pitanjima nacionalnog identiteta bosanskih muslimana i uređenja države. Autor je objasnio razloge i način nastanka organizacije, ističući da je značajnu ulogu igrala radikalna vlada, pa čak i kralj Aleksandar lično, te posebno vodstvo Srnao-a. Autor je to potkrijepio nizom podataka iz arhivskih dokumenata i srpskih nacionalističkih listova, na osnovu kojih se vidi koliko podrške su srpski nacionalisti davali ovoj organizaciji u cilju širenja svijesti o srpskom nacionalnom identitetu kod bosanskohercegovačkih muslimana. Također je predstavio i način širenja ovog muslimanskog omladinskog pokreta na štetu lokalnih odbora Jugoslavenske muslimanske organizacije. Autor je objasnio i sastav članstva organizacije „Osman Đikić“, ističući da se tu radilo o prosrpski orijentisanim muslimanima. U jednom dijelu poglavlja autor je objasnio i odnos *đikinovaca* prema JMO-u, te uzroke slabljenja i nestanka organizacije, posebno nakon pucnjave i fizičkog obračuna prilikom jednog skupa JMO-a u Sarajevu. Također, u jednom kratkom poglavlju on je predstavio način na koji su faktički ugašene sve nacionalističke organizacije nakon uspostavljanja diktature kralja Aleksandra. Prvobitno su Orjuna i Srnao, kako je autor istakao, „zbog jedinstva države i naroda“ i „kosovskog zaveta“ prihvatile diktaturu i pozvale svoje članstvo da isto učine, zbog čega im je dozvoljen nastavak rada. No, nedugo nakon toga zabranjen je rad svih nacionalističkih organizacija, izvršene su racije u njihovim uredima i zaplijenjena je zatečena imovina. Na temelju arhivske građe autor je kao formalno-pravne razloge za to naveo da su organizacije miješanjem u politička kretanja prekršile vlastita pravila, pa su shodno tome morale biti zabranjene i raspuštene.

U pisanju ove knjige autor je koristio veliki broj izvora, što se može vidjeti u popisu izvora i literature, kao i po broju podložnih napomena, kojih je ukupno 2026. U neobjavljenu arhivsku građu ulazi šest fondova Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, tri fonda i tri zbirke Arhiva Jugoslavije u Beogradu, jedna zbirka Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, tri fonda Arhiva Republike Srpske u Banjoj Luci, tri fonda Arhiva Unsko-sanskog kantona u Bihaću, jedna zbirka Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona u Mostaru, jedan fond i jedna zbirka Arhiva Tuzlanskog kantona u Tuzli. Osim toga, tu je i sedamnaest jedinica objavljene građe i veliki broj časopisa i listova iz Sarajeva, Mostara, Banje Luke, Beograda, Novog Sada, Kragujevca, Zagreba, Splita, Varaždina, Šibenika, Slavonskog Broda, Ljubljane i Praga. Uz to, autor je koristio devedeset i devet knjiga i sedamdeset i četiri studije i članka.

Na kraja ovog prikaza treba reći da sadržaj knjige prije svega u potpunosti opravdava naslov *Nacija i teror*, jer se iz sadržaja može vidjeti koliko su terorističke aktivnosti bile značajan faktor djelovanja ovih organizacija u borbi za nacionalno-političku prevlast u tadašnjoj južnoslavenskoj državi, a posebno u Bosni i Hercegovini, gdje je pitanje nacionalne pripadnosti bilo najaktuuelnije. Autor se potudio da brojnim primjerima potkrijepi svoje tvrdnje, počevši od samog naslova. Metodološki jednoobrazan pristup u obradi svih nacionalističkih organizacija omogućava pravilno sagledevanje problematike i nudi mogućnost usporedbe nacionalističkih organizacija u pitanjima kao što su razlozi osnivanja, izvori i načini finansiranja, politička i socijalna pozadina članstva i posebno ideologija.

Iako su nacionalističke organizacije bile sporedni faktor u dnevno-političkom životu Kraljevine SHS dvadesetih godina prošlog stoljeća, vrlo je važno razumjeti ovu problematiku, jer se nakon čitanja ove knjige stiče drugačija predstava o njima – da to nisu bili samo omladinski pokreti koji su se međusobno tukli na ulicama, već da se radilo o faktorima na koje su vodeće političke stranke, kao što su NRS, JDS i HSS, ozbiljno računale u pogledu obračunavanja sa političkim i ideološkim protivnicima. To zapravo znači i da političke stranke nisu zazirale od fizičkih obračuna i nasilja pri ostvarivanju

političkih ciljeva. Također, veoma važan segment ove knjige je i činjenica da ona donosi argumente koje su ondašnji nacionalisti koristili u raspravama o tome kome Bosna treba pripasti. Ne može se ne uočiti da ono za čime se tada posezalo kao argumentom, prisutno je i danas u manjoj ili većoj mjeri, ili bar u nešto suptilnijoj formi.

Historičarima, naučnicima i stručnim radnicima, studentima, zaljubljenicima u historiju i u političke rasprave i svima drugima koji su u mogućnosti iskreno preporučujem da pročitaju knjigu dr. Salkana Užičanina.

Amir Krpić

UPUTSTVA AUTORIMA

Historijska misao časopis je Društva historičara Tuzlanskog kantona i Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Časopis donosi prethodno neobjavljene rade iz arheologije, historije i drugih srodnih nauka, samo da se u nekom segmentu odnose i na prošlost.

Cilj Časopisa je da podstakne multidisciplinarni pristup istraživanju prošlosti i saradnju arheologije i historije sa drugim srodnim naukama. Svi radovi u digitalnom obliku upućuju se na e-adresu: historijska.misao@gmail.com ili snimljene na CD ili DVD na adresu: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tihomila Markovića 1, 75 000 Tuzla (kabinet 039A). Zaprimljeni rukopisi bit će poslati na najmanje dvije anonimne recenzije, čime rad dobiva određenu kategoriju, ukoliko isti, prema recenzentima zadovoljava kriterije du bude publiciran. Poslije ocjenjivanja rada, ukoliko je recenzija pozitivna, autor je dužan unijeti promjene u tekst prema priloženim recenzijama i uputama Uredništva, koje uz prethodno mišljenje Redakcije, donosi konačnu odluku o prihvaćanju i kategorizaciji rada, te zadržava pravo na obradu u smislu publicističkih normi. Nakon izlaska iz štampe svaki autor dobiva po jedan primjerak Časopisa.

Časopis *Historijska misao* objavljuje sljedeće kategorije rada:

1. izvorne naučne rade
2. pregledne rade
3. stručne rade
4. prethodno saopćenje
5. izlaganja sa naučnih skupova, tribina i okruglih stolova
6. izvještaje sa naučnih skupova/konferencija
7. izvještaje sa arheoloških iskopavanja
8. historijsku građu
9. prikaze knjiga i periodike
10. rade iz oblasti nastavno-pedagoške materije
11. bilješke o aktivnostima osnivača časopisa.

Dokument treba da sadrži:

Ime i prezime, titula, zvanje, institucija, e-mail adresa - u gornjem uglu

Radovi trebaju biti poslani u Microsoft Word formatu.

Font: Times New Roman

Poravnajte: Justify

Prored/Razmak: 1,5

Citati: Normal - veći citati pišu se u posebnom paragrafu

Apstrakt / Abstract:

1. Veličina slova: 11
2. Maksimalno 300 riječi
3. Jezik: u zavisnosti od jezika na kojem je napisan glavni tekst, sa prevodom na engleski jezik.

Ključne riječi / Keywords:**Veličina slova:**

1. Naslov: 16
2. Podnaslov: 14
3. Glavni tekst: 12

Sažetak / Summary:

1. Veličina slova: 12
2. Maksimalno 500 riječi
3. Sažetak se piše na jeziku kojim je pisan i glavni tekst, sa prevodom na engleski jezik.

Fusnote (Bilješke)

1. Veličina slova: 10
2. Prored/Razmak: 1,0
3. Poravnajte: Justify
4. Navođenje: ime i prezime autora - normal; naslov knjige, zbornika, publikacije - kurziv; naslov članka - normal (bez navodnika); naslov novina i časopisa – kurziv; Isto - kurziv.

Citiranje knjige:

Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, 101-108. (kod broja strane ne pisati str.)

Kad se ista knjiga citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto, 51.

Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv:

E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 105.

Citiranje radova u časopisima:

Fredo Hauptmann, Kombinacije oko državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine na početku prvog svjetskog rata, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XI/1960, Sarajevo, 1961, 89.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti:

Isto, 106.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv:

F. Hauptmann, Kombinacije, 102-104.

Citiranje radova u zbornicima:

Mirković Miroslava, Co-Regency: Constantine and Licinivs and the political division of the Balkans, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 49, Beograd, 2012, 7-18.

Kad se isti rad citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto, 9.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv

M. Mirković, Co-Regency, 13.

Marc Stefan Peters, Koncepcije rješavanja južnoslavenskog pitanja Stjepana baruna Sarkotića, unutar: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011, 133-134.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti:

Isto, 137.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv:

M. S. Peters, Koncepcije, 140.274

Citiranje članaka u novinama:

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, IV/1908, br. 192, 2.

Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu napisa).

Kad se isti članak citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto.

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeno:

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, 2.

Citiranje literarnih i arhivskih izvora:

Ptolomej Klaudije, *Ptoleemy's Geography An Annotated Translation of the the Theoretical Chapters*, (ed. J.L. Berggren), New Jersey, 2010. U narednom navođenju ovog izvora, skraćeno navesti: Ptolomej, *Ptolemy's Geography*, 2, 14,2

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. Poziv u Narodnu Vojsku!

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, Ko je Husaga Ćišić. <http://www.orbus.be/aktua/arthiva/aktua2345.htm> (22. 3. 2009).

Bibliografija:

1. Veličina slova: 12
2. Bibliografske jedinice navoditi abecednim redom
3. Prvo navesti izvore, a zatim i ostalu literaturu
4. Ukoliko se isti autor navodi više puta njegova djela se navode redom prema godini izdanja
5. Prilikom navođenja izvora: Ime izvora, puni naziv knjige (*italic*), u zagradi navesti ime prevodioca ili urednika (Prvo slovo imena autora navesti skraćeno velikim štampanim slovom, a puno prezime velikim štampanim slovima), mjesto izdanja, godina izdanja. (Npr. **Lactantius, De mortibus persecutorum, (ed. J. L. CREED), Oxford, 1989.**). Za arhivske izvore navesti: Ime institucije, naziv dokumenta, fond. (Npr. **Arhiv Jugoslavije, Kolekcija: Vojislav Jovanović Marambo, 335-19-275 T2.**)

Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

6. Knjige: Prezime autora, ime, naziv knjige (*italic*), mjesto izdanja i godina. (Npr. **Ostrogorski, Georgije, Povijest Bizanta 324-1453, Zagreb, 2002.**). Kada su u pitanju ustanove koje pri određenom odjeljenju izdaju više različitih publikacija (npr. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH), navođenje se vrši na slijedeći način: Prezime autora, ime, godina izdanja, naziv knjige (*italic*), izdavač, naziv i broj serije, naziv i broj podserije, mjesto izdanja i godina. (Npr. **Bojanovski, Ivo, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII, CBI 2, Sarajevo 1974.**)
7. Članak: Prezime autora, ime, naziv članka (normal), naziv časopisa (*italic*) i broj serije, naziv i broj podserije (ako postoji), mjesto izdanja i godina, broj str. (Pr. 1: **Raunig, Branka, Japodsko naselje (?) na gradini u Ripču, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak, XXXIV, CBI 32, Sarajevo 2005, 151 -180.** ; Pr. 2: **Ćurčić, Vejsil, Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva broncanog doba u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XX, Sarajevo, 1908, 77-90.**)

UPUTSTVA RECENZENTIMA

- Svi radovi koji su stigli u naznačenom roku na adresu časopisa *Historijska misao* bit će proslijeđeni na dvije anonimne recenzije stručnjacima iz oblasti iz koje je rad pristigao (arheologija, historija i srodne nauke)
- Svi recenzenti časopisa *Historijska misao* prema pravilima časopisa moraju imati titulu doktora nauka iz oblasti arheologije, historije i drugih srodnih oblasti
- Recenzenti radove mogu kategorizirati u jednoj od ponuđenih kategorija: **izvorni naučni rad, pregledni rad, stručni rad, prethodno saopćenje**
- Nakon okončanja procesa recenziranja recenzent predlaže: **1. Da se tekst objavi u izvornom obliku; 2. Da se tekst objavi nakon predloženih izmjena; 3. Da se tekst ne objavljuje, jer ne zadovoljava minimum naučnih kriterija.** Ukoliko recenzent odabere drugu kategoriju ima pravo od glavnog i odgovornog urednika tražiti rad na uvid nakon ispravki autora
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta ne razlikuju u velikoj mjeri (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la rad kao pregledni rad Redakcija i Uredništvo će ići u korist autora i uvažiti veću ocjenu)
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la rad kao stručni rad, rad će biti poslan na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent/ ica ocijeni da je autor napisao rad koji zadovoljava kriterije za objavljivanje u naučnom časopisu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje, rad će se poslati na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)

- Ukoliko oba recenzenta/ica procijene da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje autor će biti obaviješten da rad neće biti objavljen
- Recenzenti se mole da u roku od 15 do 30 dana napišu recenziju u obrazac koji će im glavni i odgovorni urednik Časopisa poslati.